

Збірник студентських наукових праць

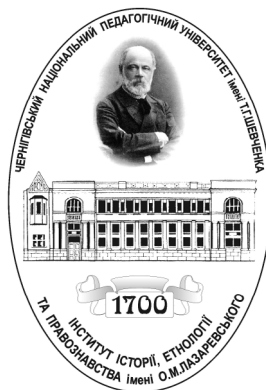
JUVENIA STUDIA

Випуск 4

2014

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ПРАВОЗНАВСТВА
імені О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

З нагоди 40-річного ювілею відновлення історичного факультету /
Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського
Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Випуск 4

Чернігів
Видавець Лозовий В.М.
2014

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х
Ю 14

Редакційна колегія: Кеда М. К. (голова редколегії), Петровська Ю. М. (заступник голови редколегії), Казимір В. А., Пилипенко В.М., Скороход В.М., Еткіна І.І., Торубара А.О., Максименко О.В.

Відповідальний за випуск – кандидат історичних наук, професор Коваленко О. Б.

Ю 14 **Juvenia studia:** Збірник студентських наукових праць. Випуск 4/ 3 нагоди 40-річного ювілею відновлення історичного факультету / Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка / Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – 216 с.

ISBN 978-617-7223-96-1

Матеріали збірника наукових праць студентів висвітлюють широке коло проблем вітчизняної та всесвітньої історії, педагогіки, етнології та правознавства. Для студентів, учнів, учителів.

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського (протокол № 8 від 28.03.14 р.)

Адреса редакційної колегії: 140000, м. Чернігів, Проспект Миру, 13. Тел. (0462) 699 - 481

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х

ISBN 978-617-7223-96-1

© Автори, 2014
© Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2014

РОЗДІЛ 1. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ольга Анищенко

ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО РЕСПУБЛІКИ КОРЕЯ ТА КНДР – ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС КЕСОН

У статті акцентовано увагу на спільних кроках КНДР та Республіки Кореї до мирного співіснування двох держав, а саме існування між країнами проектів економічного напрямку.

Ключові слова: КНДР, економічне співробітництво, промисловий регіон Кесон.

На сьогодні КНДР та Республіка Корея – це окремі держави, що мають різні економічні та політичні системи. Однак поодинокі кроки примирення дають надію не лише на їх подальше мирне співіснування, але й і на потенційне об'єднання цих держав. Одним з таких кроків до примирення став спільний економічний проект обох урядів – промисловий комплекс Кесон.

В якості джерельної бази було використано періодичну пресу на основі якої можемо визначити варіанти вирішення протистояння та акцентувати увагу на власне ініціативності з боку Республіки Корея у вирішенні проблем, що виникли.

Найбільш цінну інформацію з посиланнями на агентства ЗМІ північної та південної Кореї дає періодичне друковане видання «Сеульський вісник» [11] та «Российская газета» [1].

Вивчення процесу розвитку стану економічних відносин КНДР і РК в умовах ізоляваності Північної Кореї має на меті проаналізувати перспективи використання економічних методів у врегулюванні ситуації на Корейському півострові. Розвиток міжкорейського економічного співробітництва як перехідного етапу на шляху до подальшої інтеграції двох країн та має сприяти мирному вирішенню цієї проблеми.

Кесон – це місто в Північній Кореї, яке знаходиться в провінції Хванхе-Пукто на півдні КНДР, колись це місто мало особливий статус прямого підпорядкування центральній владі. За правління династії Коре (935 – 1392 рр.) саме Кесон був столицею Кореї.

Місто знаходиться неподалік демілітаризованої зони, яка розділяє Корейський півострів на КНДР та Республіку Корея. Після розподілу півострова по 38-ій паралелі, Кесон виявився південніше демаркаційної лінії, тобто увійшов до складу Південної Кореї.

У 60–80-ті рр. ХХ ст. в Республіці Корея були проведені широкі економічні реформи, які дозволили зробити її однією із сучасних індустріальних держав. У свою чергу, КНДР була вимушена провести обмежені економічні реформи на зламі ХХ – ХХІ ст.

У 2002 р. в КНДР був проголошений новий етап економічних реформ, під якими розумілося більш масштабне використання механізмів ринкового регулювання та декларувалася більша відкритість економіки для зовнішнього світу, насамперед, для південнокорейських інвесторів [7, с. 405].

Завдяки спільним зусиллям президента Південної Кореї Но Му Хьона та лідера КНДР Ким Чен Іра у 2002 році був утворений «Промисловий регіон Кесон» [7, с. 406]. Проведені переговори та наступні практичні кроки у розвитку міжкорейських економічних відносин, закладали фундамент економічних зв'язків між державами та вносили певні кроки у подоланні ворожості і взаємної недовіри.

13 листопада 2002 року в КНДР був прийнятий «Закон про Кесонську промислову зону», який передбачав створення спеціального індустріального комплексу. Проект був орієнтований на південнокорейський капітал і успішно розвивався наступні кілька років. Планувалося, що на південнокорейські гроші будуть побудовані промислові підприємства, де будуть працювати північні корейці [7, с. 405–406].

Підготовча робота почалася в червні 2003 р., а у серпні 2003 р. КНДР та Південна Корея підписали кілька угод із залучення інвестицій. Початкова фаза проекту була завершена до червня 2004 р., а перший промисловий парк відкрився в грудні 2004 р. [8].

Відтоді, на території індустріальної зони стали діяти 123 середніх і малих підприємства. Загалом на них зайнято близько 900 південнокорейських і 54 тисячі північнокорейських робітників [4]. Саме спільне виробництво товарів у промисловій зоні Кесон і становить основний обсяг товарообігу між обома Кореями [8].

У 2013 р. відносини між Кореями різко погіршилися. 30 березня 2013 р. влада КНДР Кореї оголосила про вступ у «стан війни» з Республікою Кореєю, та намір вирішувати усі питання з сусідом «за законами воєнного часу» [11]. В квітні 2013 р. КНДР закрила доступ в Кесон спочатку південнокорейським працівникам, а згодом – і північнокорейським. Таким чином, виробництво в промисловій зоні зупинилося [8].

Погіршення відносин було зумовлене ядерною програмою Пхеньяну та запуском КНДР супутника в космос, що підтверджує наявність в країні ракетноносіїв, що здатні нести ядерну зброю [5]. У відповідь на це, КНДР традиційно гостро відреагувала на спільні військові навчання Південної Кореї і США, заявивши про вихід з угоди про перемир'я. Причому Пхеньян пригрозив відповісти на будь-яку провокацію на свою адресу аж до можливого застосування ядерної зброї [5].

3 квітня 2013 р. без пояснень з боку офіційного Пхеньяна доступ південнокорейським співробітникам промислової зони Кесон був перекритий, до робочих місць не були допущені і південнокорейські робітники [2]. Близько 400 південнокорейських співробітників, що виявилися заблокованими на спільних підприємствах, вирішили залишитися тут щоб стежити за обладнанням, доки не закінчаться запаси їжі. Відтоді зупинилися усі 123 спільних підприємства, свою роботу були змушені припинити 13 південнокорейських компаній [6].

Відмова уряду КНДР від війни (її оголошення було назване помилкою перекладача [10]) зробила можливою проведення переговорів щодо подальшої співпраці в промисловому районі Кесон. Ініціатором переговорів став південнокорейський міністр Ю Кіль Чже, який назвав промисловий район рідкісним прикладом співпраці двох країн. Однак на пропозицію примирення влада КНДР спочатку відповіла відмовою [5].

Доякнайшвидшого відновлення роботи індустріальної зони владу Південної Кореї підштовхував малий та середній бізнес, що працює в Кесоні. Повідомлялося, що збитки південнокорейських бізнесменів з моменту зупинки роботи комплексу склали близько 1,05 трильйона вон (чи 910 млн американських доларів) [9].

У розмороженні діяльності Кесону була зацікавлена й КНДР. Для неї це не лише ключовий

економічний проект з економічної співпраці, але й і головне джерело доступу в країну валюти. У зв'язку з чим багато експертів передбачали, що Пхеньян не зважиться піти на повне припинення діяльності Кесону [2].

Через три тижні, а саме 6 липня 2013 року опісля виголошення пропозицій Сеула, влада КНДР прийняла пропозицію розпочати діалог з відновлення роботи спільної промислової зони Кесон [9].

Представник міністерства з возз'єднання двох Кореї в Сеулі повідомив про підписання нової угоди. Підписанню договору передували шість раундів переговорів та неодноразові заклики влади Південної Кореї домовитися про відновлення роботи спільної промзони. Під час перемовин був створений спільний комітет, який обговорив питання компенсації економічних втрат у результаті закриття комплексу [12].

16 вересня 2013 р., після тривалих і напружених переговорів між Північчю і Півднем, сторони домовилися відновити роботу спільного комплексу. Зокрема, було вирішено:

- створити спільний орган управління комплексом;
- залучати до інвестицій інших іноземних інвесторів, зокрема з Сінгапуру та Гонконгу;
- підвищити податки з працюючих в Кесоні компаній;
- створити в Кесоні високотехнологічну промислову зону;
- сторони наголосили на рішенні у подальшому не припиняти роботу проекту за жодних обставин [3; 8].

В наслідок компромісу КНДР збільшила надходження валюти, а Південна Корея отримала рівні з КНДР права з врегулювання виникаючих проблем, адже раніше ця прерогатива належала виключно північнокорейській стороні. На сьогодні діяльність промислової зони Кесон – це ледь не єдиний приклад взаємовигідного співробітництва Півночі та Півдня, що може стати поштовхом до подальшого економічного та політичного співробітництва.

Джерела та література:

1. Две Кореи проведут переговоры по возобновлению работы комплекса в Кэсоне [Електронний ресурс] // Российская Газета. – 04.07.2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.rg.ru/2013/07/04/keson-anons.html>. – Дата звернення: 15.10.13.
2. Индустриальный комплекс Кэсон в КНДР покинули последние южнокорейские сотрудники [Електронний ресурс] // PanARMENIAN.Net. – 3.05.2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.panarmenian.net/rus/news/157020/>. – Дата звернення: 5.11.13.
3. КНДР і Південна Корея назвали дату відкриття промзони Кесон [Електронний ресурс] // Bigmir.net. – 11.09.2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://news.bigmir.net/world/749538-KNDR-i-Pivdenna-Koreya-nazvali-daty-vidkrittya-promzoni-Keson>. – Дата звернення: 7.11.13.
4. КНДР запретила Южной Кореи выезд в Кэсон [Електронний ресурс] // Ежедневная деловая газета РБК daily. – 03.04.2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.rbcdaily.ru/world/562949986434362>. – Дата звернення: 15.10.13.
5. КНДР отказалась от переговоров с Южной Кореей по Кэсону [Електронний ресурс] // KM.RU. – 15.04.2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.km.ru/world/2013/04/15/konflikt-na-koreiskom-poluostrove/708453-kndr-otkazalas-ot-peregovorov-s-yuzhnoi-ko>. – Дата звернення: 27.11.13.
6. КНДР полностью остановила работу индустриальной зоны Кэсон [Електронний ресурс] // Lenta.ru. – 9.04.2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://lenta.ru/news/2013/04/09/factory/>. – Дата звернення: 27.11.13.
7. Курбанов С. О. История Кореи: с древности до начала XXI в. / С. О. Курбанов. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2009. – С. 405–507.

8. Промышленный регион Кэсон [Електронний ресурс] // Википедия. – Режим доступу до ресурсу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Промышленный_регион_Кэсон – Дата звернення: 27.11.13.
9. СМИ: КНДР приняла предложение Южной Кореи о переговорах по промышленной зоне Кэсон [Електронний ресурс] // РИА Новости. – 4.07.2013 – Режим доступу до ресурсу: <http://news.mail.ru/politics/13767579/> – Дата звернення: 7.11.13.
10. Труднощі перекладу. Пхеньян заявив про воєнний стан, проте не оголошував війну Південній Кореї [Електронний ресурс] // Кореспондент. – 30.03.2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://ua.korrespondent.net/world/1534999-trudnoshchi-perekladu-phenyan-zayaviv-pro-voennij-stan-prote-ne-ogoloshuvav-vijnu-pivdennij-koreyi> – Дата звернення: 10.12.13.
11. Штефан Е. Кэсонский промышленный комплекс закрывается [Електронний ресурс] // Сеульский вестник. – 27.04.2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://vestnik.kr/nk/north-south/4126.html>. – Дата звернення: 27.11.13.
12. Южная Корея: комплекс в Кэсоне возобновит работу [Електронний ресурс] // Русская Служба. – 14.08.2013. – Режим доступу до ресурсу: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2013/08/130814_kaesong_deal.shtml – Дата звернення: 7.11.13.

Ксенія Богун

ВЛАДА ТА НАРОД В КОНЦЕПЦІЇ К. П. ПОБЕДОНОСЦЕВА

У статті проаналізовано основні положення теорії К. П. Победоносцева щодо співвідношення влади та народу в контексті його релігійних потестарних поглядів.

Ключові слова: російський консерватизм, потестарні погляди, етатизм, теоцентризм, владоцентризм.

З ім'ям Костянтина Петровича Победоносцева, обер-прокурора Святійшого Синоду, пов'язана ціла епоха політичного і духовного життя Росії. Він стояв на позиціях російського консерватизму, та був не просто ідеологічним виразником цієї позиції. Фактично він розробляв певну філософію влади, специфічну потестарну етику, що піднімає його на більш високий щабель дискурсу, ніж ідеологічний. Наразі мова йде про наведення певних мостів між релігією, культурою (насамперед, народними звичаями), моральним життям та ідеологією. Вплив Победоносцева на життя російської держави здійснювався як *безпосередньо* – через його власну діяльність на посаді обер-прокурора Святійшого Синоду, так і *опосередковано*, в якості найближчого радника імператора Олександра III. Також слід відрізнити *самоусвідомлення* Победоносцевим своєї ролі в суспільному та релігійному житті Росії і його *історичну* роль. Та щоб зрозуміти останню більш-менш об'єктивно необхідно проаналізувати різні підходи та точки зору щодо цього питання.

Оцінки життя К.П. Победоносцева та його впливу на внутрішню політику самодержавного уряду були в різні періоди розвитку історіографії дебільше полярними: від абсолютного схвалення його діяльності як щирого патріота та вкрай релігійної людини, що завжди діяла виключно в інтересах Росії, до абсолютно негативних характеристик, про що яскраво свідчать епітети, якими супроводжувалося його ім'я: «великий інквізитор», «геній темряви», «російський Торквемада» тощо. Такий історіографічний маятник, який рухається від однієї полярної оцінки до протилежної, свідчить про те, що об'єктивна, наукова оцінка діяльності Победоносцева залишається ще попереду,

і вона вимагає певних зусиль дослідників особливо в плані реконструкції відповідних джерел. І хоча на сьогодні вже існує значна кількість робіт, в яких аналізуються різні аспекти діяльності К.П. Победоносцева, проте узагальнюючої праці, яка б висвітлила складну взаємодію діяльності та поглядів цього державно-релігійного діяча в контексті певної історичної доби, протиріччя його відверто ідеалізованих прагнень, державних заходів та їх реальних наслідків ще не написано. Відтак постать К.П. Победоносцева залишається певною мірою непізнаною дослідниками до сьогодні.

Одним із сучасних провідних знавців спадщини обер-прокурора вважається О. Ю. Полунова. Дослідник захистив у 1992 році кандидатську дисертацію на тему: «Ведомство православного исповедания под властью К.П. Победоносцева», а у 2010 році докторську дисертацію: «К. П. Победоносцев в общественно-политической и духовной жизни России» [7; 8]. О. Полунов, характеризуючи політичну ситуацію в Росії в другій половині XIX століття, вважає, що в країні запанували руйнівні процеси, реакцією на які з боку правлячої династії стало повернення до традиціоналізму і моралізаторства. За таких обставин К.П. Победоносцев виконував роль головного ідейного наставника імператора Олександра III. Ключовим елементом програми К.П. Победоносцева О.Полунов вважає ідею «морального перевиховання суспільства». Постать обер-прокурора дослідник подає як узагальнюючий образ політика цієї епохи. Вкрай важливим є те, що О. Полунов намагається змалювати особистість історичного діяча у контексті суспільного, релігійного та політичного життя Росії останньої третини XIX ст.

Багатоаспектними є роботи О.Є. Майорової, в яких вона намагається з'ясувати місце державно-релігійного діяча в інтелектуальному середовищі свого часу [3, 4]. Її позиція фактично є протилежною до тої, що формулює О. Полунов. Для останнього Победоносцев – *типова* постать доби, а О.Майорова, працюючи з епістолярною спадщиною обер-прокурора, робить висновок, що Победоносцев *не вписується* в жодну з парадигм суспільної свідомості свого століття (хоча наприкінці роботи дослідниця зарахує його до ідеологів теорії офіційної народності). І хоча О. Майорова часто переходить до емоційних, художніх засобів зображення обер-прокурора, відмовляючись від принципу об'єктивності, її бачення цієї постаті як неординарної також треба взяти до уваги заради того ж принципу об'єктивності.

Емоційно-апологетичний елемент аргументації достатньо чітко вимальовується і в роботі В. О. Гусева. Аналізуючи літературну творчість К. П. Победоносцева, автор зупиняється на проблемі бачення останнім суспільних перетворень [1]. Досить часто в історичній літературі необхідність певних реформ розглядається як певна абстрактна догма, що не впливає із усвідомлення конкретної політичної та соціально-економічної ситуації. І тоді спроби обмежити абстрактний реформізм оцінюються як реакційна діяльність. Обер-прокурор, як відзначає дослідник, не був примітивним ретроградом, не виступав категорично проти всіх перетворень, але він наполягав, що ці перетворення повинні пов'язуватися і з культурною традицією і в такий спосіб посилювати державу, а не приводити до її ослаблення. Нажаль дослідник не бере до уваги той факт, що К. Победонсцев своєю репресивною діяльністю щодо найкращих представників творчої інтелігенції та духовництва сприяв розвитку саме негативних тенденцій у суспільному та культурному житті.

Спробою комплексного аналізу системи поглядів провідних теоретиків і практиків російської консервативної думки є робота О.В. Репнікова [9]. І хоча в цілому дослідження проведено на високому науково-теоретичному рівні, автор, на нашу думку, недостатньо уваги приділив особі К.П. Победоносцева, історичний портрет якого писався переважно на основі спогадів сучасників.

Відомо, що в цих роботах висловлювалася виключно критична позиція по відношенню до постаті обер-прокурора. На основі цих оцінок, не заглиблюючись у погляди К.П.Победоносцева, автор фактично репрезентує радикально критичну точку зору, не збагачуючи історіографічний простір новим змістом.

Популярною сьогодні стає тема політико-правової складової консервативного світогляду. В цьому контексті роль К. П. Победоносцева досліджується крізь призму конкретних правових відносин. Такій підхід є характерним для монографії О. С. Карцова [2] та виданої на основі дисертаційного дослідження монографії О. В. Тимошиної [10].

Крім того на сьогодні існує велика кількість робіт, в яких постає обер-прокурор, хоча і не є напряму об'єктом дослідження, але так чи інакше згадується в контексті політичного, суспільного чи релігійного життя Росії XIX століття. Відтак, вивчення поглядів К. П. Победоносцева як певної концептуальної позиції є достатньо перспективним напрямком роботи. Важливу роль в такому дослідженні має відігравати його епістолярна спадщина, оскільки саме через її реконструкцію можна відтворити та зрозуміти настрої його епохи, конкретні аспекти світогляду обер-прокурора, тези його потестарної позиції, зокрема ставлення до проблеми «влада і народ» (зрозуміло, що мова йде про владу і народ саме Росії). А оскільки Победоносцев був однією з найбільш маркерних постатей, що мали змогу впливати на розвиток політичного життя країни, то вивчення його поглядів у різних аспектах має сприяти поглибленому розумінню цілої доби.

Відтак, метою нашої розвідки є аналіз поглядів К. П. Победоносцева щодо історичної ролі влади та народу у житті країни. Поставлена мета визначає наступні завдання: визначити особливості розуміння влади політичним діячем; з'ясувати місце провідної сили у взаємодії народу та влади; знайти перетин між феноменами народу та влади в концептуальних напрацюваннях обер-прокурора.

К. Победоносцева цікавить влада як соціальний, моральний, духовний феномен і як вияв певної онтології. І це не дивно: майже все життя він знаходиться в самому центрі релігійного та політичного життя країни. Цьому питанню він присвячує свої роздуми про владу і керівництво у «Московском Сборнике»; неодноразово писав він про своє бачення ролі влади і в листуванні з Олександром III [6]. Головною тезою, на яку спирається потестарна онтологія Победоносцева, є положення: «несть власть, аще не от Бога». Положення про трансцендентну основу буття (в тому числі і влади) ідеолог переводить у площину сакралізації влади і непомітно для самого себе здійснює підміну принципу теоцентризму на принцип владоцентризму.

Влада у роздумах обер-прокурора, безумовно, ідеалізується. Мова йде не про реальну владу та можливі шляхи її покращення, а про християнський архетип або першообраз влади – Христа як жертви служіння Богу і людям. Не бажання кар'єрного зростання, не пристрасть керувати, а духовне служіння – ось що таке влада, вважає обер-прокурор. Звідси випливає, по-перше, безмежна сила влади, яка спирається не тільки на природні, але й на надприродні сили, а по-друге, страшний тягар відповідальності, який співпадає з владою – відповідальності за народ перед Богом. Крім того, влада – це справа неперервного служіння, а тому, по суті, це є постійна самопожертва. Отже, Победоносцев, перш за все, наполягає на сакральному змісті влади: «Великое и страшное дело власть, потому, что это дело священное» [5]. Наразі він не розділяє те, що є, і те, що має бути, архетипу влади і реальних потестарних відносин. А наслідком такого отождествлення є сакралізація демонічного боку влади. Традиція сакралізації влади, як це не дивно, буде відновлена у радянські часи (особливо в період сталінського правління). Тому дуже цікавим і перспективним є, на нашу

думку, дослідження ідейного, опосередкованого впливу російського консерватизму на радянську ідеологію.

Влада для Победоносцева виступає, по-перше, основним чинником, що спонукає людей до діяльності та організує цю діяльність заради суспільної мети: «Власти принадлежит и первое и последнее слово – альфа и омега в делах человеческой деятельности». По-друге, влада є джерелом порядку, при цьому він уточнює, що порядок не є сукупність певних застиглих, мертвих форм організації діяльності, а жива система, що передбачає постійну взаємодію досвіду старшого покоління та творчих зусиль молодих [6, с. 113]. Зрозуміло, що таке уточнення діє лише в межах ідеологічного дискурсу і фактично не має ніякого впливу на реальні суспільні практики. Наприклад, Победоносцев виступав проти вияву творчих здібностей людей через екзамени та інші формальні перевірки знань. Він вважав, що тільки жива справа демонструє, на що здатна конкретна людина: «... способность людей открывается лишь с той минуты, когда они прикоснулись к живой реальности дела: до тех пор наука в виде уроков и лекций оставляла их равнодушными, потому что они не чували в ней реального интереса». Вміння знайти та вибрати людей – найперше мистецтво влади, а інше – вміння спрямувати їх на виконання певної ідеї [5]. Отже, саме *неформальне* ставлення влади до людей має бути основою адекватної кадрової політики. Але ця теза, яка звучить досить привабливо в абстрактному вигляді, обертається в реальності тим, що не реальні здібності та здобутки людей стають причиною їх призначення на державні посади, а особистий вибір, суб'єктивна точка зору людей, які вже мають владу.

Така ж абстрактна ідеалізована позиція характеризує погляди Победоносцева на взаємодію народу і влади. Адже влада у цій «взаємодії» є не тільки первинною, але й самодостатньою. Єдиним можливим перетином феноменів влади та народу в концепції обер-прокурора виявляється особистість правителя. Основою буття народу, за Победоносцевим, є єдність народу з правителем і владою у морально-релігійній площині свідомості. Це означає реально, не стільки те, що народ є позитивною силою лише в контексті «мудрого керування» [6, с. 49], – мова йде фактично про усунення народу від влади. Народу залишаються тільки пасивні форми зв'язку з владою у практичній (працювати на владу) та у моральній площині (брати приклад з правителя, який мусить бути для народу моральним ідеалом). При цьому моральність правителя, за словами того ж Победоносцева, спирається не стільки на моральнісний зміст його життя, скільки на його сакралізований образ, бо довіра владі базується на вірі у богообраність представників влади. І тоді послух владі – це *головне*, в чому виявляє себе народ по відношенню до держави.

Владоцентризм своєї концепції Победоносцев намагається врівноважити антропоцентризмом: владу як безособистісний механізм підкорення народу він намагається зобразити через постаті правителя та його помічників, які відповідають найвищим моральним та духовним критеріям: вони повинні служити державі всіма своїми здібностями; зберігати народні звичаї; захищати народ від неправди та насильства; порадою та прикладом демонструвати моральні відносини в сім'ї та суспільстві... Особливо Победоносцев наполягає на тому, що представники влади обов'язково мають уникати збагачення як дуже небезпечної пристрасті, яка руйнує і особистість людини, і авторитет правителя [5]. Та Победоносцев нічого не говорить про процедури усунення від влади людей, які не відповідають таким якостям. Відповідно механізм відновлення морального авторитету влади в його концепції є відсутнім.

Співець консерватизму щиро намагався поєднати свою філософію влади з християнством,

з православною релігією. Але він так захопився оспівуванням влади, що навіть не помітив, як здійснив теоретично неприпустимий в межах православної традиції панетатизм – розчинення Бога в інститутах влади. Непомітно для себе він здійснив підміну: на місце Бога поставив владу, на місце Царства Божого висунув князівство пiтьми. Така ідеологія фактично лила воду на млин богоборської політичної сили, яка на довгі роки запанувала в колишній російській імперії.

Джерела та література:

1. Гусев В. А. Консервативная русская политическая мысль / В. А. Гусев. – Тверь : Риф, 1997. – 178 с.
2. Карцов А. С. Правовая идеология русского консерватизма / А. С. Карцов – М. : «Центр издательских и учебных программ», 1999. – 246 с.
3. Майорова О. Е. К. П. Победоносцев в письмах к друзьям / О. Е. Майорова // Вопросы литературы. – 1989. – № 4. – С. 275–281.
4. Майорова О. Е. Победоносцев и митрополит Филарет / О. Е. Майорова // Лотманский сборник. – 1992. – С. 853–863.
5. Победоносцев К. П. Власть и начальство [Електронний ресурс]: сайт «К. П. Победоносцев. Московский сборник» – Режим доступу: <http://www.wco.ru/biblio/books/pobedonoscev1/main.htm>. – Дата звернення: 25. 02. 2014.
6. Победоносцев К. П. Письма к Александру III [Електронний ресурс]: сайт «Руниверс» – Режим доступу: <http://www.runivers.ru/lib/book8155/> – Дата звернення: 25. 02. 2014.
7. Полунов А. Ю. Ведомство православного исповедания под властью К. П. Победоносцева: Дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / А. Ю. Полунов. – М., 1992. – 262 с.
8. Полунов А. Ю. К. П. Победоносцев в общественно-политической и духовной жизни России: Дис... док-ра. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Ю. Полунов. – М., 2010. – 375 с.
9. Репников А. В. Консервативные представления о переустройстве России (конец XIX – начало XX веков): Дис... док-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. В. Репников. – М., 2006. – 496 с.
10. Тимошина Е. В. Политико-правовые взгляды К. П. Победоносцева: Дис... канд. юридических наук: спец. 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / Е. В. Тимошина. – Спб., 1998. – 232 с.

Юлія Ковтун

ЦЗЯН ЦІН – «ЧЕРВОНА ІМПЕРАТРИЦЯ» КИТАЮ

У статті висвітлено основні віхи життя та політичної діяльності четвертої дружини Мао Цзедуна Цзян Цін. Звернено увагу на її спробу захопити владу у Китаї після смерті чоловіка.

Ключові слова: Цзян Цін, Мао Цзедун, «культурна революція», «банда чотирьох».

Постать Цзян Цін до сьогоднішнього часу залишається оповитою безліччю таємниць і загадок. Навіть основні віхи життєвого шляху цієї «червоної імператриці» по-різному висвітлюються дослідниками, також можна знайти багато суперечливої інформації щодо її політичної діяльності. Проте статус цієї жінки для тисяч китайців став фатальним, у країні пролилося багато крові. Сучасні дослідження [1; 4; 7–9; 10], нажаль, не дають вичерпної відповіді на питання, чому ця жінка мала такий великий вплив на Мао Цзедуна, чи справді вона була єдиною людиною, яка мала доступ до його

секретних паперів, а після смерті «великого керманіча» навіть намагалася захопити владу в країні. І найголовніше, чи виправданим є той факт, що китайці, які у своїй більшості й до сьогоднішнього дня з повагою ставляться до Мао, так категорично негативно оцінюють роль Цзян Цін у житті «великого керманіча» та країни в цілому.

Відповісти на ці питання дозволить аналіз джерел, серед яких: документи часів так званої «культурної революції», спогади сучасників, листування. Насамперед, це спогади П. Владімірова, який був особисто знайомий з сім'єю Мао Цзедун та Цзян Цін [3], німецького діяча Отто Брауна, який у 1932 р. був відправлений у Китай за наказом Комінтерну у якості військового радника при ЦК КПК [2]. У нагоді стануть також свідчення особистого лікаря «великого керманіча» Л. Чжисуя [12], листування Мао Цзедун з дружиною [11].

Гонконгські експерти по Китаю, збираючи дані для написання книги про «червону імператрицю», виявили, що важко знайти навіть офіційну інформацію, яка могла б вважатися достовірним джерелом для визначення точної дати народження Цзян Цін. Різні джерела вказують 1912 або 1914 рр. [3; 11]. Коли їй виповнилось 7 років, то вона з матір'ю переїхала в місто Цзінань до діда, який працював у школі і влаштував дівчинку в підготовчий клас. Після смерті матері Цзян, дід залишив онучку у себе, дав їй своє прізвище і нове ім'я Юньхе. Але в 15 років дівчину викрали. Через деякий час на виставі в Цзінаньському театрі дід побачив на сцені свою онуку і, сплативши викуп, повернув собі. Проте вона вже мала самостійні погляди на життя. Відомо наприклад, що Цзян відмовилася вчитися в загальноосвітньому інституті [6, с. 85]. П. Владіміров стверджував, що Цзян Цін у 17 років вступила до Шандунської провінційної школи під новим ім'ям Ле Шу-цзя. Відзначимо ту особливість, що протягом свого життя вона часто змінювала імена, таким чином ніби починаючи нове життя, а також, напевне, вона бажала, щоб ніхто не дізнавався про її минуле [3, с. 150].

Однокласники, зокрема Вей Хулін, шанхайська зірка кіно і театру, і Чжао Юньшен, популярний виконавець пекінської опери, згадували, що майбутнього першого чоловіка Цзян Цін зустріла в роки навчання на театральних курсах, але цей шлюб виявився не тривалим, вони швидко розлучилися. Ймовірно, на початку 1933 р. Юньхе кидає навчання і перебирається в Ціндао. Там вона представляється вже як Ціньюнь. До речі, в гонконгському довіднику «Хто є хто в Китаї» за 1967 р. саме це ім'я фігурує як справжнє. В Ціндао вона почала працювати в бібліотеці, але з часом знову переїхала, цього разу до Шанхаю. Там вона одружилася з відомим сценаристом, актором і кінокритиком Тан На. Проте, навіть маючи знаменитого чоловіка, в той час вона все одно не змогла пробитися на великий екран. А якщо і знімалася, то переважно у прогомінданівських фільмах, які у майбутньому Мао Цзедун накаже знищити [6; 3; 1]. Відзначимо, що Цзян Цін також працювала в шанхайському відділенні християнської асоціації молодих жінок.

Сам Мао Цзедун часто виступав з лекціями в Інституті мистецтв імені Лу Сіня. Під час однієї з таких зустрічей звичну тишу залу раптом порушили оплески Цзян Цін і вигуки: «Добре!», «Правильно!». Однак, є свідчення, що познайомитись з Мао їй допоміг друг Кан Шен [11, с. 56]. Соратники Мао в цілому були проти того, щоб Цзян Цін стала дружиною «великого керманіча». Отто Браун відзначав: «Я чув досить негативні відгуки як про обставини цього шлюбу, так і про саму Цзян Цін. Бо Гу розповідав про її бурхливе минуле (під цим він розумів, як сьогодні прийнято говорити, «солодке життя»), про її підозрілі зв'язки у вищих гомінданівських колах і її сумнівне ставлення до партії» [2, с. 331–332]. Справді, вона, на відміну від усіх інших членів партії, які

прибували в Яньань з гомінданівського Китаю, не потрапила в партійну школу, та й взагалі її вважали безпартійною. Пізніше з'явилася версія, ніби в 1932 або 1933 році Кан Шен прийняв її в партію, але всі роки вона зовсім не брала участі в політичному житті (за іншою, більш пізньою версією, вона нібито вела конспіративну роботу) і тому пройшла попередню перевірку. У спогадах Отто Брауна також знаходимо відомості, що у контрольованому комуністами місті Яньань вона ніяк не проявила себе у політичному житті, «з театру вона пішла і всупереч простим яньанським звичаям стала часто з'являтися на вулиці в супроводі чотирьох охоронців, гордо сидячи в сідлі, що, природно, не викликало до неї симпатій [2, с. 333].

Відзначимо, що політбюро погодилося на шлюб Мао лише за умови, що Цзян Цін не буде втручатися у справи партії. Проте, вона дуже швидко стала не тільки дружиною, але й помічницею Мао. Поступово жінка перебирає на себе частину його повноважень. За свідченнями сучасників, Цзян завжди прагнула досягти якомога вищого становища у суспільстві. До своєї мети вона йшла цілеспрямовано і наполегливо. Відомо, що у Мао було кілька політичних секретарів, і один з них – дружина [1; 12].

Після проголошення у 1949 р. Китайської Народної Республіки надзвичайно зайнятий Мао Цзедун став усе більше дистанціюватися від дружини. У червні того ж року в Пекіні була скликана установча конференція Всекитайської федерації працівників літератури і мистецтва, проте Цзян Цін не включили навіть у список гостей. У 1955 р., без її відома, виключили зі складу правління Товариства китайсько-радянської дружби [6, с. 190]. Можна сказати, що у житті Цзян почалася чорна смуга.

Однак труднощі не зупинили Цзян Цін, не зменшили її амбіцій, і вже у 1964 р. вона стала депутатом Всекитайських зборів народних представників від провінції Шаньдун. Відзначимо, що навіть у важки для себе часи вона продовжувала підтримувати всі починання чоловіка. Цзян Цін активно включилася в кампанію за реформування традиційного китайського театру [6]. Проте, її спроби створити «нове мистецтво», прагнення ліквідувати традиційні культурні китайські цінності негативно сприймалися театральними колами. Відзначимо ще один факт, важливий для характеристики особистих якостей Цзян Цін: у той час вона була зайнята пошуками Чжао Яошаня, агента Гоміндану, людини, причетної колись до її арешту «за зраду справи революції». Цзян Цін заспокоїлася тільки тоді, коли дізналася, що Яошань вже помер. Проте, навіть 1964 р. вона з'ясовувала у керівника служби безпеки, чи залишилися документи, які стосувались її арешту в 1934 р. [1, с. 48].

Дослідники розійшлися в оцінках, кого безпосередньо слід вважати ініціатором «великої пролетарської культурної революції» 1966–1976 рр. – ідейно-політичної кампанії, метою якої в цілому було знищення політичної опозиції, встановлення режиму одноосібної влади Мао. Одні вважають, що вона формально почалася серією критичних кампаній у сфері мистецтва та літератури, які замислив сам Мао Цзедун [4]. При цьому стверджується, що Цзян Цін була однією з «театралізованих ляльок» в руках Мао Цзедун і слухняно виконувала всі його накази. Інші дослідники схиляються до думки, що революція почалася саме з ініціативи Цзян Цін [4, 1, 9]. Проте, лист Мао Цзедун до дружини свідчить про визначальну та першочергову роль «великого керманіча» у подіях «культурної революції». Так, він, зокрема, відзначав: «Зараз наше завдання полягає в тому, щоб у всій партії і у всій країні в основному (повністю неможливо) усунути правих, а міне сім-вісім років – і знову піднімемо рух по вичищенню нечисті: згодом ще треба буде багато раз її вичищати». Він застерігав:

«Не треба, щоб від перемог паморочилась голова, треба постійно думати про свої слабкі сторони» [11, с. 112]. Цзян Цін і цього разу була готова беззаперечно виконувати всі накази Мао.

Під час «культурної революції» об'єктом ідеологічної боротьби стала інтелігенція. Гнів Цзян Цін викликав фільм «Життя У Сюня», що розповідав історію про жебрака, який просив милостиню, а потім відкривав лихварську контору і накопичив капітал, достатній для того, щоб створити кілька безкоштовних шкіл для таких же незаможних страждальців, до яких певний період часу належав він сам. За задумом сценариста і режисера акценти в образі головного героя робились не на безсердечне суспільство, а на гуманістичні пориви. Цзян Цін була розлючена: «Як же ми можемо вихвалити У Сюня, що став багатою людиною, якщо наша мета – усунути поміщиків, поховати конфуціанських вчених!?» [10, с. 146]. Кінематографістів фактично примушували до публічних покань і клятви «служити виключно робітникам і селянам».

Одним з перших процесів «культурної революції» стала також критика п'єси «Розжалування Хай Жуя», яка була присвячена історії мінського чиновника, розжалуваного за свою чесність і безкомпромісність. Мао Цзедун і Яо Веньюань угледіли в цьому натяк на долю маршала Пен Дехуая, відправленого у відставку після критики ним у 1959 р. політики «великого стрибка». У 1965 р. Мао доручив Цзян Цін «організувати публікацію статті з критикою п'єси. Стаття з'явилася 10 листопада 1965 р. в газеті «Літературні доповіді» [6, с. 27]. Відзначимо, що у часи так званої «культурної революції» взагалі вся традиційна китайська культура оголошувалася «отруйною». Головна «художня» цінність «творінь» вимірювалися ступенем прославлення у них «великого вождя Мао» [6, с. 253]. В цілому, під час «культурної революції» Цзян Цін займалась організацією чисток репертуарів театрів, кінотеатрів, радіопередач. У якийсь момент після таких чисток в прокаті залишалися буквально одиниці «зразкових» творів – романів, книг, пісень, кінофільмів [1, с. 73]. Під керівництвом Цзян Цін маргінальна молодь перетворилася в альтернативу місцевій владі та допоміжну силу для зведення рахунків з опозиційними силами [8, с. 202; 233]. Проте, здавалося, вона готова на все, аби тільки ідеї Мао втілювалися в життя, і ніщо не погрожувало його перебуванню при владі.

«Культурна революція» призвела до широкомасштабних репресій проти інтелігенції, розгрому КПК, громадських організацій. Вона завдала величезної шкоди культурі й освіті, призвела до знищення пам'яток культури. Все це відбувалось під гаслом боротьби з феодалними звичаями і традиціями, необхідності змін зовнішньополітичного курсу. Газета «Женьмінь жибао» від 26 жовтня 1979 р. назвала цифру у 100 мільйонів постраждалих під час цієї кампанії. Тільки в провінції Гуансі під час «культурної революції» загинуло понад 67 тис. осіб, а в провінції Гуандун – 40 тисяч» [10, с. 103].

На початку 70-х рр. XX ст. Мао Цзедун і Цзян Цін вже не жили разом, можливо, через хворобу Цзян [5, с. 86-87]. Проте, вона продовжувала «охороняти» Мао Цзедуна і виконувати всі його накази. Пізніше, коли відбудувався суд над очільниками «культурної революції», вона стверджувала, що весь час «була собакою Мао» і «кусала того, кого він просив покусати». Інколи, Цзян намагалася навіть за манерою поведінки бути схожою на свого чоловіка. Так, часто вона зустрічала відвідувачів з книжкою у руках, роблячи вигляд, що читає [12, с. 175]. У малоосвіченої Цзян Цін були дуже великі амбіції. Незадовго до смерті сам Мао Цзедун зізнався Хуа Гофену, що він остерігався, щоб Цзян Цін не стала такою ж жорсткою правителькою, як колись імператриця Люй-хоу.

На початку вересня 1976 р. вождь КНР почувався вкрай погано, а Цзян вже тоді була впевнена, що незабаром саме вона займатиме місце Мао. Навіть лікарі «великого керманіча» дивувалися її жорстокості [12, с. 25]. Мао Цзедун не залишив політичного заповіту, і після його смерті серед представників вищого керівництва КПК найсильніші позиції дійсно мали дві постаті: Цзян Цін і політичний діяч, маршал Е. Цзяньїн, [4, с. 115–116; 120]. Мао Цзедун помер 9 вересня 1976 р., а через два тижні дружина проникла у канцелярію ЦК КПК і викрала з особистої папки покійного кілька документів. Вона наполягала на терміновому скликанні наради вищих керівників партії і держави, і мала намір пред'явити ці документи як незаперечний доказ того, що саме вона була єдиною законною спадкоємицею Мао на посаді Голови КПК [6, с. 301]. Цзян Цін була переконаною, що жінка теж може бути правителькою, що імператриця може бути проголошена навіть при комунізмі.

Маршал Е. Цзяньїн мав зустріч із заступником голови партії Хуа Гофеном. Вони розробляли план змови. Було ухвалено рішення покарати очільників «культурної революції» – «банду чотирьох» на чолі з Цзян Цін і таким чином усунути конкурентку на владу [10, с. 198]. Незабаром Цзян Цін і три її найближчі сподвижники були заарештовані. Всі «успіхи» «культурної революції» віднині приписувалися Мао Цзедуну, а у всіх «помилках» почали звинувачувати Цзян Цін і тих, хто її підтримував [4, с. 139]. Через декілька років «банда чотирьох» постала перед судом. Китайські ЗМІ давали неповні та неточні відомості про хід судового процесу. Цзян Цін засудили до смертної кари, яку згодом замінили довічним ув'язненням [10, с. 297]. Після недовгого перебування в одній з в'язниць Цзян Цін помістили в пекінський особняк з охороною, таким чином повністю ізолювавши її від зовнішнього світу і дозволивши нечасті зустрічі з єдиною донькою Лі На. У травні 1991 р., вдова Мао повісилася на поясі від власного халату.

Цзян Цін – тендітна жінка, з дуже миловидною зовнішністю, яка, проте, володіла вражаючою витривалістю, неймовірним вмінням пристосовуватись до найскладніших обставин, і мала нестримну жагу жити, що в її розумінні означало панувати. Можна припустити, що звинувачення у спробі захопити владу після смерті Мао Цзедуну не були вигадками, і вона дійсно прагнула стати «червоною імператрицею». Проте, можливо, це відбувалось лише заради того, щоб продовжити справу «великого керманіча», якому Цзян Цін залишалася відданою все своє життя. Вона знала, що тривалий період часу виключно її звинувачували у більшості злочинів «культурної революції», проте, готова була на все, аби не скомпрометувати образ Мао. Можливо і смерть Цзян Цін була спричинена усвідомленням того, що ситуація в країні вже кардинальним чином змінилась, і тепер всі могли відкрито говорити про те, хто справді був ініціатором кривавої «культурної революції». Для Цзян Цін це справді стало крахом її світу.

Джерела та література:

1. Бурлацкий Ф. М. Мао Цзедун и его наследники / Ф. М. Бурлацкий – М. : Международные отношения, 1979. – 400 с.
2. Браун О. Китайские записки (1932– 1939) / О. Браун. – М. : Политиздат, 1974. – 307 с.
3. Владимиров П. П. Особый район Китая. 1942-1945 гг. / П. П. Владимиров. – М. : АПН, 1973. – 656 с.
4. Галенович Ю. М. Смерть Мао Цзедуну / Ю. М. Галенович. – М. : ИзографЪ, 2005. – 672 с.
5. Джонсон П. Эксперимент над половиной человечества / П. Джонсон. – М. : Анобис, 1995. – 638 с.
6. Жемчугов А. Китайская головоломка / А. Жемчугов. – М. : Олма-пресс, 2004. – 351 с.
7. Жирнов Е. Цзяофани против хунвейбинов. Как Мао поссорился с Хрущевым / Е. Жирнов // Коммерсант Власть. – 2012. – № 22 (976). – С. 56–58.

8. Куртуа С. Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии / С. Куртуа. – М. : Три Века Истории, 2001. – 780 с.
9. Мусский И. 100 великих заговоров и переворотов. / И. Мусский. – М. : Вече, 2004. – 342 с.
10. Панцов О. Мао Цзэдун Жизнь замечательных людей. / О. Панцов. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 250 с.
11. Торбасов О. Мао Цзэдун. Письмо к Цзян Цин. Сборник. Выпуск шестой / О. Торбасов. – М. : Прогресс, – 1976. – 530 с.
12. Чжисуй Л. Мао Цзэдун: Записки личного врача / Л. Чжисуй. – Смоленск : Эхо, –1996. – 384 с.

Катерина Кошева

ЖІНОЧИЙ ОБРАЗ СТИЛЮ МОДЕРН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається віддзеркалення складного і мінливого світосприйняття кінця ХІХ – початку ХХ ст. у мистецтві створення модного одягу і зовнішнього образу жінки в цілому. Увага акцентується на тих майстерних прийомах та декоративних деталях, які визначали специфічні риси стилю модерн і були характерні для тогочасної культури повсякденності Російської імперії.

Ключові слова: модерн, мода, мистецтво створення одягу, костюм.

Стиль модерн (у перекладі з французької – «новітній», «сучасний») з'явився наприкінці ХІХ ст. і досяг розквіту на початку ХХ ст. Він знайшов своє втілення в архітектурі, живопису, книжковій графіці, декоративно-ужитковому мистецтві і, звичайно, у створенні модного одягу. У різних країнах Європи цей стиль називали по-різному: в Англії і Росії – «модерн», у Франції – «Ар нуво», у Німеччині – «югендштіль», в Австро-Угорщині – «сецесіон» [10, с. 7]. Проте в усіх країнах, де нова естетична концепція розквітнула і дала вишукані мистецькі плоди, вона демонструвала не тільки мінливу і примхливу моду у світі матеріальних речей, але й усю глибину усвідомлення людством незворотних змін у світі духовного. Як писав ще у 1900 р. П. Бернс у «Святах життя та мистецтва»: «Стиль епохи визначають не особливі форми якого-небудь особливого мистецтва; будь-яка форма – це лише один із небагатьох символів внутрішнього життя, будь-яке мистецтво – це лише частина стилю. Стиль же – це символ загального відчуття, символ охоплення усього життя в цілому, який проявляється в універсамі всіх мистецтв» [10, с. 6].

Сьогодні вважається, що даний стиль почав зароджуватись в Англії на початку 1880-х рр. як органічна складова естетичного руху «Мистецтва та ремесла», заснованого У. Моррісом, Дж. Раскіном та ін. [2, с. 368]. Його витоки шукають у культурі Японії, від якої творці модерну успадкували лінії та форми живої природи [4, с. 8]. Але унікальність стилю полягає і в певній футуристичності та історизму одночасно. Він увібрав найяскравіші, найвдаліші естетичні досягнення усіх часів і народів, вміло поєднавши і пристосувавши їх одне до одного. І в той же час, усі результати натхненної творчості спираються на новітні досягнення кінця ХІХ ст. Світ бурхливо змінювався, активними темпами йшли модернізаційні процеси в економіці і політиці, формувалось індустріальне суспільство, а отже, абсолютно новий стиль життя, виразити який за допомогою старих естетичних форм та старих технічних прийомів і методів було вже неможливо [11, с. 8].

Зрушення, які визначали новий стиль життя, нове його бачення, перш за все, вплинули на жіночу моду, бо саме цей період вважається напрочуд успішним етапом у боротьбі жінок за рівні права, коли вони почали отримувати вищу освіту, опановувати інтелектуальні професії, займатись спортом і навіть зазіхнули на політику – сферу суто чоловічу. Британська дослідниця стилю і моди Дж. Нанн вважала зміни жіночого костюму цілком логічним і закономірним наслідком історичного розвитку суспільства: «Вирування пристрастей середини XIX ст. навколо соціальних реформ можна проілюструвати атакою на усю концепцію моди...» [6, с. 168].

До Російської імперії модерн потрапив з Європи. Він був сприйнятий з великим зацікавленням, швидко поширився і, увібравши національні традиції, дав особливий, неповторний варіант, який увійшов в історію як російських модерн. Він, безумовно, вплинув і на зовнішній образ російської жінки.

Слід зазначити, що основна частина російського суспільства відзначалась консервативністю поглядів щодо ролі костюму у вихованні дівчини, збереженні етичних засад сімейного і громадського життя. Саме тому досить важко було подолати упередження та відмовитись від стереотипів, які суспільство нав'язувало з дитинства кожному новому поколінню. Красномовним підтвердженням даної тези є уривок з популярного у Російській імперії кінця XIX ст. збірника «Правила світського життя та етикету. Гарний тон»: «Що ж стосується крою сукні, то потрібно, наскільки дозволяють ваші статки, дотримуватись моди, уникаючи однак будь-якої афектації і дотримуючись суворої благопристойності. Незвичайний крій непростимий, це слугує доказом безрозсудності, поганого смаку або смішного бажання привернути до себе увагу» [8, с. 39].

Унікальність моди доби модерну, на нашу думку, полягала в тому, що жінка одночасно могла мати багато образів в залежності від бажання і обставин життя. Тепер вона була діловою господинею офісу, активною спортсменкою, невгамовною мандрівницею, але все ж таки прагнула залишатись жінкою – чарівною, привабливою, таємничою.

Мистецтво кравців доби модерну враховувало її бажання бути унікальною і додало жіночій фігурі готичної видовженості, а водянисто-зелений або перлинно-сірий шовк робили її схожою на екзотичну квітку. Але ця «незнайомка, закутана в шовк і тумани», демонструвала лише один бік костюму модерну – салонно-декоративний. Ми вже зазначили, що в цей же час формувалось нове покоління «ділових» жінок, які працювали у конторах, банках, магазинах, на пошті, телефонних станціях тощо. Ділова обстановка визначала зручний, суворо регламентований одяг, і вперше в жіночому гардеробі почав використовуватись так званий костюм тальєр – жакет та спідниця з темної тканини. Тальєр став прототипом жіночого англійського костюму. У великій кількості та різноманітності з'являються купальні і спортивні костюми, костюми для тенісу та їзди на велосипеді.

Але все ж таки цей період, передусім, асоціюється з витонченою жінкою, прекрасною дамою. Ми уявляємо її в закритій до підборіддя сіро-зеленій або попелясто-сірій сукні з численними воланами, бантами та мереживом, її бліде обличчя і «манірну» поставу. Такий образ світської жінки Срібного століття зберегли для нас портрети художників І. Ю. Рєпіна, В. А. Серова, Л. С. Бакста, К. А. Сомова.

Модним став чітко окреслений, «правильний» силует, стримані колірні рішення, напівпрозорі тканини – газ, шифон, шовк, тюль, розширений у плечах рукав, спідниця у формі дзвону, подовжена треном, численні оборки. Прикраси не тільки доповнювали вбрання, але й посилювали його колірне звучання, бо сукні шили в основному з неяскравих, м'яких за кольором тканин, а брошки, каблучки,

браслети і сережки з багатобарвної емалі, напівдорогоцінного каміння, перламутру або мозаїки були яскравими колірними акцентами костюму. До цього, напевно, жоден період в історії мистецтва не надавав цим деталям такого значення, як за часів панування модерну, вони були не тільки найбільш вишуканою складовою моди, але й ставали своєрідною емблемою, символом.

Моделями для прикрас були квіти, польові трави, крихітні ящірки, змії, жіночі обличчя. Брошки у вигляді квітів ірису або цикламену приколнювали до стоячого комірця сукні, у костюмі знову почали використовувати жабо. Нерідко жіночий костюм доповнювала довга, до поясу, нитка великих перлів.

Високі стоячі комірці візуально подовжували шию, а головка з високою і пишною зачіскою із завитого і рівномірно покладеного волосся з підкладними валиками робила її схожою на шию лебедя. Щоб утримати всю цю масу волосся, зачіску закріплювали шпильками, встромляли в волосся гребені. Бальні зачіски прикрашали великі шпильки і гребені з золота, срібла, різьбленої кістки, перламутру або черепахового панциру з різьбленими накладками, декоровані дорогоцінним камінням. Модною деталлю бального туалету міг бути мініатюрний флакон у вигляді горіха або апельсина, в який вкладалася губка, змочена духами [1, с. 133].

У 1901–1905 рр. в моду увійшов жіночий силует у вигляді букви S. Такий силует виходив завдяки особливій конструкції корсету – дуже вузького, стягуючого талію до 55 сантиметрів в обхваті. Спереду на грудях виходив напуск, так звані «голубині груди», фігура була трохи нахилена вперед, живіт втягнутий, спідниця щільно облягала стегна, сильно розширювалася донизу, особливо ззаду, за рахунок крою та пришитих до нижньої спідниці оборок. Бальні сукні мали спідницю з треном, який красиво «розкривався» віялом навколо туфельок. Силует у формі латинської букви S створював образ жінки-«квітки» – тендітний та екзотичний, як орхідея або лілія. Мережива, витончена вишивка, оздоблення бісером і величезні капелюхи завершували чарівний образ світської дами. На капелюсі міг бути розташований цілий натюрморт: банти, стрічки, пір'я, букети незабудок, маків, троянд і фіалок з обробкою тафтою і атласом.

З 1903 р. сукні стають просторішими, поступово зникають корсети, а в 1908 р. паризький модельєр П. Пуаре запропонував широкий публіці моделі, створені під впливом мистецтва Стародавнього Риму, Греції та Японії. У салонах з'являються дами в тунікоподібних сукнях із завищеною талією з напівпрозорих світлих тканин. Сукні в східному стилі були з вузькою спідницею, ліфом вільного крою і розширеними рукавами, так званою японкою. Пояс охоплював талію і зав'язувався ззаду або на боці пишним бантом.

Мода завжди була мінлива, а часто і непередбачувана, але практично незмінною залишилася придворна сукня – для неї час ніби зупинився. Придворний костюм, введений імператорським указом 1834 р., зберігся аж до 1917 р., тільки злегка змінювалися ширина і фасон рукавів. Це все та ж оксамитова сукня з відкидними рукавами, довгим шлейфом і нижньою білою сукнею з атласу або шовку. Колір тканини, характер золотого або срібного шитва, довжина шлейфу визначалися статусом дами. Статс-дами і камер-фрейліни носили зелену оксамитову сукню з золотим шиттям «по хвосту і борту, однаковим з шиттям парадних мундирів придворних чинів». Фрейліни імператриці носили сині або червоні сукні з золотим або срібним шиттям. Пишні вбрання дам, мундири сановників і офіцерів, блиск коштовностей кокошників і дівочих пов'язок створювали незвичайну атмосферу розкоші, що оточувала російський імператорський двір.

Коштовності дам підбиралися в тон до їхніх суконь: до рожевих вдягали перли і рубіни в по-

еднанні з діамантами, до блакитних – перли і сапфіри з діамантами. Використовували намиста з гірського кришталю з аметистами, золоті браслети з гірським кришталем, перлами і хризолітами, аметистом або опалом.

Бальні сукні з глибоким круглим декольте і вузькою, що розширюється від колін, спідницею були оздоблені найтоншим мереживом, воланами, рюшами, розшиті блискітками, бісером. Шили їх з переливчастих тканин блідо-рожевих, сіро-зелених, перлинно-сірих, золотистих, бірюзових відтінків [3, с. 184].

Визнання модерну як культури імпульсивної сили пристрасті, що вища за раціональні складники життя, позначилось у жіночому костюмі появою нового композиційного центру – сідниць, які маркірували домінанту «гріховного місця». Такий силует – «кентавр» – формували за допомогою турнюра – підкладної конструкції з металевих обручів або подушок, які прикріплювалися ззаду, подовжуючи поперековий вигин тіла. Турнюр «хвіст криветки» був складним і дозволяв за потреби вкорочувати довжину спідниці. Підкреслений турнюром вигин торсу ззаду акцентували стягуючими пластинами китового вусу, що утворювали передню частину модного корсету. Винахідником турнюру був французький модельєр Чарльз Ворт, який визначав європейську моду до самої смерті у 1895 р. У зв'язку з винайденням турнюру існують дві легенди. Одна стверджувала, що Ворт придумав турнюр, щоб ховати під ним складний стільчик. У другій джерелом натхнення для модельєра з багатою фантазією стала служниця, яка, минучи підлогу, кокетливо підткнула ззаду свою спідницю [7, с. 169–170].

Форму «паризького заду» підтримували кроєм верхньої спідниці, яка була абсолютно пласкою спереду та мала декілька рядів щільного драпірування ззаду до землі, додатково прикрашеного численними бульйоне, плісе, рюшами, оборками, фестонами, бахромою та зібраними у складки туніками. Це драпірування, рух якого починався в одній точці, підкреслений об'ємним бантом або пуфом та водоспадом хвиль тканини, спадаючої донизу, розширюючись і уповільнюючись у потоках широкого трену, також називали турнюром. Спереду спідницю сукні з турнюром прикрашали маленькими горизонтальними складочками або, частіше, напівкруглим драпіруванням у вигляді фартуха [5, с. 206].

Об'ємному низу протиставляли щільно облягаючий фігуру ліф, який надавав торсу вигнутої лінії та підкреслював привабливу округлість жіночих форм. Якщо сукня видовжувала тіло, міцно охоплюючи стегна, то такий крій називався «сирена». У всіх ліфах виріз оформлювали або комірчатою, або глибоким декольте у вигляді подовженого каре, оздобленого рюшами та мереживом. Ліфи найчастіше декорували густо зібраним по центральній лінії у зборки вузьким рюшем шу. Облягаючи довгі рукава високо вшивали у пройму, звужуючи лінію плечей.

Крій верхнього одягу був продиктований формою турнюру. Прогулянкові манти повторювали форми «паризького заду», даючи підстави дотепникам називати їх «попоною для коня», що, втім, не заважало дамам замовляти оксамитові пальто по формі турнюру, з викликом облямовані дорогим хутром.

З 1893 р. у моду ввійшов новий образ жінки-квітки, жриці салонів, театрів. Лінію модерну створював особливий корсет кіраса, винайдений Вортом. Довжина корсету сягала нижче середини стегон, стягуючи шнурівкою майже весь торс до бажаної ідеальної форми пісочного годинника. Горизонтальний зріз «кіраси» по лінії грудей подавав бюст уперед, густо розташовані вертикальні

кісточки китового вусу вибудовували крихку талію на контрасті з пишними та округлими верхом і низом. Такий корсет робив стрункішими навіть повні стегна, виліплюючи модний «русалковий» силует, проте він не дозволяв сидіти прямо, лише напівлежачи [12, с. 270].

Загальна атмосфера еротизму та чуттєвості зумовила наприкінці XIX ст. культ жіночої білизни. Сорочку, панталони та нижню спідницю шили з найтоншого батисту або лінобатисту, оздоблюючи тонким мереживом, ніжною вишивкою, шовковими стрічками, не забуваючи про численні технологічні досягнення – сталіні пружинки, петельки, що робили її більш звабливою. Поверх корсету вдягали вузький ліф сукні, що спускався глибоко на стегна, тісно облягаючи тіло та певною мірою обмежуючи його рухи. Видовження тіла підкреслювали також високими по шиї крохмальними мереживними комірцями-стійками, що примушували тримати голову гордовито піднятою вгору. Ліф, підтриманий корсетом, створював характерну лінію модерну з відставанням низу тіла від верху: верхня частина нахилена вперед, драпірування імітує «голубині груди», живіт і стегна стягнуті, спідниці підкреслено подані назад. Коли вузький ліф замінювали легкою блузкою з невеличким напуском спереду при акцентованій тонкій талії, це ще більше виявляло S-подібну лінію вигину тіла й так званий «прямий фронт».

Ліф сукні в стилі модерн оформлювали високо вшитими рукавами, що мали розширення у верхній частині та сильно звужувались донизу. Об'єм верху рукава організовували або за рахунок пишного балоніоподібного крою зі спеціальними валиками та підкладками, або густих буфів по окату рукава, або невеличкого округлого його розширення, або покриванням плечей круглою накидкою тальмою. Наповнення об'ємом лінії плечей підкреслювали декоративними воланами, оборками, рюшами та плісе. Крій рукава створював враження живої органічної форми, що росте та наповнюється плоттю: тонка пластична тканина, почавшись біля самих кінчиків пальців, щільно обвивала частину руки до ліктя. Контраст об'ємних рукавів з вузьким ліфом і маленькими плечима надавав фігурі жіночності та тендітної крихкості.

Той самий мотив проглядав і в малюнку спідниці, яка отримала форму кльош з додатковими складками ззаду, що переходили у шлейф, який загортався навколо ніг. Довга спідниця без турнюру, що розширювалася донизу, була особливо ефектною на корсеті кіраса, коли вузький бутон стегон немов розпускався пелюстками виточеної лілії.

Рафінованість силуету підкреслювали звивистою лінією недбало накинутих на плечі довгих хутряних або страусових боа, «озвучуючи» манірну ходу чарівливого видіння шурхотінням цупких шовків нижніх спідниць – знаменитим «фру-фру», що супроводжувало появу гостроносих туфель або напівчобіт на вигнутому бароковому підборі, вдягнених на кольорові шовкові панчохи [12, с. 272].

Недивно, що деякі жінки намагались уникнути будь-яких незручностей, як то турнюри, корсети, спідниці, що обмежували рухи, та ліфи, які не давали вільно дихати. Їм на допомогу прийшли художники-прерафаеліти, створивши моду на романтичних жінок з довгим волоссям, вдягнених у просторі сукні, які притуляли до грудей букети квітів [9, с. 15].

Отже, доба модерну запропонувала абсолютно нове бачення жінки, її характеру та образу. Обслуговуючи емансипованих представниць прекрасної половини людства, вона залишила простір для виплеску жіночності, вибагливості, фантазії чепурних. Створена на зламі століть, естетика модерну увібрала усі ознаки і символи карколомної зміни світу.

Джерела та література:

1. Андреева А. Ю. Костюм русской знати. От Византии до Модерна / А. Ю. Андреева. – СПб. : «Паритет», 2008. – 176 с.
2. Антиквариат. Иллюстрированная энциклопедия / [ред. Г. Ригби]; пер. с англ. – М. : ЗАО «БММ», 2008. – 600 с.
3. Захаржевская Р. В. История костюма. От античности до современности / Р. В. Захаржевская. – 3-е изд., доп. – М. : РИПОЛ классик, 2007. – 288 с.
4. Ивашко Ю. Модерн Европы и Киева / Юлия Ивашко. – К. : ООО «Центр народного творчества «Гопак», 2007. – 96 с.
5. Мода и стиль / [ред. группа: М. Аксёнова, Т. Евсеева, А. Чернова]. – М. : Мир энциклопедий Аванта+, Астрель, 2008. – 480 с.
6. Нанн Дж. История костюма. 1200–2000 / Дж. Нанн; пер. с англ. – М. : ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 343 с.
7. Нерсесов Я.Н. Они определяли моду / Я.Н. Нерсесов. – М. : АСТ: Астрель: Транзиткнига, 2006. – 348 с.
8. Правила вежливости и светского этикета. – М. : Белый город, 2007. – 272 с.
9. Такер Э. История моды / Э. Такер, Т. Кингсвелл; пер. с англ. И. Бельченко. – М. : Астрель, 2003. – 144 с.
10. Фар-Беккер Г. Искусство модерна / Габриеле Фар-Беккер; пер. с нем. А. Жукова, Е. Широниновой, О. Аслисовой, А. Чередниченко. – Konigswinter: KONEMANN, 2004. – 425 с.
11. Харди У. Путеводитель по стилю Ар Нуво / Уильям Харди; пер. с англ. Т. Бондарук, М. Лахути, Ю. Рознатовской. – М. : ОАО Издательство «Радуга», 2008. – 128 с.
12. Шевнюк О. Л. История костюма: [Навчальний посібник] / О. Л. Шевнюк. – К. : Знання, 2008. – 375 с.

Наталія Лащук

ПРОБЛЕМА МАСОНСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ 50–80-Х РР. ХІХ СТ.

Стаття присвячена питанню висвітлення російського масонства на сторінках періодичних видань 50–80-х рр. ХІХ ст., а також охарактеризовано суспільну думку щодо проблеми «вільних каменярів» Російської імперії.

Ключові слова: масонство, мартинізм, розенкрейцерство, ложа, «вільні каменярі».

Масонство—морально-етичний напрям філософської і суспільно-політичної думки, поширений в Росії у ХVІІІ ст., коли стали виникати різні масонські системи, що прийшли переважно з Англії, Німеччини та Швеції. Фактично російські масонські ложі були першими суспільними неурядовими організаціями, саме вони стали школою філософських, моральних, релігійних пошуків російських інтелектуалів, міцним фундаментом для їх суспільної діяльності, а також своєрідним елементом зв'язку із західноєвропейською культурою. Масонство було запозиченим явищем і не отримало в Росії достатнього розповсюдження, зачепивши лише освічену еліту. Цим, перш за все, пояснюється швидке і практично повне його згасання після імператорського указу 1 серпня 1822 р.

Однак, незважаючи на таку ситуацію, на сторінках періодичних видань, а також в спогадах су-

часників можна зустріти різноманітні роздуми щодо проблеми російського масонства. Суспільство, яке насторожено сприймало ідеї таємного братства, саме після його офіційного закриття звернулося до причин існування такого суто західноєвропейського феномену на російських теренах. «Фантом» масонства розглядався на сторінках багатьох історико-популярних періодичних видань, таких як «Русский архив», «Русская старина», «Вестник Европы», «Исторический вестник» і т. д., звідкіля линули переважно негативні відгуки щодо масонського містицизму, друкувалися різноманітні документальні джерела щодо закриття Ордену [5; 8; 10], спогади про масонів [4]. «Вільних каменярів» часто-густо викривали як «шарлатанів» (наприклад, граф Каліостро) [7] та «невдоволених» урядовою політикою [3].

В мемуарній літературі, що належала російським письменникам і суспільним діячам середини XIX ст., масонство прирівнювалося до сектантства. Відомий російський письменник, державний діяч С. Т. Аксаков в своїх мемуарах «Встреча с мартинистами» [1] згадував, що попри наполегливої спроби навіть такого видного представника масонства як О. Ф. Лабзін, він (С. Т. Аксаков) не погодився стати адептом московської ложі. Також Сергій Тимофійович зазначив, що вже 1808 р. ставлення значної кількості суспільства до масонського містицизму було досить підозрілим, а всі масонські обряди здебільшого ставали предметом глузування.

Навпаки, поет Михайло Олександрович Дмитрієв тепло згадував в своїх спогадах адепта масонства О. Ф. Лабзіна [4], зазначаючи, що останній був щирим послідовником старої новіковської школи. Заснувавши в Петербурзі власну ложу, він ввів викладання релігійної істини, яка повинна складала сутність істинного і справедливого масонства. Саме в цьому й була, як зазначає автор, спадкоємність вченню М. І. Новікова.

М. О. Дмитрієв вважає, що в своїх працях Олексій Федорович намагався пояснити сутність християнства, шляхи його внутрішнього пізнання. Нагадаємо, що після М. І. Новікова ніхто в Росії не наважувався видавати книги релігійно-містичного змісту [4; с. 853–854]. Але з закриттям масонських лож 1822 р. подібні праці були суворо заборонені. На наш погляд, ставлення М. О. Дмитрієва до російського масонства початку XIX ст. досить суб'єктивне, засноване, в першу чергу, на добрих стосунках з О. Ф. Лабзіним. Адже «істинні пошуки християнства», запроваджені останнім і навіяні такими ж пошуками М. І. Новікова – не що інше, як містичне вчення, що можна пояснити, на наш погляд, неабияким впливом мартинізму (релігійно-містичний осередок в Російській імперії кін. XVIII ст. – поч. XIX ст.). Цей окультний парамасонський орден досить тісно співпрацював з російськими ложами «вільних каменярів» і в такий спосіб впливав на масонські погляди.

Історик російської літератури О. Д. Галахов в статті «Обзор мистической литературы в царствование Александра I», опублікованій на сторінках періодичного видання «Журнал Министерства народного просвещения» [2], намагався критично підійти до проблеми масонського містицизму. Дослідник слушно відмітив, що масонство не можна трактувати як суто містичне вчення. «Як масон може в той же час бути містиком, так і містик може бути в той же час масоном», але, не дивлячись на це, релігійна містика і масонство, самі по собі, — явища особливі і самостійні [2, с. 87]. З таким слушним зауваженням автора неможливо не погодитись, адже містицизмом масонство почало захоплюватися саме з новіковських «релігійних пошуків», нав'язаних останньому професором Шварцем.

Також Олексій Дмитрович чітко визначив, що головними представниками релігійного містицизму другої половини XVIII ст. були московські масони: М. І. Новіков, І. П. Тургенев, І. В. Ло-

пухін, С. І. Гамалія. Перший протягом семи років видавав чотири журнали містичного напрямлення: «Утренний свет», «Московское ежемесячное издание», «Вечерняя заря» і «Покоящийся трудолюбец»; І. П. Тургенев переклав книгу Арндта «Об истинном христианстве»; І. В. Лопухін написав «Некоторые черты внутренней церкви»; С. І. Гамалія в «Письмах» до друга вказував шлях в житті духовному [2, с. 88]. О. Д. Галахов, згадуючи О. Ф. Лабзіна і його «Сионский вестник», не безпідставно зазначив, що статті, які в ньому друкувалися, були наповнені переважно релігійно-містичним змістом.

Історик російської літератури, співставляючи європейський містицизм з російським, відмітив, що причини проникнення релігійного містицизму у суспільне життя Росії суттєво відрізняються від європейських. Боротьба з Наполеоном надала Росії величезного міжнародного значення, а імператору Олександрю І – ім'я захисника Європи. Разом з тим, саме ця боротьба була джерелом його слави, в той же час все це і породило посилений рух релігійної містики останніх років його правління, яка з легкістю дурманила розум навіть найосвіченішим представникам тогочасного суспільства. Сам імператор любив вести бесіди про дію Святого Духа, очікував духовних благ, молився духовною молитвою, що, на нашу думку, посприяло лояльному ставленню Олександра І до масонських «релігійних пошуків», які набирали з кожним днем все більших і більших обертів.

Дещо з інших позицій поглянув на масонський містицизм російський педагог, літератор та суспільний діяч Є. М. Гаршин [3]. До самого Ордену, як до суто європейського, а, отже чужорідного для Росії явища, Євген Михайлович відносився достатньо негативно. Але все-таки вважав, що масонство об'єднало під своєю егідою кращих російських людей свого часу і тому лише в цьому полягає його позитивне значення. Автор зазначив, що плідотворна діяльність найкращих російських інтелектуалів з легкістю могла розгорнутися і під іншими прапорами, тому Тємна Організація з її містичною своєрідністю, в деякій мірі, негативно впливала на діяльність талановитих прошарків суспільства, які творили для загального добробуту.

Позиції Православної Церкви також не залишилися поза увагою в суспільному дискурсі щодо проблеми масонства. І хоча з закриттям лож зацікавленість представників духовенства дещо згасла, все ж Церкву непокоїло поширення масонських релігійно-містичних праць та ідей. На сторінках «Русского архива» висловлювалось занепокоєння змістом книжок, які були надруковані у Типографії Новікова і інших «вільних» типографіях [10, с. 178]. На цьому Церква практично обмежувала свої відгуки щодо братства «вільних каменярів».

Вивчення історії масонства з точки зору літературознавчого підходу було продовжено С. В. Єшевским [6]. Дослідник відмітив суспільну значимість діяльності масонства і ролі «вільних каменярів» у покращенні моральних якостей деякої частини російського освітнього суспільства в другій половині XVIII ст. На його думку, масонський містицизм, на відміну від його впливу на західне суспільство, сильно діяв на уяву освіченої когорти російського населення і давав, по можливості, «їжу допитливості розуму» грамотній інтелігенції.

Найвидатнішим дослідником літератури і громадської думки був О. М. Пипін – представник ліберального напрямку в російській історіографії [11]. Йому вдалося розширити спектр досліджень масонського питання. О. М. Пипін сформував своєрідну раціоналістичну течію в дослідженні масонства, відносячись до всіляких проявів масонського містицизму з суворою підозрілістю і критикою. Дослідник відмітив, що містицизм був невід'ємною складовою масонського руху як в російському суспільстві, так і в європейському. Проте головна відмінність між ними полягала в тому, що людина російського суспільства була ще беззахисною проти «містичного туману».

У 60-х рр. XIX ст. на сторінках журналу «Вестник Европы» розгорнулася гаряча дискусія між літературознавцем О. М. Пипінім і істориком П. К. Щебальським [12, 13]. Опонент Пипіна на літературній ниві у своїй відповіді останньому критикував дослідника масонського питання за те, що він вішає ярлики «лібералізму» або «консерватизму» на будь-яке суспільне явище. Надмірний лібералізм, на думку П. К. Щебальського, знижує наукову значимість праць О. М. Пипіна. Досить слушне, на наш погляд, зауваження, адже політичні маніпулювання лібералів, а пізніше, в кінці XIX ст., і консерваторів, масонським питанням перетворили «вільних каменярів» в служників своїм ідейним переконанням, не інтерпретуючи цю проблему як суто суспільне історичне явище.

Отже, масонське питання не залишалось поза суспільною увагою навіть після його заборони на урядовому рівні. На сторінках найпопулярніших історичних видань публікувалися документи, спогади, мемуари, а також інші матеріали, які торкалися історії братства вільних каменярів. В цьому питанні суспільство поділилося на декілька таборів: одні повністю негативно сприймали такий прояв суспільної ініціативи, закидаючи масонам релігійний містицизм, інші намагалися за допомогою висвітлення просвітницької і філантропічної діяльності «вільних каменярів» виправдати окремих масонських представників. Загалом, не зважаючи на досить вузький спектр досліджень, а також його переважно фактологічний характер, в зазначений період відбулися спроби вирватися з рамок суто літературно-філософського визначення масонства і започаткувати його вивчення в річищі соціальної історії.

Джерела та література:

1. Аксаков С. Т. Встреча с мартинистами. Воспоминания из петербургской жизни / С. Т. Аксаков // Полное собрание починений. – СПб., 1909. – Т. 2. С. 101–136; 1914. – Т. 2. – С. 702–736.
2. Галахов А. Д. Обзор мистической литературы в царствование Александра I / А. Д. Галахов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – № 11 – Т. 182. – С. 87–93.
3. Гаршин Е. М. Мартинист и филантроп прошлого века / Е. М. Гаршин // Исторический вестник. – 1878. – XXIX. – С. 629–639.
4. Дмитриев М. А. Воспоминания о Лабзине / М. А. Дмитриев // Русский архив. – 1866. – №3. – Т. 55. – С. 837–855.
5. Дубровин Н. Ф. Наши мистики-сектанты. А. Ф. Лабзин и его журнал «Сионский Вестник» / Н. Ф. Дубровин // Русская старина. – 1894. – № 9–12. – С. 136–158.
6. Ешевский С. В. Московские масоны восьмидесятых годов прошедшего столетия (1780–1789) / С. В. Ешевский // Русский Вестник. – 1865. – № 2. – Т. 56. – С. 253–266.
7. Зотов В. Калиостро. Его жизнь и пребывание в России / В. Зотов // Русская старина. – 1875. – Т. 22. – С. 46–72.
8. Иванина Н. С. К истории масонства в России / Пер. с немецкого неизданной рукописи / Н. С. Иванина // Русская старина. – 1882. – № 35. С. 533–560; № 36. – С. 61–76.
9. Корсак А. П. Петр Алексеев, протоирей Московского Архангельского собора, 1727–1801 / А. П. Корсак // Русский архив. – 1880. – Кн. 2. – С. 153–210.
10. [Кушелев Е. А. Записки о масонских ложах] Уничтожение масонских лож в России в 1822 г. // Русская старина. 1877. – Т. 18. – С. 455–479, 641–659.
11. Пыпин А. Н. Русское масонство до Новикова / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1868. – Кн. 6 (июнь). – С. 548–587.
12. Щебальский П. К. М. Н. Лонгинов, Новиков и московские мартинисты / П. К. Щебальский // Русский вестник. – 1867. – LXIX. – № 5. – С. 389–407.
13. Щебальский П. К. Один из многих. Ответ г. Пыпину / П. К. Щебальский // Русский вестник. – 1871. – XCV. – С. 320–328.

МЕРІ УОЛСТОНКРАФТ – ПОБОРНИЦЯ РІВНОПРАВНОСТІ ЖІНОК

У статті розглядаються деякі аспекти феміністської концепції англійської письменниці та громадської діячки Мері Уолстонкрафт, акцентується увага на чинниках формування її світогляду та значенні творчої спадщини.

Ключові слова: фемінізм, боротьба жінок, гендерна рівність, становище жінки.

Гендерна проблема до сьогодні залишається достатньо актуальною для України та деяких інших країн світу, де жінки потерпають від різних проявів гендерної нерівності та дискримінації. Для їхнього подолання необхідно всебічно вивчити історичний досвід та наукові і публіцистичні праці, в яких міститься теоретичне обґрунтування концепції гендерної рівності.

Дана стаття присвячена витокам гендерної теорії та боротьби жінок за рівні із чоловіками права в Англії, зокрема аналізу поглядів видатної письменниці та громадській діячці Мері Уолстонкрафт, авторки книги «Захист прав жінки» (1792 р.), де, на думку деяких істориків, проголошувалися засадничі принципи феміністського руху [8, с. 44]. Саме тому її одностайно називають першою феміністкою [1, с. 136].

Жінка зі складною долею, оригінальний мислитель і талановитий літератор, дружина відомого просвітника Англії Уільяма Годвіна, Мері Уолстонкрафт була відома серед сучасників своїми прогресивними поглядами на жіноцтво і суспільство. Найбільш дослідженою на сьогодні залишається її творча спадщина, натомість внесок Уолстонкрафт у суспільно-політичну думку Англії доби Просвітництва поки що недостатньо вивчений [3, с.137].

Такі представники міжнародного пролетаріату, як Е. Маркс – Евелінг, А. Бебель, Е. Флінн, Г. Полліт та інші, цінували ідейний спадок Уолстонкрафт, бо він зіграв певну роль у розвитку соціалістичного і робітничого руху Англії, США, Німеччини та інших країн. Бебель називав її у числі жінок, які заслуговують «найвидатнішої» поваги, і поруч з якими тьмяніють багато чоловічих зірок [9, с. 216].

Перша відома нам згадка в російській пресі про Уолстонкрафт відноситься до 1827 р.: то була іронічна рецензія на новий переклад російською її книги «Захист прав жінок», яка вийшла у Парижі в 1826 р. Есе англійки характеризується як «жіноча Утопія» [6, с. 73], а також як «...грізний маніфест проти чоловіків і палка оборона бідних жінок, яких так жахливо утискають» [6, с. 71].

У 70-ті рр. XIX ст. ім'я Уолстонкрафт з'являється на сторінках російських прогресивних видань [9, с. 218]. Пізніше про Уолстонкрафт писали Є. В. Тарле, В. М. Хвостов; їй присвячені окрема рубрика у праці С. Б. Кана і спеціальний нарис у книзі Г. Серебрякової «Жінки епохи Французької революції». Серебрякова визнає роль М. Уолстонкрафт як засновниці фемінізму, відзначаючи його буржуазний характер [4].

У праці Д. Гримшоу «Ідея жіночої етики» Мері Уолсонкрафт розглядається як фундаторка впливової течії феміністської думки, «яка з великою підозрою ставилася до ідеї існування специфічних жіночих чеснот або відкидала їх взагалі» [2, с. 12].

Російська письменниця, яка належала до демократичного кола «Отечественных записок», М. К. Цебрикова у статті «Англійки – романістки» з теплотою і розумінням відгукувалась про погляди

Уолстонкрафт на жіноче питання. За зауваженням автора, «Мері – енергійна, любляча жінка, яка у шлюбі, бо він встановлений суспільством, бачить закріпачення жінки, і живе з коханим чоловіком без усіляких умов» [11, с. 26].

Життя Мері Уолстонкрафт було коротким, але сповненим яскравих, інколи драматичних подій. Їй довелося стати мандрівницею, вчителькою, безпосередньою очевидицею подій Французької революції. Її знали і нею захоплювались видатні політики, просвітники, полемісти, видавці, проповідники та історики того часу, такі як Шарль Моріс Талейран, Томас Пейн, Річард Прайс, Джозеф Джонсон, Уільям Вордсворт, Генрі Фузелі, Уільям Роскоу та інші [3, с. 136].

Але не яскравістю подій життя і не блискучим оточенням привернула вона до себе увагу тоді і цікава зараз. Дуже цінною є спадщина Мері Уолстонкрафт як соціолога, історика, письменника, рецензента, перекладача, педагога і полеміста, яка «просочена сильною і оригінальною уявою, яка з'єднала нелегкий життєвий досвід і непростим шляхом отримані знання в пристрасній радикальній філософії». Живучи у століття революції, коли характер стає долею, вона стала поборницею рівноправності жінок і першою поставила питання про соціальну роль жінки у суспільстві [3, с. 137].

Мері Уолстонкрафт народилася 27 квітня 1759 р. поблизу Лондона. Вона була другою дитиною з шести в сім'ї Едварда Джона і Елізабет Діксон Уолстонкрафт. Її батько витратив увесь статок сім'ї, беручи участь у різних спекуляціях, і через важкий фінансовий стан Уолстонкрафт доводилося нерідко переїжджати. Пізніше батько примусив Мері відмовитися від тієї частини коштів, які вона успадкувала б по досягненню повноліття. Крім того, глава сім'ї пив і нерідко бив свою дружину. У молодості Мері лягала спати поряд з дверцятами до маминої спальні, щоб захистити її. Протягом усього свого життя Мері мала сильний вплив на сестер – Еверіну й Елізу. Так, наприклад, у 1784 р. вона переконала Елізу, яка страждала від післяпологової депресії, кинути чоловіка і малюка. Зневажаючи встановлені норми, Мері підготувала все, щоб сестра могла втекти. Подібний вчинок був нечуваним у ті часи: Еліза не змогла більше взяти шлюб і, втративши всі засоби до існування, була змушена працювати за копійки [3, с. 138].

Щодо освіти Мері, то вона виявилась недостатньою. Якийсь час дівчина відвідувала денну школу в Беверлі, але, як більшість освічених жінок того часу, Уолстонкрафт здобувала знання переважно шляхом самоосвіти. Рідні не схвалювали прагнення дівчини до усамітнення з книгою. У 1778 р. після довгої боротьби з батьками, які були налаштовані проти її планів, Мері залишила домівку і стала компаньйонкою заможної вдови міссіс Даусон. Згодом вона переїхала до Лондону, який змінив її життя.

Уолстонкрафт почала замислюватись над причинами соціальної несправедливості, яка царювала в буржуазній Англії. Революційні події у Франції вона зустріла з ентузіазмом. Мері в цей період свого життя вирізнялась виключною активністю та цілеспрямованістю. Письменниця вважала, що «французька революція – це така подія, яка зачіпає не лише Францію, але і все людство, і що ця подія буде мати серйозний вплив на долю Англії» [3, с. 139].

Уолстонкрафт виступила проти рабства, на захист всіх пригноблених – як французьких якобинців, так і американських рабів та індіанців. До цієї ж категорії вона відносила і англійок. Причину соціального зла письменниця вбачала у приватній власності, яка заважала, на її думку, досягненню істинної свободи [3, с. 140].

Із праць Уолстонкрафт найбільшу популярність здобула книга «Захист прав жінок», яка багато

разів перевидавалася у різних країнах. Її авторка «додала до арсеналу ідей радикалізму концепцію рівноправності чоловіка і жінки» [9, с. 217]. Мері Уолстонкрафт у творі «Захист прав жінок» докладно змалювала той стан жалюгідної покірності, який панував у суспільстві [8, с. 43].

Вона писала: «Якщо жінки здатні насправді поводитися як розумні істоти, то не можна поводитися з ними як з рабнями або як з тваринами, друзями людини, нижчими за розумом. Ні, потрібно розвивати розум жінок, захищаючи їх здоровими, піднесеними життєвими принципами, і нехай жінки, знаходячи гідність, відчують себе залежними від господа Бога, хай вчаться, подібно чоловікам, не піддаватися, але слідувати необхідності, і тоді жінки стануть ще більш привабливою високоморальною статтю» [10].

Причину такого становища жінок Мері Уолстонкрафт бачила, перш за все, в їхній неосвіченості, неможливості реалізувати себе. Письменниця була переконана в тому, що необхідно розширювати сферу діяльності жінок. Не шиття, а експериментальна філософія та література можуть надати жінкам теми для роздумів та розмов, сприяти розвитку їх інтелекту. Якщо жінкам судилося стати особистостями, а не залишатися домашніми рабнями або прикрасами суспільства, то потрібно дозволити їм ставати лікарями, вивчати політику, займатися бізнесом. Уолстонкрафт доводила, що настала пора здійснити революцію у розумах жінок і спонукати їх як значну частину людства працювати, перетворюючи себе, щоб потім «перетворити світ» [5, с. 68].

За кордоном боротьба за рівноправність і незвичайна біографія Уолстонкрафт у другій половині ХХ ст. зробили з неї «ікону сучасного фемінізму». Важко повірити, але ще в минулому столітті її праці протягом п'ятдесяти років не друкувалися, і її ім'я було «ледве відоме багатьом активістам руху за права жінок» [4].

М. Броді Камнік пояснює відсутність інтересу до ідей М. Уолстонкрафт у ХІХ ст. не лише її «поганою репутацією», але й історичним плином самого феміністського руху, який у ХІХ ст. розглядав у якості своїх завдань не всеохоплюючу перебудову суспільних відносин і роль жінки у цих відносинах, а виступав за обмежені реформи для покращення становища тієї чи іншої групи жінок (наприклад, незаміжніх дам або жінок – робітниць) [1].

Довгий час ім'я Мері Уолстонкрафт було забутим. Лише наприкінці ХІХ ст. з'явився інтерес до її праць, і про неї почали писати. При цьому автори намагалися пом'якшити або прикрасити деякі аспекти її життя. До Мері Уолстонкрафт видавалися праці, автори яких виступали за покращення жіночої освіти, однак у них не зустрічалось цілеспрямованої критики соціально-економічної системи, яка створювала подвійний стандарт для чоловіків і жінок, відводячи жінці підпорядковану роль. По суті, саме Мері Уолстонкрафт дійсно стала першою феміністкою в Англії [3, с. 145].

Її книги були настільки оригінальні, що завдяки одній з них, жінка знайшла чоловіка, а завдяки іншій стала кумиром феміністок.

Джерела та література:

1. Brody Kramnick M. «Suffragettes and Sisters» – Feminism after The Vindication / Kramnick M. Brody // Wollstonecraft M. A Vindication of Rights of Woman. – Harmondsworth: Penguin books, 1975. – 64 p.
2. Гримшоу Д. Идея «женской этики» / Д. Гримшоу // Феминизм: Восток, Запад, Россия. – М. : Наука, 1993. – С. 8–29.
3. Денисова А. В. Мэри Уолстонкрафт и её взгляды на образование и брак / А. В. Денисова // Вопросы истории. – 2009. – № 3. – С. 136–145.
4. Исаева Е. В. Общественно-политические воззрения Мэри Уоллстонкрафт : автореф. Дис. на соиска-

ние уч. степени канд. ист. наук : спец. 07. 00. 03 «Всеобщая история» / Исаева Евгения Владимировна. – Тюмень, 2012. – 26 с.

5. Козлова Е. А. Феминизм в Европе и США: Генезис и становление / Е. А. Козлова // Вісник СевДТУ. Філологія: збірник наук. праць. – Вип. 89. – 2008. – С. 67–71.

6. Краткая выписки, известия и замечания // Вестник Европы. – 1827. – № 1. – С. 73.

7. Лабутина Т. Л. Ранний феминизм в Англии / Т. Л. Лабутина // Вопросы истории. – 2001. – № 8. – С. 51–67.

8. Лобова А. А. Феминизм как культурное явление / А. А. Лобова // Научный поиск. – 2011. – № 2. – С. 43–45.

9. Рукшина К. С. Поборница равноправия женщин / К. С. Рукшина // Вопросы истории. – 1977. – № 4. – С. 216–220.

10. Уоллстонкрафт М. В защиту прав женщин // Феминизм: проза, мемуары, письма: Пер. с англ. / Под ред. М. Шнейр. – М.: Прогресс: Литера, 1992. – С. 33–34.

11. Цебрикова М. К. Англичанки-романистки / М. К. Цебрикова // Отечественные записки. – СПб. – 1897. – № 12. – С. 420–421.

Ганна Охрименко

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І БОРОТЬБА БРИТАНСЬКИХ ЖІНОК ЗА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

У статті розглядається участь та роль жінок у політичному житті Великої Британії. Проаналізовані передумови розгортання боротьби за право голосу, в тому числі у Палаті Громад.

Ключові слова: фемінізм, суфражизм, право голосу, «Акт про представництво».

Найважливішою ознакою гендерної рівності в контексті боротьби жінок за рівні права можна вважати право вирішувати долю своєї країни, право голосу. Дана стаття присвячена боротьбі британських жінок за право брати участь у політичному житті. Для обґрунтування наукової актуальності поставленої проблеми аналізуються причини і передумови жіночого руху, особливості британського фемінізму, сутність гендерних вимог у Палаті Громад під час Першої світової війни та їхня реалізація у повоєнний час.

Вчені вважають, що гармонійні стосунки між чоловіком і жінкою, які передбачали баланс прав у родині та інших сферах життя, були притаманні лише первинному суспільству, коли панував матриархат. Роль жінки була визначальною для збереження роду, проте це не заперечувало важливого значення і чоловіка як годувальника та захисника. У суворі часи, коли людина повністю залежала від примх природи, і чоловік, і жінка виконували ті функції, які були необхідні для виживання. Жінка мала право впливати на усі важливі питання, користувалася повагою і рівною з чоловіком часткою влади. Проте, з початком формування класового суспільства й упродовж його еволюції відбулось утвердження патріархальних традицій, які визначили другорядне, безправне, залежне від чоловіка становище жінки, а її роль, як репродуктивна, так і продуктивна, не оцінювалась адекватно.

Спроби відвоювати жіночі права та відновити гендерну рівність вчені пов'язують із розвитком фемінізму. В історіографії витоки фемінізму асоціюють із культом людини доби Відродження, акцентуючи увагу на іменах жінок – перших італійських письменниць: Ізотти Ногаролли, Лаури Черети і, особливо, Крістіни Пізанської (1364–1430 рр.), авторки «Книги про Град Жіночий» [4].

Вже у XVIII ст. жінки європейських країн брали активну участь у житті суспільства. Велика кількість жінок працювала на себе і мала економічну незалежність; простолюдинки вільно відвідувати публічні місця, а світські пані, організовуючи свої салони, намагалися втручатися через їхніх відвідувачів у політику. У спільному хорі вимог свободи від деспотизму жінки просили визнання своїх прав на повноцінне життя: на освіту, на працю, на пошану в сім'ї та суспільстві, проте не наважувались зазіхати на політичну сферу [2].

Перші спроби обґрунтування жіночої та чоловічої рівності простежуються у творах французьких філософів Дідро, Вольтера, Монтеск'є. Останній писав: «Жінка може і повинна брати участь у суспільному житті» [3, с. 248, 253].

Переломним етапом у боротьбі жінок за свої права стала Велика французька революція, а поява терміну «*émancipation de la femme*» відноситься до часів липневої революції 1830 р. Проте дослідники жіночого руху вважають його початком період війни за Незалежність 1775–1783 рр. в Північній Америці [2].

У Франції доби Великої революції кінця XVIII ст. у 1789 р. почав виходити перший журнал, присвячений боротьбі жінок за рівність, були створені жіночі революційні клуби, члени яких брали участь у політичній боротьбі [4]. Першим «феміністичним» документом вважають «Декларацію прав жінки та громадянки», написану французенкою Олімпією де Гуж у 1791 р., в якій було проголошено, що жінка має такі самі права на свободу і власність, що й чоловік.

У США свій голос на захист жіночих прав першою підняла Абігейл Сміт Адамс (1744–1818), яку вважають першою американською феміністкою. В історію увійшла її знаменита фраза: «Ми не підкорятимось законам, у прийнятті яких ми не брали участі, і владі, яка не представляє наших інтересів» [4, с. 11].

З середини XIX ст. і в Старому, і в Новому Світі освічені жінки привілейованого класу почали активніше включатися в суспільне життя, вимагаючи політичного рівноправ'я. Основні центри боротьби у другій половині 19 ст. опинились у Великій Британії і США, тому англійський термін «суфражизм» (англ. *suffrage*), що означає виборче право взагалі, увійшов до історії як визначення політичного напрямку у фемінізмі [4].

Наприкінці XVIII ст. ідеї фемінізму почали проникати у Великобританію завдяки журналістці Мері Волстонкрафт. Просякнуті ними, жінки почали активну боротьбу за загальне виборче право без гендерних обмежень. І саме це стало «першою хвилею» суфражистського руху (англ. *suffrage* – право голосу). Британський суфражизм характеризувався наявністю двох основних течій: поміркованої та радикальної. Діяльність цих течій була спрямована на досягнення єдиної мети – надання жінкам виборчого права. Поміrkована течія є більш ранньою за часомрозгортання. Перша організація поміrkованих або ж конституційних суфражистів – National Women's Association Suffrazyske (NWAS) – виникла у 1867 р., її очолила Лідія Беккер. Згодом, у 1897 р. на основі NWAS було створено більш потужну організацію – The National Union of Women's Suffrage Societies на чолі з Міллісент Фосетт. Її соціальною базою стали переважно жінки з середнього та вищого прошарків суспільства [7].

Представниці радикальної течії британського суфражизму були об'єднані у WSPU (Woman's Social and Political Union), створений у 1903 р. у Манчестері на чолі з Емеллін Панкхерст. Організація сформувалась на основі групи активістів NWAS, невдоволених політикою вищого керівництва. Вона мала у своєму складі як представниць середнього прошарку, так і робітниць, зокрема з Північної Англії. У науковій літературі активісток цієї організації називають також мілітантками (від англ.

«militant» – «войовничий») або суфражетками, оскільки, на відміну від своїх попередниць з поміркованого крила, вони використовували екстреміські методи боротьби. Як приклад, можна навести події 1905 р., коли парламент Британії відмовився піти на поступки і надати жінкам виборчі права. У країні почалися заворушення, і за два роки WSPU організувало найбільшу у Великій Британії маніфестацію жінок, яка налічувала близько 500 тисяч осіб. Методи боротьби часто не відповідали законодавству та нормам моралі, і жінки вдавалися до бійок з поліцією, голодування та знищення культурних пам'яток [9].

Вирішальний вплив на отримання суфражистками суспільної підтримки мало широке залучення жінок до праці під час Першої світової війни. Війна змінила образ самої жінки, її сприйняття у суспільстві. Нова жінка не обмежувалась виключно домашніми клопотами та низькооплачуваними «жіночими» сферами зайнятості, тому можливість залучення жінок до творення загальнодержавної політики почала сприйматися не так категорично [1, с.149].

По закінченню війни вимоги жінок були частково враховані. За «Актом про представництво» (1918 р.), право голосу отримували жінки, які досягли 30 років, а балотуватися до парламенту вони могли вже з 21 року [12, с. 67]. У законі зазначалось: «І. З метою забезпечити рівне право голосу для чоловіків та жінок, пункти (1) та (2) частини четвертої «Акту про представництво», 1918, потрібно замінити на першу та другу частини даного Акту:

- (І) особа може бути зареєстрована парламентським виборцем від округу, якщо він або вона є повнолітнім і не є суб'єктом будь-якої юридичної недієздатності;
- і (а) особа володіє необхідними, відповідно до цензу, комерційними приміщеннями;
- або (в) є чоловіком або дружиною особи, на яку зареєстровані необхідні, відповідно до цензу, комерційні приміщення... » [11, с. 478].

У 1918 р. на Загальних виборах до парламенту серед 1623 кандидатів було лише 17 жінок. Це були переважно активістки суфражистського руху. З них найбільшу підтримку здобула Крістабель Панкхерст, але виборчу кампанію вона програла з різницею у 775 голосів [12, с. 4]. Місце у парламенті отримала лише одна жінка – баронеса Констанція Маркевич. Перебуваючи у в'язниці Холовей, вона оскаржила результати виборів. За іронією долі, баронеса не була активісткою жіночих кампаній. Вона відбувала покарання за участь у великому повстанні в Ірландії (за вироком суду її було засуджено до довічного ув'язнення). Крім того, Маркевич була звинувачена у співпраці з Німеччиною під час Першої світової війни. Згодом вона була амністована, але разом з іншими членами партії відмовилась посісти законне місце у парламенті на знак протесту проти політики, яку вела Британія по відношенню до Ірландії [11, с. 4].

Прийнятий у 1919 р. статут Консервативної партії забезпечив жінкам гарантоване місце в організаційній статурі. Зокрема, передбачалось, що жінки повинні складати не менше третини членів представницьких органів партії на центральному та місцевому рівнях. Перша конференція жіночої консервативної організації відбулась у 1920 р., і з того часу вони проходили щорічно, за винятком воєнного часу. Періодом розквіту у роботі організації були 20-30-ті рр. ХХ ст. Але фактично, жіноча організація не мала важелів впливу на загальнопартійну політику. Жінки хоч і були повноправними членами місцевих політичних партій, але на загальнонаціональному рівні керівництво в державному управлінні мали лише чоловіки [6].

15 листопада 1919 р. відбулись додаткові вибори від округу Саттон (Плімут), де було обрано від консервативної партії баронесу Ненсі Астор. Звістка про це стала несподіванкою і доволі болісно була сприйнята Палатою Громад, яка традиційно вважалась чоловічою. Леді Астор навіть зазначала,

що з нею припинили вітатись у парламенті. А Вінстон Черчілль заявив, що жінка в Палаті Громад – це як вторгнення до його власної ванної кімнати [8, с. 32–32].

Почавши активну політичну діяльність, Астор представляла в парламенті законопроекти, які чоловіки так і не підтримали. Намагаючись достукатись до розуму чоловіків, у своїй першій промові вона сказала: «Я не хочу, щоб ви дивилися на жінку-парламентаря як на фанатика чи божевільного. Я лише намагаюсь говорити від імені сотень жінок та дітей, які не мають змоги зробити це самостійно» [12, с. 4].

Політичні лави почали активно поповнюватись жінками в 1920-х рр. Так, на виборах до парламенту було обрано трьох представниць від Лейбористської партії, а згодом жінка вперше обійняла міністерську посаду. Деякі дослідники вважають, що саме ці події можна вважати завершальним етапом «першої хвилі суфражизму», тому що він виконав усі основні завдання по забезпеченню гендерної рівності.

Таким чином, Перша Світова війна кардинально змінила роль жінки у британському суспільстві і у світі загалом. Жінка змушена була перекласти чоловічі обов'язки на свої плечі і довести, що варта довіри і поваги.

Джерела та література:

1. Залеток Н. Участь британських жінок у Першій світовій війні та її значення для прийняття «Акту про представництво» (1918) / Н. Залеток // Всесвітня історія очима українських істориків: зб. наук. статей учасників конференції, Київ, 8 грудня 2011 р. / відп. ред. і упор. С. О. Осмоловський, О. С. Черевко, Ю. Б. Гончар. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С.142–150.
2. Фемінізм як він є [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.liveinternet.ru/community/2336014/post80855230/>.
3. Монтескьє Шарль Луї. Избранные произведения: в 2-х т. / Шарль Луи Монтескьє / Общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина. – М. : Гослитиздат, 1955. – 799 с.
4. Кісь О. Дефініції фемінізму / О. Кісь // Гендерні студії. Культурологічний часопис «Ї». – Львів, 2000. – № 17. – С. 14–21.
5. Степанова Н. М. Культура гендерных отношений в политических партиях и в парламенте Великобритании [Электронный ресурс] / Н. М. Степанова // Гендерная реконструкция политических систем. – Санкт-Петербург: ИСПГ – Алтея, 2003. – Режим доступа к изд.: <http://www.owl.ru/win/books/genderpolicy/stepanova1.htm> (01.10.2012).
6. Степанова Н. М. Феминизм в британской политике / Н. М. Степанова // Великобритания после всеобщих выборов 2001 г.: результаты и тенденции: материалы «круглого стола». – М. : Институт Европы РАН, 2002. – С. 32–37.
7. Hume Leslie Parker. The National Union of Women's Suffrage Societies, 1897–1914 / Leslie Parker Hume // Modern British History. – New York: Garland, 1982. – V. 3. – 253 p.
8. Lady Astor Capaign Leaflet? 1919 (BRO/1) [Elektronic resource] // The First Women MPs // UK Parliament Website. – Mode of access: <http://www.parliament.uk/dusiness/publications/parliamentary-archives/archives-highlights/archives-the-suffragettes/archives-the-first-women-in-parlament-1919-1945/> (09.11.2012).
9. Holton Sandra Stanley. Suffrage Days: Stories from the Women's Suffrage Movement / Sandra Stanley Holton. – Londo : Routledge, 1996. – P. 190–196.
10. Fraser H. The Representation of the people act, 1918: with explanatory notes / H. Fraser. – London : Sweet and Maxwell, 1918. – 804 p.
11. Representation of the People (Equal Franchise). Act 1928. Ch. 12 (Britisches Reich) // Heidelberg Journal of International Law (HJIL). – 1929. – V. 1. – P. 478–483.
12. Women in the House of Commons // House of Commons Information Office, 2010. – 12 p.

ПУТЕШЕСТВИЕ 1837 г. НАСЛЕДНИКА ПРЕСТОЛА АЛЕКСАНДРА КАК СПОСОБ ОБРЕТЕНИЯ ЭМПИРИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ ОБ ИМПЕРИИ

В данной статье рассмотрено путешествие наследника престола Александра Николаевича по России в 1837 г. и процесс его институционализации средствами III Отделения.

Ключевые слова: путешествие, III Отделение, Александр II.

Изучение путешествия в различных междисциплинарных контекстах является одной из актуальных тем отечественной историографии. Путешествие как культурный феномен проанализировала в своей работе Н. В. Черепанова [10]. Она дала классификацию типов путешествий, а также сформулировала их роль в культурном пространстве.

Проблемами заграничных путешествий в конце XVIII – начале XIX вв. занимались П. С. Куприянов [5] и М. С. Стефко [8]. П. С. Куприянов сфокусировался на вопросах национального самосознания, этнических стереотипов и следующей из них дихотомии «свой-чужой». М.С. Стефко рассматривала заграничное путешествие как часть дворянской культуры: на каких образцах оно было основано, как соотносилось с просветительскими идеями, какие маршруты были наиболее востребованы, и кроме того, как заграничные путешествия регулировались законодательно.

Также существуют исследования, специально посвященные конкретным путешествиям. Особого внимания заслуживают работы Н. В. Бессарабовой [2] и Г. В. Ибнеевой [4], направленные на изучение поездок самой известной коронованной путешественницы – Екатерины Великой. В работе Н. В. Бессарабовой особое внимание уделяется вопросам организации путешествий, а также внутри- и внешнеполитическим целям поездок. Г. В. Ибнеева, в свою очередь, касается еще и малоизученных вопросов монархического ритуала, а также складывания имперской политики в различных её аспектах, включая религиозный.

Таким образом, мы видим, что тематика путешествий представляется достаточно интересной, однако не в полной мере разработанной темой, поскольку специальных исследований о путешествиях других русских государей не существует. Путешествия Александра Николаевича в 1837 г., которое стало центральной темой данной работы, отчасти коснулся в своей ключевой работе «Сценарии власти» Р. Уортман [9], однако, он сконцентрировался на его просветительских целях, а также рассмотрел его репрезентативную функцию.

Тем не менее, большое количество вопросов касательно поездки цесаревича остались совершенно нераскрытыми. Были ли еще у нее какие-то цели? Кем и как регулировались правила этой поездки? Как в губерниях готовились к приему Высочайшего гостя? Как эта поездка вообще превратилась в организованный и тщательно выверенный процесс?

В данной статье я задаюсь целью изучить процесс институционализации путешествия цесаревича Александра Николаевича средствами III Отделения.

Изучением III Отделения С.Е.И.В.К. и его места в системе государственного управления занимались такие исследователи как Т. Г. Деревнина [3], О. Б. Рослякова [7], П. Мустонен [6] и др., каждый исследователь стремился дать исчерпывающую характеристику как самой структуре, так и её месту в системе государственного управления Российской империи. Нас же интересует

роль III отделения и жандармерии в организации поездки наследника, но обнаружить в литературе комментарии в отношении участия «наблюдательной» полиции нам не удалось.

В Государственном архиве Российской Федерации в фонде 109 сохранилось дело № 82 [1], в составе которого находятся донесения штаб-офицеров жандармских корпусов из губерний, которые посещал царевич. Дело содержит в себе 580 листов разной степени четкости текстуального содержания. Этот источник открывает перед нами широкие исследовательские перспективы: это образчик делопроизводства III отделения, демонстрирующий стандартные схемы составления донесений. Помимо этого, рапорты дают нам возможность сравнить путешествие Александра Николаевича с поездкой Николая I 1836 года.

Имеющийся комплекс документов можно разделить на три категории. Первая – это непосредственно рапорты штаб-офицеров соответствующих губерний. Вторая – это прочие докладные записки, переписки должностных лиц, относящиеся к подготовке путешествия. И, наконец, третья – это материалы, «приложенные» к делу, к примеру, поднесенные наследнику стихи или же обзор статистического положения губернии. Все донесения адресовались лично А. Х. Бенкендорфу, а не окружным начальникам. Если рапорт повторял предыдущую информацию, то в заголовке прописывалось, что это «дополнение к рапорту от ... числа». В некоторых текстах приращивались дополнительные сведения, встречаются и ответы на задаваемые ранее вопросы.

По содержанию рапорты выглядят однотипно, в них можно проследить схожую структуру рассказа и одинаковые сюжеты. Это позволяет предположить, что каждый жандармский офицер еще до начала продвижения цесаревича, был наделен особой инструкцией, которой она и придерживались при составлении своих донесений. Каждое донесение охватывает период с момента въезда наследника на территорию конкретной губернии и до того момента, как он её покинул, то есть описывается не только посещение крупных городов, но и сама дорога, переезды, условия для ночлега (в случае, если ночевать приходилось не в губернском городе). Всегда отмечались погодные условия, устроенность трактов и переправ.

Донесения позволяют нам не только воссоздать в деталях само путешествие Александра Николаевича, но и, сопоставив текст донесений с письмами наследника отцу, выявить, какие аспекты губернского существования интересовали царевича. Согласно инструкции отца, он посещал соборы и казенные заведения: воспитательные дома, приказы общественного призрения и пр. Помимо этого он устраивал смотры полков, причем оценивал их готовность достаточно строго, высказывая свои замечания. Также экзаменовал учащихся разных заведений: от губернской гимназии до заведения военных кантонистов. Наследник знакомился с действующими заводами и мануфактурами, причем, по замечанию одного из жандармов, он «входил в разные подробности касательно выработки и производства изделий», то есть осмотр был не исключительно внешний. Также он стремился и ознакомиться с новинками, к примеру, в Златоусте он общался с полковником П. А. Аносовым [1, с. 197], который заново открыл технологию производства булата. Представляется вероятным, что именно встреча с наследником способствовала более широкому распространению открытия Аносова. Наконец, он посещал и промышленные выставки, причем покупал некоторые понравившиеся ему изделия.

Авторы донесений пытаются воспроизводить диалоги наследника с окружающими его людьми. Иногда описываются важные разговоры, к примеру, а иногда фиксируются вопросы вроде «Тяжела ли каска?» [1, с. 56].

Более того, возможно и реконструировать процесс подготовки к приему наследника. Города были иллюминированы и украшены. Важно отметить, что наследник был категорически против насильственного принуждения к украшению домов и улиц, особенно неимущих граждан, и за это высказал неудовольствие в г. Орле. В г. Вятка жандарм передает свой диалог с Кавелиным, который, ссылаясь на этот прецедент, также спрашивает, каким образом был подготовлен город [1, с. 54]. Жандарм отвечает, что действительно жителей принуждали к исправлению домов и описывает специфику взаимоотношений между гражданским губернатором и губернским прокурором. Соответственно, цесаревич в ходе своего путешествия решал также и вопросы, связанные с управлением губерниями и местными должностными лицами. Жандарм в данном случае выполнял свою непосредственную работу, информируя цесаревича о происходящем на вверенной ему территории. Помимо сведений о внешней подготовке города, этот источник дает нам информацию о подготовке мероприятий, в частности, торжественных приемов и обедов. К примеру, в Казани дворяне хотели устроить совместный бал с купцами, но купцы отказались, мотивировав тем, что сами хотят показать свое усердие и вообще в таком крупном городе не пристало давать только одно подобное мероприятие.

Донесения жандармов представляют собой также и финансовый отчет. В них очень строго прописано, какую сумму денег, кому и по какому поводу дал цесаревич. Во всех городах он оставлял деньги для раздачи беднейшим жителям, а помимо этого награждал жандармскую команду, прислугу, воспитанников различных учебных заведений и т.д. Александр Николаевич был, без сомнения, щедр, чем еще больше привлекал к себе любовь публики. Однако его участие проявлялось не только в финансовых подарках. К примеру, когда во время проезда через Оренбургскую область под копыта лошади из царского экипажа попал мещанин Мальцев, наследник не только повелел выплатить ему значительную компенсацию – 500 рублей единовременно и 100 ежегодно, но и поручил следить за состоянием его здоровья и докладывать, так что среди прочих бумаг мы находим особое донесение жандарма касательно этого мещанина [1, с. 207].

С помощью этого источника мы можем проследить особенности репрезентации Александра Николаевича себя как наследника престола, а также ее восприятие принимающей стороной. Во всех донесениях подчеркивается «радость всех сословий» при виде императора, «неподдельный восторг» и «громогласные крики ура!». Жандармы не только описывают собственное видение происходящего, но и передают разговоры в толпе. Особенно оценивали набожность цесаревича («Один другому шепотом говорит: «Он, батюшка, весь в пыли и не переодевшись прямо приехал в Церковь. Да наградит Его Господь Бог»») [1, с. 216]), называли «Ангелом Божиим» [1, с. 233].

Таким образом, данный коммуникативный канал предоставляет нам обширные возможности для изучения путешествия Александра Николаевича с самых разных позиций. С одной стороны, он позволяет проследить стратегию поведения наследника в отношении различных сословных, национальных и прочих групп, с другой стороны, мы можем рассмотреть и «изнанку» путешествия: как оно готовилось с помощью административных ресурсов и как готовились к нему сами жители.

Источники и литература:

1. ГАРФ, ф. 109, оп.12, д. 82.
2. Бессарабова Н. В. Путешествия Екатерины II по России в контексте внутренней и внешней политики: 1763–1767, 1780–1787 гг.: дис. ...канд. ист. наук / Н. В. Бессарабова; Российская академия наук. Институт российской истории. – Москва, 2003. – 385 с.

3. Деревнина Т. Г. Из истории образования Третьего отделения / Т. Г. Деревнина // Вестник Московского университета. – Сер. IX. – 1973. – № 4. – С. 51–69.
4. Ибнеева Г. В. Формирование имперской политики России во второй половине XVIII в.: опыт политического взаимодействия Екатерины II и имперского пространства: дис. ...д-ра ист. наук / Г. В. Ибнеева; Казанский государственный университет имени В. И. Ульянова-Ленина. – Казань, 2007. – 610 с.
5. Куприянов П. С. Русские заграничные путешествия начала XIX в.: национальные представления и проблема национальной самобытности: дис. ...канд. ист. наук / П. С. Куприянов; Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. – Москва, 2002. – 265 с.
6. Мустонен Петер. Собственная его императорского величества канцелярия в механизме властвования института самодержца. 1812–1858: к типологии основ имперского управления / Мустонен Петер. – Хельсинки. 1998. – 358 с.
7. Рослякова О. Б. III отделение в царствование императора Николая I: дис. ...канд. ист. наук / О. Б. Рослякова. – Саратов, 2003. – 252 с.
8. Стефко М. С. Европейское путешествие как феномен русской дворянской культуры конца XVIII - первой четверти XIX веков: дис. ...канд. ист. наук / М. С. Стефко; Российская Академия Наук. Институт российской истории. – Москва, 2010. – 245 с.
9. Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. (Материалы и исследования по истории русской культуры. Вып. 8) / Р. Уортман. – М. : ОГИ, 2002. – Том I: От Петра Великого до смерти Николая I. – 608 с.
10. Черепанова Н. В. Путешествие как феномен культуры : дис. ...канд. фил. наук / Н. В. Черепанова; Томский государственный педагогический университет. – Томск, 2006. – 167 с.

Катерина Ромашко

РІЗДВЯНІ СВЯТА У ВІКТОРІАНСЬКОМУ ЛОНДОНІ

У статті розглядаються особливості святкування Різдвяних свят в Англії доби правління королеви Вікторії. Увага акцентується на основних атрибутах свята, таких як різдвяна ялинка, основні різдвяні страви, звичаї, пов'язані зі святкуванням Різдва.

Ключові слова: вікторіанський Лондон, Різдво, різдвяна ялинка, різдвяна листівка, різдвяна трапеза, Різдвяний дід.

Вікторіанською добою називають період правління королеви Вікторії (1837–1901 рр.), яка під впливом свого чоловіка принца Альберта визначила стиль життя англійського суспільства. Ставши взірцем для свого народу, вона створила культ щасливої сім'ї середнього класу, в якій поважають батьківщину і живуть спокійним розміреним життям. Вікторіанський стиль життя пройшов крізь століття і досі цінується британцями за повагу до моральності, родинного затишку, любов до природи, людей, традицій, історії, вміння насолоджуватись кожною хвилиною. Цей період подібно елизаветинській добі називають золотим століттям в англійській історії [5, с. 310].

У даній статті робиться спроба створити реконструкцію різдвяних свят у вікторіанській Англії та проаналізувати їхні складові, атмосферу та роль у розвитку культури повсякденності Великобританії.

Різдво – особливе свято в житті кожної християнської країни, але саме у вікторіанську добу воно набуває не лише релігійного, а і світського характеру. До власне різдвяних свят у Британії слід

віднести три дні: 24 грудня (Різдвяний святвечір), 25 грудня (Різдво) і 26 грудня (день Св. Стефана, більше відомий в Англії як День різдвяних подарунків) [10]. У 1843 р. у святкуванні Різдва з'явилися три нововведення: різдвяна листівка, традиція прикрашати ялинку і «Різдвяна пісня» Чарльза Діккенса [11, с. 120]. Власне остання подія надала Різдву дещо нового сенсу. У Діккенса воно постає не лише релігійною датою: духи Різдва – це не янголи, а цілком язичницькі, за своєю суттю, створіння. Це свято проголошує християнські чесноти – доброту, людинолюбство, чуйність та співчуття – звичайними людськими, не залежними від віросповідання. Після «Різдвяної пісні» були написані й інші частини «Різдвяних повістей»: «Дзвони», «Цвіркун за вогнищем», «Битва життя», «Гнана людина». Ці зворушливі повісті і перетворили Різдво в Англії на народне свято любові, примирення, веселощів і родинного єднання.

Окрім творів Діккенса на нововведення у святкування Різдва, зокрема на традицію прикрашати ялинку, справила вплив і монарша сім'я. Звичай прикрашати ялинку зародився в Німеччині за часів Мартина Лютера. В Англії він з'явився при королівському дворі ще за царювання Георга III Ганновера і часто згадувався його дружиною, королевою Шарлоттою. Королева Вікторія теж у дитинстві була знайома з цим звичаєм. Але його поширення серед англійців пов'язують з ім'ям принца Альберта, який з 1840 р. став активно впроваджувати серед підданих дружини різдвяні звичаї своєї німецької батьківщини. 12 грудня 1848 р. «Лондонські ілюстровані новини» опублікували гравюру «Різдвяне дерево у Віндзорському замку» [7], що зображала королівське сімейство, яке зібралося навколо ялинки. Ця сцена допомогла популяризувати встановлення на стіл різдвяного дерева, яке Діккенс назвав «милою німецькою іграшкою» [11, с. 120]. Новомодні ялинки потіснили традиційні різдвяні прикраси, такі як гірлянди з гостролиста і плюща. У минулі століття, як і на початку ХІХ ст., саме ці вічнозелені рослини символізували святковий період. Листя гостролисту нагадували про терновий вінець Христа, червоні ягоди – про його пролиту кров [7]. Як рослинну прикрасу використовували також омелу. Пучки омели підвішували до стелі, і якщо двоє одночасно проходили під таким пучком, вони повинні були поцілуватися [7].

У 1854 р. велика різдвяна ялинка була встановлена на місці Першої Всесвітньої промислової виставки у Лондоні [8]. В залежності від того, як поширювався звичай використовувати прикрашені дерева, збільшувався і попит на них. Так, якщо до 1880-х рр. у Лондоні серед заможних родин попит був настільки великий, що розплідники мали гарантувати наявність потрібної кількості дерев. Різдвяну ялинку прикрашали фруктами, квітами, випічкою, цукерками, зацукрованими фруктами і невеликими подарунками, плетеними сумочками або іграшками. Кожен гість отримував потім одну з цих прикрас у якості подарунка. Після 1865 р. гілки дерев стали прикрашатися скляними дрібничками і срібним дротяними прикрасами. Скляні прикраси ручної роботи імпортувалися до Великобританії з містечка Лауша в Тюрінгії, до 1870 р. вони стали ознакою становища в суспільстві, і чим більше їх було на різдвяному дереві, тим вище був статус родини [10]. Але до 1880 р. компанія Вулворта стала продавати виготовлені промисловим способом прикраси, проте саморобні прикраси ще довго використовувались. Ялинка прикрашалась невеликими іграшками, печивом, цукерками та прикрашеними стрічками коробками із солодошами, зацукрованим мигдалем або льодяниками. Іншою німецькою прикрасою була мішура, яка аж до 1950-х рр. виготовлялася зі справжнього срібла. Від того, як росла імперія, поширеною прикрасою ялинкової верхівки ставав національний прапор, іноді використовувалися прапори імперії та прапори союзних країн. Вкрай важливо було прикрасити будинок, а після свят вчасно зняти зі стін гірлянди. Дуже часто гостролист і плющ приносили

до будинку тільки напередодні Різдва, а виносили напередодні Водохреща (6 січня) або Стрітіння (2 лютого), це правило стосувалось і ялинок [7].

Для світлового оформлення ялинки спочатку використовувалися свічки, у 1895 р. з Америки до Британії були завезені електричні ліхтарики у вигляді скляних куль, які поступово набули популярності. У 1880-х рр. різдвяні ялинки перестали бути настільною прикрасою [9]. Якщо в минулі роки малодоступність і дорожнеча ялинкових іграшок обумовлювалось розмірами дерев, то з підйомом промислового виробництва ці обмеження були зняті, тепер ознакою соціального статусу став розмір різдвяного дерева. Ялинки, які сягали стелі, прикрашали всім, що тільки можна було на них повісити. Проте, існувала і протилежна тенденція: шанувальники зростаючого Естетичного руху прагнули до витонченого балансу кольору, стилю та форми. До 1900 р. стало популярним прикрашати ялинку на певну тему, наприклад, Східне дерево або Єгипетське дерево, що визначало колір стрічок або куль. Зі смертю королеви Вікторії прикрашання різдвяних дерев занепало і лише в 1930-х рр. відродилося знову [10].

Саме у вікторіанській Англії з'являється і різдвяна листівка. Так, першою справжньою різдвяною листівкою вважається гравірована і розфарбована Джоном Калкоттом Хорслі листівка, яку Генрі Коул (майбутній сер Генрі Коул) надрукував у 1843 р. в кількості 1000 штук для продажу у своїй художній лавці по одному шилінгу кожна. У неї були попередники, але саме Хорслі вперше підписав побажання в формі «Веселого вам Різдва і щасливого Нового року», що стало незмінним атрибутом більшості різдвяних листівок в Англії [10]. У 1846 р. було прийнято закон про вартість поштових відправлень в Англії в один пенні, який дозволив надсилати лист або поштову картку в будь-яке місто Англії, купивши марку за один пенні, що заклало підвалини комерційного успіху різдвяних листівок. Ще більшій популярності листівок сприяло введення в 1870 р. розцінок на поштові відправлення в півпенні, що стало можливим завдяки розвитку залізниць. На період з 1878 по 1888 рр. припадає розквіт виробництва різдвяних листівок. У 1880 р. власники першого магазину, який торгував в основному листівками, – Боттн і Тідсуелл – розмістили замовлення на створення оригінальних листівок вартістю 10 000 фунтів. До цього часу листівки продавалися в роздріб через торговців книгами і канцелярськими виробами, але з 1880-го р. вони почали поширюватися через торговців мануфактурними товарами, тютюнові крамниці, іграшкові магазини [8].

Традиційний різдвяний обід не можливо було уявити без двох таких страв, як птиця і різдвяний пудинг. На початку царювання королеви Вікторії курятина та індички були занадто дорогі для більшості людей. Тому на півночі Англії традиційної різдвяної їжею був ростбіф, а в Лондоні і на півдні – гусак. Ті, хто не міг дозволити собі й цього, задовольнялися кроликом. Різдвяне меню королеви та її сімейства в 1840 р. включало яловичину і пару смажених лебедів. Через дорожнечу птиці багатьом доводилося піклуватися про її купівлю заздалегідь. Були поширені, особливо у великих майстернях та закладах, «гусячі клуби». Члени цього «клубу» робили щотижневі внески у кілька пенсів в заснований фонд, з якого голова клубу до різдвяних свят купував на оптовому ринку всім учасникам по гусаку. Такий клуб змальований Артуром Конон Дойлом у «Блакитному карбункулі» [4]. Традиційно гусей та індиків купували в різдвяний святвечір, а готували їх на ранок Різдва. До кінця XIX ст. більшість людей святкувало Різдво з індичкою на своєму столі.

Ще однією стравою, про яку слід було подбати завчасно, був різдвяний пудинг. У 1664 р. пуритани заборонили різдвяний пудинг, вважаючи таку страву не гідною істинних християн. Тільки 1714 р. він входить в ужиток, коли королю Георгу I під час його першого Різдва в Англії був поданий пряний полум'яний пудинг [7]. У 1836 р. полум'яний пудинг став називатися різдвяним пудингом,

багато в чому завдяки барвистому опису, зробленому Діккенсом у «Різдвяній пісні»: «Увага! До кімнати повалив пар! Це пудинг винули з казана. Запахло, як під час прання! ...пудинг такий надзвичайно твердий і міцний, що він більш за все схожий на рябе гарматне ядро. Пудинг охоплений з усіх боків полум'ям від рому, що горів та прикрашений різдвяною гілкою гостролиста, увіткнутою до самої його верхівки. «Ще ніколи не було такого пудингу!» – вигукнув маля Тим» [3, с. 35]. Готували пудинг, як правило, в листопаді, під час Різдвяного посту, за традицією пудинг повинен був бути готовий до 25 неділі після Трійці. У пізньовікторіанський період вважалося, що він повинен містити 13 інгредієнтів, що символізують Христа і його апостолів. Під час приготування пудингу кожен член сім'ї зобов'язаний був взяти участь в перемішуванні його дерев'яною ложкою зі сходу на захід на честь трьох волхвів [7]. Було прийнято також класти в пудинг різні предмети: кільця, монети, наперстки які використовувалися потім для ворожіння для тих, хто знайшов їх під час різдвяної трапези. Хоча існувало безліч рецептів приготування пудингу, до нього входили, як правило, нутряний жир, білі хлібні крихти, родзинки і спеції. До Різдва він висів у мішку в коморі, потім виймався і протягом восьми годин варився в м'ясному відварі.

Традиційним різдвяним напоєм у місті був глінтвейн. Наприклад, наприкінці «Різдвяної пісні» містер Скрудж пропонує своєму клерку поговорити за чашею «паруючого єпископу» – глінтвейну з червоного вина, портвейну, цукру, спецій і севільських апельсинів. У Середні віки його пили з чаші, що нагадувала єпископську митру [7]. Серед інших глінтвейнів, названих на честь посадових осіб, були відомі «Паруючий папа» – з бургундського, «паруючий кардинал» – з рейнського вина і, нарешті, «Паруючий бідль» – з імбирного вина з додаванням родзинок. Зимові свята не обходилися без чаші з пуншем «вассейл», назва якого походить з англо-саксонського привітання «*waes haecil*» – «будь здоровий».

Різдвяні свята починались із Святвечора. Це був пік передріздвяної торгівлі. Для лондонців ніч на Різдво була часом, який слід було провести вдома в колі родини, а будинок і ялинку належало прикрасити разом із дітьми. Кімнати прикрашали вінками з вічнозелених рослин, прив'язаними до газових ріжків, і пучками падубу над камінними дошками. Багато будинків прикрашалися вінками з гостролиста зовні дверей та гірляндами з падубу, плюща та інших вічнозелених рослин всередині.

Англійська різдвяна традиція включала в себе ходіння так званих «*waits*», які багато в чому схожі з колядниками. Спочатку це були найняті міською владою музики та співаки. На Різдво вони виконували особливі різдвяні пісні (*carols*), певний час ці пісні співалися на Різдво навіть у церквах замість звичайних церковних гімнів [6]. З середини 1830-х р. наймання таких музикантів було скасовано, і їх назва перейшла до груп співаків і музикантів, які виконували ночами під вікнами будинків різдвяні пісні в надії отримати за це винагороду. Зазвичай такі нічні концерти тривали протягом однієї або двох тижнів перед Різдвом і припинялися у Святвечір. У вікторіанські часи жанр різдвяної пісні відродився, вона стала дуже популярною, видавалися збірники пісень. Самі ж колядники не користувалися особливою симпатією. У 1877 р. методи боротьби з ними висміював гумористичний журнал «Панч» [10].

Подарунки приносив Різдвяний дід. Одухотворене втілення Різдва вперше згадується в гімні Річарда Смарта середини XV ст., де його називають «сером Різдво». При Тюдорах і Стюартах він називався «Різдвяним капітаном», «Різдвяним лордом» або «принцом Різдво». З часом англійці понизили його в чині до звичайного діда, точніше, батька – *Father Christmas* [7]. Гравюри першої половини XIX ст. зображають його рум'яним веселуном у костюмі елизаветинської доби з величезним кухлем пива. Однак, саме в XIX ст. Різдвяний дід змінив рід діяльності. Замість того, щоб гуляти з дорослими, він почав приносити подарунки малюкам. Його зелену мантию, символ повернення вес-

ни, поступово витіснили червона куртка і ковпак на хутрі, та й сам дід втратив відмінні риси, злившись з образом свого американського Санта-Клауса, який став відомий в Англії з 1870-х рр. [10].

Подарунки зазвичай клали під ялинку, де діти знаходили їх вранці наступного дня. Звичай загортати подарунки в яскравий кольоровий папір виник вже наприкінці царювання королеви Вікторії. У бідних сім'ях близько 1870-х рр. поширився звичай підвішувати біля каміну або в ногах ліжка стару дитячу панчошу, щоб Різдвяний дід поклав у неї апельсин, яблуко або пару горіхів, оскільки іграшки були все ж таки занадто дорогі для бідноти.

Різдво зазвичай проводили з родиною чи друзями в передмісті. Ті, хто святкував на одинці, йшли до церкви. Магазины були закриті, підземка не працювала до кінця богослужіння.

В цей день також частували бідняків, для яких у робітних будинках та інших благодійних закладах готували святковий обід.

З четвертої години починався різдвяний обід, що тривав до десятої вечора. Стіл сервірували найкращим посудом, що був у домі. Типова різдвяна трапеза складалася з овочевого супу, піріжків з пташиним м'ясом і вареної баранячої ноги або гусака. На столі у представників середнього класу могла бути індичка замість гусака, запечений окіст, устриці. За гусаком або індичкою подавали різдвяний пудинг із солодкими піріжками з начинкою з родзинок, мигдалю, цукру, цукатів, потім горіхи і фрукти й алкогольні напої.

Зазвичай пудинг обливали зверху бренді і підпалювали перед тим, як внести його до їдальні [11]. Якщо хто-небудь знаходив у своєму шматку пудингу монету, це обіцяло йому багатство, кільце – швидке одруження або заміжжя, наперсток або гудзик – успіх та самотність [7].

Обов'язковим атрибутом Різдва була хлопавка. Традиційні британські хлопавки зобов'язані своєю появою лондонському кондитерові Тому Сміту [10], який у 1840 р., відвідуючи Париж, звернув увагу на «бон-бон» – зацукрований мигдаль, загорнутий у фантик з цигаркового паперу. Він виготовив щось подібне у себе в Лондоні. Щоб зробити «бон-бони» ще більш привабливими, він додав до них любовний віршик, який клався всередину фантика. Але йому хотілося, щоб отримання цього віршика супроводжувалося якимось дзвоном. Для цього Сміт використовував селітру, яка вибухала від тертя, що виникало при розриві фантика. У 1846 р. народилася різдвяна хлопавка в її класичному вигляді. Це була невелика трубка з щільного паперу або картону, загорнута в кольоровий цигарковий папір, закручений на кінцях. Сміт назвав свої нові хлопавки «Cosaques», що з французького перекладається «козак». Хлопавки клалися поруч з серветкою біля кожної тарілки, або іноді на саму тарілку. Часто всі сідали за стіл, кожен брав свою хлопавку за один кінець правою рукою, схрещував руки перед собою і лівої схоплюються за хлопавку сусіда. Потім всі одночасно тягнули – виходив неймовірний шум, який усіх дуже розважав.

Післяобідні розваги часто складалися зі співу хором різдвяних пісень, декламування вголос поем або ігор. Улюбленою розвагою в той час була гра «Snapdragon» [7], коли гравці сідали на підлогу навколо неглибокої миски, до якої клали ягоди коринки (сорт безнасінних родзинок) і наливали спиртне, яке потім підпалювали. Гравці намагалися вихопити з вогню коринку і покласти її до рота. Гра полягала у тому, щоб зробити це швидко, і закрити рот з палаючої ягодою, гасячи полум'я. Іншою поширеною грою були шаради.

У 1871 р. в Закон про банківські вихідні був включений день Св. Стефана, 26 грудня, що носив в Англії неофіційну назву «День різдвяних подарунків» («Boxing Day») [7]. Ні магазини, ні банки в цей день не працювали. У цей день було прийнято відвідувати родичів і друзів, але найбільше він був відомий традицією нагороджувати прислугу, молочників, продавця овочів, листонош, торговців і клерків у великих закладах за послуги, які вони надавали протягом року.

Отже, Різдво у вікторіанській Англії мало особливе місце в житті англійців. Саме в цей період свято набуває нової форми, яку можна влучно проілюструвати цитатою Чарльза Діккенса з «Різдвяної пісні»: «Це дні радості – дні милосердя, доброти, всепрощення. Це єдині дні у всьому календарі, коли люди, ніби за мовчазною згодою, вільно розкривають один одному серця і бачать у своїх близьких, – навіть у бідних та знедолених, – таких самих людей, як вони самі, таких, що йдуть з ними однією дорогою до могили, а не якихось істот іншої породи, яким належить йти іншим шляхом» [3, с. 11].

Джерела та література:

1. Барбан Ефим. Чарльз Диккенс как зеркало английского Рождества [Електронний ресурс] / Ефим Барбан // Московские новости. – 2007. – 26 декабря. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/press/5056.htm>.
2. Диккенс Ч. Лондонские типы // Собрание сочинений: В 30-ти т. / Ч. Диккенс. – М. : Гослитиздат, 1957. – Т. 1: Очерки Боза. – Мадфогские записки. – С. 287–358.
3. Диккенс Ч. Собрание сочинений: В 30-ти т. / Ч. Диккенс. – М. : Гослитиздат, 1959. – Т. 12: Рождественские повести. – 507 с.
4. Дойль А. К. Голубой карбункул // Собрание сочинений: В 8-ми т. Т. 1 / А. К. Дойль. – М. : Правда, 1966. – С. 401–421.
5. Дэниел К. Англия. История страны / К. Дэниел. – СПб. : Мидгард, 2007. – С. 307–354.
6. Книга Рождества. – М. : Терра, 1996. – 144 с.
7. Коути Е. Суверия викторианской Англии [Електронний ресурс] / Екатерина Коути, Наталья Харса. – М.: Центрполиграф, 2011. – 474 с. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/363878/read>.
8. Пикард Лайза. Викторианский Лондон. Жизнь города [Електронний ресурс] / Лайза Пикард. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/408259>.
9. Чернов Светозар. Бейкер-стрит и окрестности. Эпоха Шерлока Холмса [Електронний ресурс] / Светозар Чернов. – М. : Форум, 2012. – 480 с. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/339311>.
10. Чернов С. Рождество в викторианском Лондоне / С. Чернов. – Режим доступа: <http://svetozarchernov.221b.ru/articles/christmas.html>.
11. Энциклопедия изысканного стиля. 400 лет этикета за столом / Под ред. Ф. Гленпилль, Х. Янг. – СПб. : Питер, 2009. – 144 с.

Олена Рудич

МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ С. Д. НЕЧАЄВА ТА Ю. С НЕЧАЄВА-МАЛЬЦОВА В РАДЯНСЬКІЙ ТА ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті подано історіографічний аналіз меценатської діяльності С. Д. Нечаєва та Ю. С. Нечаєва-Мальцова в радянській та пострадянській історіографії, зроблено спробу зробити акценти на основних проблемних моментах, виділити білі плями в поставленій темі.

Ключові слова: С. Д. Нечаєв, Ю. С. Нечаєв-Мальцов, меценатство, історіографія.

Сучасна історіографія, що зазнала потужного впливу постмодерністської методології, вважає, що одним із факторів суспільно-історичного процесу є окремі постаті з усією сукупністю їхніх ідей,

вчинків та здобутків. Зважаючи на це, в центрі багатьох сучасних наукових розвідок опинилась людська індивідуальність, що мало відчутний вплив на поширення та популяризацію інтелектуальної історії та інших напрямків історіописання. Прибічники історичної антропології вважають, що одним з аспектів цих напрямків є вивчення «людини другого плану», що так і не потрапила на просценіум історичних подій, але протягом життя зробила відчутний внесок в розвиток держави та суспільства. Значний інтерес у ракурсі цього концепту становить дослідження постатей Степана Дмитровича Нечаєва (1792–1860) та його сина Юрія Степановича Нечаєва-Мальцова (1834–1913). Безумовно, вони були виразниками свого часу, які спромоглися поєднати в собі стрімку кар'єру на державній службі з меценатською діяльністю.

Вже на початку XX ст. історики, філологи та літературознавці почали вивчати життєвий шлях батька та сина. Причина зацікавленості цими персоналіями обумовлюється недостатньою вивченістю проблеми, а також кількістю джерел, введених до наукового обігу, задля висвітлення певних аспектів їх життя та діяльності, незважаючи, на більш як сторічну історію вивчення цієї проблеми, а їхня меценатська діяльність взагалі залишалася і залишається в тіні так званих «кришталевих королів Росії» – Мальцових.

На нашу думку, дослідження благочинної діяльності С. Д. Нечаєва та Ю. С. Нечаєва-Мальцова є достатньо актуальним для історичної науки, адже на даний час відсутнє спеціальне комплексне дослідження їхнього життя та діяльності, в тому числі і по визначеній проблемі, що має розширити наші уявлення про цих, на нашу думку, непересічних осіб.

Відсутність історіографічного аналізу життя та творчого шляху чоловічої лінії родини Нечаєвих-Мальцових спонукають зосередитися на аналізі літератури, присвяченій меценатській діяльності С. Д. Нечаєва та Ю. С. Нечаєва-Мальцова.

В радянській історіографії вперше постать Степана Дмитровича Нечаєва стала об'єктом дослідження молодшої сестри відомої поетеси Марини Цвєтаєвої – Анастасії [20]. В своїх розвідках дослідниця акцентувала увагу саме на меценатській діяльності цієї персоналії, зокрема на заснуванні музею Куликового поля. Беручи до уваги історично-культурологічний спектр діяльності С. Д. Нечаєва в цьому напрямку, надаючи його особистості благородного характеру й розглядаючи цю постать виключно з позитивної точки зору, авторка не приховувала своїх захоплень цією особистістю.

В 70–80 рр. минулого століття погляд на постать та діяльність С. Д. Нечаєва кардинально змінився: його благодійництво почали розглядати виключно через призму його декабристських поглядів та причетності до цього руху, що, на думку дослідників, й вплинуло на меценатське спрямування багатьох його дій. Така тенденція, на наш погляд, пояснюється сплеском інтересу до декабристського руху, який стрімко ввірвався до наукових історичних студій. На нашу думку, найяскравішим виразником такого концепту були дослідження С. Мухіної, в яких достатньо логічно був обґрунтований прямий взаємозв'язок між його причетністю до декабристського товариства «Союзу благоденства» та сповіданням відповідних ідей протягом життя з благодійницькими здобутками в Тульській губернії [10; 11].

З часом, в її напрацюваннях спостерігається трансформація концептуального погляду на благодійницьку діяльність С. Д. Нечаєва: його потяг до меценатства дослідниця починає розглядати переважно через аксіологічну спрямованість особистості, декабристські ідеї відходять на другий план, що було зумовлено в тому числі і зміною наукових парадигм [12]. Ця трансформація поглядів відчутна в її наступних роботах, що стосуються не лише С. Д. Нечаєва, а й Ю. С. Нечаєва-Мальцова,

проте тепер дослідниця відкрито висловлює захоплення цими особистостями в занадто гіперболізованій формі, що надає працям відчутного суб'єктивізму. Незважаючи на це, беззаперечною заслугою дослідниці є намагання пробудити інтерес до особистості С. Д. Нечаєва, насамперед серед відповідного кола спеціалістів, оскільки до того часу історики не приділяли належної уваги цій постаті. Однак порушена тема зацікавила дослідників лише у 2000-ні рр.

Взагалі, в радянській історіографії відсутні спеціальні роботи, в яких було б більш – менш проаналізовано благодійництво Ю. С. Нечаєва-Мальцова. У науковій літературі зустрічаються лише окремі фрагментарні дані про нього, наслідком чого став той факт, що Юрій Степанович Нечаєв-Мальцов опинився в тіні найвідоміших на підприємницькому терені XIX ст. особистостей: Сергія Івановича та Івана Сергійовича Мальцових, які увійшли в історичну традицію під титулом «кришталевих королів Росії». Юрій Степанович сприймався багатьма сучасниками, а потім і дослідниками як «відгалуження» роду Мальцових, якому волею долі, вже в досить похилому віці, судилося стати продовжувачем «скляної справи» відомої підприємницької династії. У зв'язку з цим цілісне сприйняття Ю. С. Нечаєва-Мальцова як підприємця та мецената в історичній літературі відсутнє. Ці тенденції в деякій мірі присутні в працях радянської доби М. Безбородова [2], П. Гиляревського [5], М. Цейтліна [21], які розглядали меценатську діяльність Ю. С. Нечаєва-Мальцова лише в контексті продовжувача скляної справи, не звертаючи уваги на інші здобутки нашого героя, що не дозволяло повноцінно відобразити його благодійницьку діяльність.

Першою дослідницею, що спробувала поновити зацікавленість до життєвого шляху С. Д. Нечаєва в пострадянську епоху була Ольга Євгенівна Глаголева – російський історик в еміграції, яка зосередила свою увагу саме на його благодійницькій діяльності, зокрема на внеску Степана Дмитровича у розвиток народних училищ Тульської губернії, звідки родом і сама дослідниця, що, вважаємо, й обумовило предмет і територіальні межі її дослідження [6]. У своїй роботі «Основатель народных училищ Степан Дмитриевич Нечаев (1792–1860)» дослідниця повертається до притаманного радянській добі сприйнятті особистості С. Д. Нечаєва та її меценатського спрямування через призму його декабристського поглядів, що було кроком назад в концептуальному рішенні поставленої проблеми. Під таким же кутом зору розглядає особистість С. Д. Нечаєва Ірина Володимирівна Грачова [7], виводячи меценатський вектор діяльності С. Д. Нечаєва з його декабристських поглядів і не вносячи в цю проблематику нових концептуальних рішень. Дослідниця не приховує симпатій до цієї особистості, висвітлюючи її лише в позитивному ракурсі, роблячи акцент переважно на тому, що це була високоморальна та духовна людина.

В сучасній історіографії найактивнішим дослідником життєвого шляху С. Д. Нечаєва є Володимир Анатолійович Шкерін [27] – автор більш ніж 10 наукових праць, що стосуються різних періодів життя Степана Дмитровича і в яких намагається аналізувати ати їх під новим кутом зору, а саме через просвітницьке спрямування діяльності С. Д. Нечаєва. Автор відводить йому роль великого мораліста та духовного просвітника тогочасного суспільства, надаючи діяльності Степана Дмитровича виключно позитивного забарвлення.

На жаль, більшість сучасних досліджень життя та діяльності Степана Дмитровича Нечаєва мають переважно регіональний характер і зосереджуються в Липецькій, Рязанській і Тульській областях Російської Федерації. Місцеві краєзнавці В. Шахов [25], В. Шемякін [26], акцентують увагу на внеску С. Д. Нечаєва в розвиток рідного краю, та його меценатській діяльності, не розкриваючи причин саме такого її спрямування.

В пострадянську добу спостерігається також підвищення інтересу в наукових колах до меценатської діяльності Ю. С. Нечаєва-Мальцова. Особливий сплеск зацікавленості був приурочений до таких дат, як 250-ти річчя Гусівського кришталевого заводу в 2006 р. та 100-річчя з відкриття Державного музею образотворчого мистецтва імені О. С. Пушкіна в 2012 р. До цих дат було приурочено багато наукових конференцій та розвідок, присвячених Ю. С. Нечаєву-Мальцову.

Серед сучасних науковців, що займаються вказаною проблематикою, можна виділити два підходи щодо оцінки благодійництва даної персоналії: у контексті продовжувача меценатської традиції «кришталевих королів Росії» роду Мальцових (як і за радянської доби) та особистісний підхід, який інтерпретує його діяльність окремо від роду та справи Мальцових.

Перший підхід репрезентують наукові праці В. Бабуркіна [1], М. Гавліна [4], В. Політова [15], В. Прохорова [16], Л. Шабаліної [22]. Серед прихильників другого, феноменологічного підходу, можна також виділити два напрямки досліджень: погляд на Ю. С. Нечаєва-Мальцова як на мецената, що опікувався архітектурними спорудами, музеєм, церквами та як на просвітника, що піклувався про навчальні заклади. Просвітницький аспект його діяльності висвітлено в працях М. Репіна [17], А. Стеценко [19], Л. Шабаліної [22]. Оцінки Ю. С. Нечаєва-Мальцова з виключно матеріальних, благодійницьких позицій спостерігаються у дослідженнях Бобровської [3], Н. Пак [14–15], О. Рудевича [18].

На сучасному етапі найактивнішою дослідницею життєвого шляху Ю. С. Нечаєва-Мальцова є Ольга Борисівна Шапошнікова, яка в своїх працях протистоїть поглядам на цю постать переважно в контексті його родини – меценатів та розглядає його благодійництво на тлі його підприємницької діяльності, яку ставить на перше місце в його житті.

Отже, на сьогодні в історіографічному просторі відсутнє спеціальне комплексне дослідження життя та діяльності Степана Дмитровича Нечаєва. Історики висвітлюють віхи його біографії аспектирно, різновекторно, а їх праці мають яскраво виражений суб'єктивний характер. На причини спрямованості особистості С. Д. Нечаєва до благодійництва науковці мають три підходи: через призму декабристських поглядів (притаманно переважно для радянської доби), через просвітницьку спрямованість особистості та через аксіологічну складову його ідейного багажу.

Меценатську діяльність Ю. С. Нечаєва-Мальцова дослідники інтерпретують в двох аспектах: на тлі діянь славетних «кришталевих королів Росії – Мальцових» та як особистісну благодійницьку спрямованість персоналії, акцентуючи увагу на різних її аспектах.

Таким чином, можна констатувати відсутність комплексної праці, яка б висвітлювала благодійницьку діяльність Степана Дмитровича Нечаєва та Юрія Степановича Нечаєва-Мальцова. На нашу думку, це пов'язане з недостатнім запровадженням до наукового обігу нових джерел, особливо особистісного походження, що і не уможливило створення подібних робіт.

Джерела та література:

1. Бабуркин В. Династия меценатов [Електронний ресурс] / В. Бабуркин // Тосненский вестник. – № 35. – 18 мая 2013 г. – С. 4. – Режим доступу: <http://www.tosno-online.com/files/smi/18.05.13.pdf>.
2. Безбородов М. А. Очерки по истории русского стеклоделия / М. А. Безбородов. – М. : Гос. изд-во лит. по строит. материалам [Промстройиздат], 1952. – 167 с.
3. Бобровская Н. Н. Меценат и благотворитель Ю. С. Нечаев-Мальцов меценаты [Електронний ресурс] / Н. Н. Бобровская // Меценат и мир. – № 53–56. – Режим доступу: <http://www.mecenas-and-world.ru/53-56/bobrovskaya.htm>.

4. Гавлин М. Российские предприниматели и меценаты [Электронный ресурс] / М. Гавлин. – Режим доступа: http://bungalos.ru/b/gavlin_rossiyskie_predprinimatel_i_metsenaty/21#1.
5. Гиляревский П. В. Гусь-Хрустальный / П. В. Гиляревский. – Владимир : Владимирское областное издательство, 1956. – 87 с.
6. Глаголева О. Е. Основатель народных училищ Степан Дмитриевич Нечаев (1792–1860) [Электронный ресурс] / О. Е. Глаголева. – Режим доступа: <http://www.tula-oblast.ru/greatpeople/healthprotection/healthprotection10.php>.
7. Грачева И. Декабрист во главе Синода [Электронный ресурс] / И. Грачева // Нева – 2005. – № 10. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/neva/2005/10/gra17-pr.html>.
8. Грачева И. В. «Путь трудной чести и добра...» (Жизнь и творчество С.Д. Нечаева): Материалы и исследования по рязанскому краеведению /И. В. Грачева . – Т. 22.– Рязань : Издательство «Узорочье», 2009. – 94 с.
9. Мухина С. Л. Архивы С.Д. Нечаева: поэта, писателя, историка и археолога [Электронный ресурс] / С. Л. Мухина. – Режим доступа: <http://www.lipetsk.ru/town/kraeved/is01nech.html?pass=1&backurl=/town/kraeved/is01nech.html&>.
10. Мухина С. Л. Безвестные декабристы (П. Д. Черевин, С. Д. Нечаев) / С. Л. Мухина // Исторические Записки. – 1975. – Т. 96. – С. 231–251.
11. Мухина С. Л. Современник декабристов С. Д. Нечаев / С. Л. Мухина // Вопросы истории. – 1983. – № 10. – С. 183–187.
12. Мухина С. Л. Три поколения ценителей русского искусства [Электронный ресурс] / С. Л. Мухина. – Режим доступа: <http://www.lipetsk.ru/town/kraeved/pe20nech.html?pass=1&backurl=/town/kraeved/pe20nech.html&>.
13. Пак Н. Т. Памяти Ю. С. Нечаева-Мальцова – русского промышленника, мецената и благотворителя [Электронный ресурс] / Н. Т. Пак. – Режим доступа: <http://gushrustalnyi.bezformata.ru/listnews/nechaeva-maltcova-russkogo-promishlennika/14622669/>.
14. Пак Н. Т. Меценат, дороживший славой своей родины [Электронный ресурс] / Н. Т. Пак. – Режим доступа: <http://www.prizyv.ru/archives/357609>.
15. Политов В. Мальцовы – титаны русской промышленности [Электронный ресурс] / В. Политов. – Режим доступа: http://www.umpro.ru/index.php?page_id=17&art_id_1=198&group_id_4=36.
16. Прохоров В. Л. Российское предпринимательское благотворение: неизвестные страницы (XIX – начало XX вв.) / В.Л. Прохоров. – М. : Союз, 1998. – 220 с.
17. Репина Н. В. Роль частной инициативы по развитию профессионально-технического образования в России в середине XIX – начале XX в. [Электронный ресурс] / Н. В. Репина // Ярославский педагогический вестник – 2011 – № 4 – Том I (Гуманитарные науки). – Режим доступа: http://vestnik.yspu.org/releases/2011_4g/11.pdf.
18. Рудевич А. Человек и меценат [Электронный ресурс] / А. Рудевич. – Режим доступа: <http://cyrillitsa.ru/tradition/7772-nechaev-malcov-chelovek-i-mecenat.html>.
19. Стеценко А. В Не губите возрождение меценатства в России [Электронный ресурс] /А. В. Стеценко. – Режим доступа: <http://www.icr.su/rus/protection/heritage/maecenas/ne-gubite.php>.
20. Цветаева А. И. Рождение музея / А. И. Цветаева // Наука и жизнь. – 1969. – № 7. – С. 13–17.
21. Цейтлин М. А. Очерки по истории развития стекольной промышленности в России / М. А. Цейтлин. – М. : Гизлегпром, 1939. – 204 с.
22. Шабалина Л. Н. Русские меценаты, предприниматели и благотворители / Л. Н. Шабалина. – М. : «ФЛИНТА», – 2009. – 168 с.
23. Шапошникова О. Б. Меценат и предприниматель Ю. С. Нечаев-Мальцов и идеалы «Серебряного века» в России / О. Б. Шапошникова // Гражданское общество и государственные институты в России: взгляд из провинции: Материалы VIII–IX Сафаргалиевских научных чтений. – Саранск : Типография «Красный Октябрь», 2004. – С. 305–309.

24. Шапошникова О. Б. Предпринимательство и меценатство в общественно-культурной жизни русского города XIX века: На примере деятельности заводовладельцев Мальцовых / О. Б. Шапошникова // Саранск: история и образ города-провинциала: Материалы III Воронинских научных чтений. – Саранск : Типография «Красный Октябрь», 2005. – С. 156–164.
25. Шахов В. Нечаев Степан Дмитриевич / В. Шахов // Липецкая энциклопедия. Т. 2. – Липецк, 2000. – С. 407–411.
26. Шемякин В. Нечаевы – меценаты и патриоты / В. Шемякин // Заветы Ильича [Данков. р-н]. – 2005. – 12 июля.
27. Шкерин В. А. От тайного общества до Святейшего Синода: Декабрист С. Д. Нечаев / В. А. Шкерин. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2005. – 421 с.

Денис Тимиряев

СЕВЕРО-ЗАПАДНЫЙ КРАЙ В ПУБЛИЦИСТИКЕ И.С. АКСАКОВА ПО ПОЛЬСКОМУ ВОПРОСУ В 1880-Е ГГ.

В статье исследуются взгляды И.С. Аксакова на ситуацию в Северо-западном крае. Рассматривается его оценка правительственной политики в регионе, а также в области образования и межконфессиональных отношений.

Ключевые слова: И.С. Аксаков, публицистика, «польский вопрос», Северо-западный край.

В публицистике И.С. Аксакова (1823–1886), посвященной польскому вопросу, выделяются работы двух периодов: 1860-е годы (большая часть работ) и первая половина 1880-х. Его труды периода 60-х гг. уже становились предметом исторического исследования, в то время, как характеристика позднего творчества, сводится к одной фразе, кочующей из одной работы в другую.

Публицистика, по нашему мнению, является одним из механизмов взаимодействия власти и общества, своего рода каналом обратной связи. Анализ публицистики Ивана Сергеевича 80-х гг. позволяет сформировать целостное представление о восприятии обществом пореформенной Российской империи польского вопроса как в целом, так и его составных частей. Одна из них – проблема Северо-западного края (далее – СЗК), которая является центральной темой в половине статей по польскому вопросу. В 1860 – 70-е гг. территориальные границы Виленского генерал-губернаторства (официальное название СЗК) неоднократно менялись. Если в 1863 оно состояло из Виленской, Гродненской, Ковенской, Минской, Витебской и Могилевской губерний, то к 1870 г. последние три были выведены из состава генерал-губернаторства [8, с. 576]. Тем не менее, в публицистике И.С. Аксакова под СЗК понимается губернии, входившие в него в начале 1860-х гг.

Преобладающее место в статьях Ивана Сергеевича занимала критика политики, осуществлявшейся российским правительством и виленскими генерал-губернаторами в период 1868–1884 гг. в СЗК. Он так описывал ситуацию в крае: «Всмотритесь ближе и вы убедитесь, что связь с центральной Россией ослабела, народные училища в упадке, народ, восторженный было к жизни в 1863–1864 годах, одушевившийся доверием к русской верховной власти, снова впал в апатию...» [5, с. 557]. По его мнению, именно отступление от стратегий «деполонизации» и «обрусения» времен предыдущих генерал-губернаторов: М. Н. Муравьева, К. П. Кауфмана, Э.

Т. Баранова – ярых полонофобов, управлявших регионом в 1863–1868 гг. – и привело к «застою русского дела». Публицист утверждал: «После Муравьева и продолжавшего его дело генерала Кауфмана (управление графа Баранова, по кратковременности, нечего и считать), наставшие русские правители края руководствовались только одним принципом: действовать как раз в противоположном Муравьеву направлении, изгладить в польском обществе печальную память недавнего прошлого, поднять его дух и подавить дух русского населения» [5, с. 566].

Больше всего досталось А. Л. Потапову (1868–1874). Его управлению краем посвящена отдельная статья. Как отмечал автор, «...продолжительное управление генерала Потапова было самого деморализующего качества» [5, с. 557]. Складывается впечатление, что для Аксакова именно это фигура представлялась причиной всех бед: «В чем состояли органические меры Потапова? Он уронил дух русского населения, лишив его упования на заступничество русской власти, за то поднял дух польских панов, особенно знатных; уронил дело русской школы, уже блистательно и плодотворно поставленное, – разогнал лучших русских деятелей и подобрал себе деятелей по своему вкусу, которые, к несчастью, и до сих пор пребывают в крае, нося достойное прозвище «Потаповцы» [6, с. 621].

Правда, автор критиковал также и политику правительства, обвиняя высших сановников и бюрократов в непонимании национальных интересов: «Ни на чем так не отражается убожество национального духа в петербургской администрации, как в положении нашей Западной окраины вообще, а Северо-Западного края в особенности» [1, с. 648].

Правильно подмечая рутинизацию русского дела, по нашему мнению, И.С. Аксаков не понимал, что основная причина этому не пресловутая польская интрига и не отсутствие у власти национального духа, а противоречие между принципами национализма и имперского легитимизма. Крайности деполонизации претили Петербургу и назначение А.Л. Потапова на должность Виленского генерал-губернатора ознаменовало смену курса в высших кругах империи [8, с. 262]. Неприятие Иваном Сергеевичем принципа легитимизма иллюстрирует следующий фрагмент: «Его (*Потапова – Д. Т.*) девиз был – тот известный, пошлый и в то же время лицемерный девиз, которым многие администраторы любят извинять противорусский характер своей деятельности: «Не признавать в крае ни русских, ни поляков, да и никакого различия национальностей – существуют-де лишь верноподданные Его Величества» [1, с. 661].

О сменявших А. Л. Потапова на посту виленского генерал-губернатора П. П. Альбединском (1874–1880 гг.), Э. И. Тотлебене (1880 – 1884 гг.) автор отзывался так: «О преемнике г. (*генерала – Д. Т.*) Потапова, генерале Альбединском можно и не упоминать: он не имел, к счастью, инициативы своего предшественника и старался лишь поддерживать потаповский status quo, соображаясь с петербургскими веяниями. О графе Тотлебене также сказать нечего: дело при этом знаменитейшем инженеру не подвинулось ни к добру, ни к худу» [1, с. 663].

Также автор отмечал невыполнение программы деполонизации польского землевладения в крае, призванной ликвидировать экономическое преобладание поляков в крае. По замыслу властей, освобождающиеся земли должны переходить только в руки русских владельцев из дворянского сословия [8, с. 213]. И. С. Аксаков совершенно справедливо, по нашему мнению, указывал на главный недостаток данной политики: «Мало охоты помещику великорусу, непривычному ни к еврейству, ни к польщизне, переселяться на запад» [1, с. 665]. Как показала практика применения закона от 10 декабря 1865 года, основы программы деполонизации землевладения, проект колонизации края

великороссийскими дворянами не оправдал себя. Процесс перехода земель в новые руки был крайне медленным, а новые владельцы, в общей массе, не оправдывали своего русификаторского значения [8, с. 292]. По мнению публициста, ставку в этой программе нужно было делать на мелкое крестьянское землевладение: «Мы с своей стороны не раз уже высказывались в нашей газете о необходимости демократизации собственности в той стране т.е. о необходимости приступить к созданию в крае массы мелких русских землевладельцев...» [4, с. 634].

Также автор подробно останавливался на проблеме образовательной политики власти в регионе. В целом, он оценивал как крайне неэффективную с точки зрения русского дела: «Устранив православное духовенство, заменив церковно-приходскими школы министерскими, забрав народное обучение исключительно в свои руки и по своей программе, чего достигло учебное ведомство? Сильного отчуждения белорусского народа от предлагаемого ему в министерских училищах образования...» [2, с. 677]. Как видно, именно активное участие духовенства и создание церковно-приходских школ и есть рецепт успешного развития образования в Виленском учебном округе (далее – ВУО), границы которого совпадали с границами СЗК, с точки зрения русского дела. На самом деле, в 1860–70-е гг. большую часть учителей в ВУО составляло то самое местное православное духовенство, на привлечении которого так настаивал Иван Сергеевич, педагогические навыки и образовательный уровень которого был крайне низким, что и сказывалось на уровне знаний учащихся и их мотивации [8, с. 247].

Из вопросов связанных с межконфессиональными отношениями в СЗК, И. С. Аксаков касался лишь только проекта местной бюрократии о введении в дополнительное католическое богослужение (основное богослужение велось на латыни) для белорусов-католиков русского языка вместо польского. Эта мера мыслилась русификаторами как средство предотвращения полонизации белорусов-католиков и в дальнейшем, их ассимиляции и перехода в православие [7, с. 602]. Публицист с жаром поддерживает этот проект, аргументируя его все той же угрозой полонизации: «...католицизм русского населения служит полякам могущественным средством для ополячения...» [3, с. 645]. Провал этого проекта, доверенному католическому священнику с сомнительной репутацией Ф. Сенчиковскому, автор объясняет происками высшего католического польского духовенства: «Мы очень хорошо знаем, что удаление приходского священника всегда может быть, со стороны епархиального епископа, мотивировано самыми благовидными причинами, чуждыми всякого политического характера, и прежде всего обвинением «в недостатке доброй нравственности» [3, с. 639] Интересно, что Аксаков ни разу не ссылается на мнение самих белорусов. По мнению М. Д. Долбилова, изучавшего эту проблему, причиной провала проекта стал традиционализм крестьян-белорусов, не желавших применения русского литературного языка в мессе [7, с. 707].

На наш взгляд, выражение «застой русского дела», данного автором для определения правительственной политики в СЗК имеет под собой основание зерно. Автор, верно, подметил рутинизацию, бюрократизацию «битвы с полонизмом», противоречивость действий властей. Нужно учитывать, что публицист, порой сгущал краски, описывая ситуацию в крае. К тому же причины этого застоя автор указывал не полностью, а только те, что были ему очевидны, не замечая главного – неприятие властью националистических принципов управления.

Анализ публицистического творчества Аксакова позволяет предположить, что в оценках проблем польского вопроса приоритетом для него была славянофильская идея, а не реальные сложные и противоречивые явления экономического, политического, культурного и конфессионального

существования этнических сообществ в единой империи. Не пытаясь анализировать многофакторность такого сосуществования, русский публицист выступает апологетом тех реалий, которые адекватны его умозрительной идее, и критиком явлений, этой идее противоречащих.

Источники и литература:

1. Аксаков И. С. Застой русского дела в Западном крае по усмирении мятежа 1863–1864 годов. 1 мая 1884 г. // Аксаков И. С. Полное собрание сочинений. Т 3. Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. / И. С. Аксаков. – М. : Типография М. Г. Волчанинова, 1886. – С. 648–667.
2. Аксаков И. С. К вопросу о русской школе в Западном крае. 15 мая 1884 г. // Аксаков И. С. Полное собрание сочинений. Т 3. Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. / И. С. Аксаков. – М. : Типография М. Г. Волчанинова, 1886. – С. 667–684.
3. Аксаков И. С. Об употреблении русского языка при богослужении для католиков – белорусов. 15 августа 1883 г. // Аксаков И. С. Полное собрание сочинений. Т 3. Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. / И. С. Аксаков. – М. : Типография М. Г. Волчанинова, 1886. – С. 635–648.
4. Аксаков И. С. О непоследовательности нашего правительственного действия в Польше. 15 июля 1883 г. // Аксаков И. С. Полное собрание сочинений. Т 3. Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886 / И. С. Аксаков. – М. : Типография М. Г. Волчанинова, 1886. – С. 622–635.
5. Аксаков И. С. О состоянии Западного края после управления г. Потапова. 10 января 1881 г. // Аксаков И. С. Полное собрание сочинений. Т 3. Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. / И. С. Аксаков. – М. : Типография М. Г. Волчанинова, 1886. – С. 555–559.
6. Аксаков И. С. О тайной программе польского противодействия России «законными средствами». 1 мая 1883 г. // Аксаков И. С. Полное собрание сочинений. Т 3. Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. / И. С. Аксаков. – М. : Типография М. Г. Волчанинова, 1886. – С. 611–622.
7. Долбилов М. Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II / М. Д. Долбилов. – М. : Новое литературное обозрение, 2010. – 1000 с.
8. Западные окраины Российской империи. — М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.

Анна Тимошенко

«СВЯЩЕННА ДРУЖИНА» – ТАЄМНА МОНАРХІЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1881–1882 рр.

У статті окреслено основні аспекти діяльності російської таємної організації «Священна дружина». Висвітлюються мета створення даного товариства, його головні принципи та загальні підсумки діяльності.

Ключові слова: «Священна дружина», антиреволюційна діяльність, Олександр III, П. П. Шувалов, С. Ю. Вітте.

Після вбивства імператора Олександра II навесні 1881 р. було створено таємну організацію для боротьби з революційним рухом, яка отримала назву «Священна дружина». Створена вона була з числа придворних російського імператорського двору, а очолив її граф П. П. Шувалов, який з 1 січня 1882 р. був призначений ад'ютантом Олександра III. Дана організація мала подвійну конспірацію – не лише від революційних груп, але й від поліції [6, с. 731].

«Священній дружині» передувала Таємна антисоціалістична ліга, яка виникла у серпні 1879 р., але, загалом, ні в чому себе не проявила. Ініціаторами створення «Священної дружини» стали генерал Р. А. Фадєєв, його племінник С. Ю. Вітте, міністр Двору і уділів граф І. І. Воронцов-Дашков, граф П. П. Шувалов та ін. [2]. Згідно умов, за яких виникла думка про утворення організації, і того завдання, яке лягло в основу її діяльності, «Священна дружина» мала охоронну мету, в широкому сенсі цього слова. Цю охоронну діяльність, за формами її прояву, можна розділити на особисту охорону імператора Російської імперії та його августійшої родини, а також громадську діяльність [4, с. 203–204].

Згідно мемуарів С. Ю. Вітте, по отриманню звістки про загибель Олександра II, він направив листа своєму дядькові, генералу Р. А. Фадєєву, з пропозицією створення таємної організації, що не була б залежною від державних установ, з метою позасудової розправи з убивцями царя. Р. А. Фадєєв ніби-то передав цього листа графу І. І. Воронцову-Дашкову, у віданні якого перебувала вся охорона імператора Олександра III. Міністр, відмічаючи нездатність поліції, ослабленої ліберальними реформами міністра внутрішніх справ М. Т. Лоріс-Мелікова, ефективно боротися з терористами і захищати від замахів особу Государя Імператора, погодився з необхідністю залучення до боротьби з революціонерами громадських сил. Найсуттєвішим було те, що міністр погодився вести з народовольцями боротьбу всіма методами за принципом «на війні як на війні». «Священна дружина» створювалась як законспірована організація на кшталт «власних» противників народовольців з багатоступеневою структурою, складною системою паролів і шифрів, штаб-квартирами і т.д. [2].

С. Ю. Вітте так охарактеризував будову «Священної дружини» зсередини: «Вся організація товариства була секретною, тому мені не повідомили, як дане товариство було організоване, а лише сказали, що я буду головним для Київського району, і що потрібно утворювати п'ятірки, і одна п'ятірка не повинна знати інших п'ятірок; так, наприклад, я повинен створити п'ятірку, і кожен член цієї п'ятірки повинен в свою чергу утворити нову п'ятірку і т.д. Таким чином, це було таємне товариство на кшталт тих товариств, які існували в середньовіччі в Венеції і які мали боротись з ворогами і зброєю, і навіть отрутою» [3, с. 166].

Зі «Звітної записки» з'ясовується точна кількість членів «Священної дружини» [4]: 729 дійсних членів та 14 672 «добровольців» (так називали в організації позаштатних членів). На той час це була просто гігантська організація, що перевершила чисельністю всі поліцейські сили імперії. Достатньо сказати, що чисельність відомого Охоронного відділення складала лише 300 чоловік [7, с. 53].

Одним з найголовніших принципів організації було збереження факту утворення товариства і його діяльності у можливій таємниці. Це було необхідним для більш успішної протидії різним опозиційно налаштованим групам. Завдяки власному службовому стану деякі особи дізнались про існування даної організації. Хоча ця обставина і спричинила немало невігідних для неї дій з боку осіб, поверхово знайомих з організацією та цілями її діяльності, але мала, однак, і гарну сторону, адже справила гнітюче враження на всю соціально-революційну опозицію. Революціонери побачили, що проти них озброюється громадська сила, яка може діяти найрізноманітнішими та невлотними засобами та знаряддями. Вони на власний досвід знали, наскільки для них може бути небезпечним прихований ворог, який володіє всіма засобами не лише проникнути в середину їхньої організації, але й здатний почати з ними найнебезпечнішу боротьбу – боротьбу ідей. Все це викликало бурхливу реакцію у опозиційно налаштованій пресі того часу, яка намагалася всіма засобами сформувати негативну думку проти організації, що тільки зароджувалася. На організацію сипалися

звинувачення і нападки зі всіх сторін. Доводилося лише відмовчуватись, оскільки організація не мала ніякої можливості захищатися від інсинуацій та відкритого наклепу, спрямованих як проти цілей і діяльності, так і проти особистого складу товариства [4, с. 201–202].

У Москві, Нижньому Новгороді, Ярославлі та Рибинську «Священна дружина» виробила настільки ретельні заходи щодо охорони перших осіб держави, що й пізніше ніхто не міг вигадати кращого [7, с. 53]. У жовтні 1881 р. закінчився організаційний період життя товариства, яке у підсумку отримало наступний устрій:

1. На чолі товариства залишилася Рада перших старших його членів (РПС).

2. Усією діяльністю керував Центральний Комітет (ЦК), члени якого обиралися за призначенням від РПС. Саме ЦК були підпорядковані всі установи товариства.

3. Виконавча діяльність лежала на двох колегіальних установах: Організаційному комітеті (ОК), який відав громадською діяльністю та особистим складом, та Виконавчому комітеті (ВК), який направляв службу підлеглих товариству спеціальних розвідувальних органів.

4. До цього ж часу відноситься утворення допоміжного товариства, яке прийняло назву «Добровільної охорони». Вона підпорядковувалась Центральному Комітету і мала спеціальну ціль – зовнішню охорону особи государя імператора.

5. В провінції було затверджено декілька місцевих комітетів (у Нижньому Новгороді, Харкові, Києві, Землі Війська Донського та ін.), які підпорядковувались на загальній основі Центральному Комітету [4, с. 202].

Слід зауважити, що на даний момент мається лише одне непряме свідчення про тих, хто, можливо, очолював «Священну дружину». У «Щоденнику» графа П. А. Валуєва є запис від 8 листопада 1881 р.: «Був у Великого Князя у зв'язку з його іменинами. З розмови з ним міг помітити, що тріо, за його словами, Ігнат'єва, Островського та Побєдоносцева не користується його прихильністю, що він не прихильник «Священної дружини»...» [7, с. 53]. З цього запису можемо зробити висновок, що зазначене тріо (міністр внутрішніх справ М. П. Ігнат'єв, міністр державних маєтностей М. М. Островський та обер-прокурор синоду К. П. Побєдоносцев), яке керувало у той час усіма справами в Росії, очолювало одночасно і «Священну дружину». Твердження С. Ю. Вітте, що ідея «Священної дружини» належить йому, і що він є чи не ініціатором її створення навряд чи відповідає історичній реальності. Його пропозиція просто потрапила вже на підготовлений ґрунт, адже подібні задуми в період кризи верхів, носилися в повітрі і були «знаменням часу» [5]. Видним головою даного товариства був генерал-ад'ютант граф І. І. Воронцов-Дашков. Безпосередньо після 1 березня 1881 р. він очолював комісію, що відповідала за охорону царя, і на початку квітня був призначений начальником імператорської охорони [7, с. 53].

Військові складали майже половину всіх членів «Священної дружини», серед яких було понад 70 % офіцерів, які мали вищі військові чини. У самарському відділенні Товариства починав свою кар'єру і П. А. Столипін. Характерно, що у складі товариства було мало представників від інтелігенції. Все це пояснювалося тим, що керівники «Священної дружини» розраховували, що їх організація стане «союзом людей охоронного характеру думок» [4, с. 204]. У списку членів «Священної дружини» представлені практично всі відомі російські аристократичні роди.

«Священна дружина», окрім надійної охорони імператора, повинна була за допомогою своїх агентів знищити залишки «Народної волі» (відомої революційної народницької організації). Агенти повинні були проникнути в її ряди, а проти керівників революціонерів застосувати їхні ж методи

– терор та вбивство – як у Росії, так і за кордоном. Але цим планам не дано було здійснитися, оскільки до початку 1883 р. «Народна воля» практично припинила своє існування. Вона загинула під натиском переважаючих сил жандармерії і поліції, до того ж із середини її підірвали власні провокатори та перебіжчики [1].

«Священна дружина» вперше у російській практиці почала те, що сьогодні називають інформаційною війною. Видавалися три органи друку: два підпільних у Женеві («Вільне слово» і «Правда») і легальна газета «Московський телеграф» [5]. Як будь-яка війна, вона диктувала свої правила, у тому числі: прикриття своїх маневрів, введення противника в оману і т.д. Так, наприклад, створювалися газети або низки газет, які виглядали як революційні видання, але, між тим, дуже тонко дискредитували революційний рух [7, с. 53].

Серед лібералів «Священна дружина» діяла під виглядом організацій «Земський союз» і «Земська ліга». В цілому діяльність «Священної дружини» виявилась мало результативною [2]. По-перше, в «Дружину», як і в будь-яку створену зверху організацію, за зізнанням С. Ю. Вітте, «направилась всіляка погань, яка бажала на цьому зробити кар'єру» [3, с. 167]. По-друге, організація складалася з дилетантів і не могла змагатися з професіоналами охоронного відділення [2].

1 січня 1883 р. «Священна дружина» була офіційно ліквідована. Але все, що було нею створено, включаючи досвід охорони царя та його сім'ї, газети та «Добровільної охорони», яка продовжувала існувати ще декілька років, внесли свій вклад у розвиток взаємодії російської влади з частиною суспільства [7, с. 53].

Заснування «Священної дружини» – це яскрава сторінка історії Російської імперії, своєрідний вихід на арену політичної боротьби певних суспільних кіл для придушення терористичної загрози. Підводячи підсумок діяльності цієї організації, необхідно підкреслити те, що вона не змогла виконати усіх задач, заради яких вона була створена, однак, сам факт її існування свідчить про бажання влади уберегти Російську імперію від негативних нігілістичних настроїв суспільства, що, врешті-решт, і призвели до її знищення.

Джерела та література:

1. Балязин В. Н. Неофициальная история России. Конец XIX века. Власть и народ / В. Н. Балязин. – М.: Олма Медиа Групп, 2007. – 192 с.
2. Лебедев С. В. Священная дружина [Электронный ресурс] / С. В. Лебедев // Институт Русской Цивилизации. – Режим доступа: <http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=3197&abc=1>.
3. Макаров А. Киевская старина в лицах. XIX век / А. Макаров. – К. : Довіра, 2005. – 878 с.
4. Общество «Священной дружины» (Отчётная записка за 1881–1882 гг.) / Предисл. П. А. Садикова // Красный архив. – 1927. – № 2 (21). – С. 200–217.
5. Пелевин Ю. А. «Священная дружина» против народовольческой эмиграции / Ю. А. Пелевин // «Будущего нет и не может быть без наук...» : Памяти профессора Московского Университета Михаила Герасимовича Седова. – М. : Московский Университет, 2005. – С. 604–634.
6. Святая Русь : Большая Энциклопедия Русского Народа : Русское государство / Под ред. О. А. Платонова. – М. : Энциклопедия русской цивилизации, 2002. – 944 с.
7. Черёмин А. Священная дружина : Российский опыт борьбы с терроризмом на общественных началах / А. Черёмин // Русский дом. – 2006. – № 4. – С. 53.

ПРОТОПОП АВВАКУМ В РОСІЙСЬКІЙ СВІТСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу постаті протопопа-старообрядця Аввакума в історіографії Російської імперії другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Основна увага зосереджується на працях світських істориків, аналізуються основні концептуальні рішення проблеми.

Ключові слова: старообрядство, розкол, протопоп Аввакум, історіографія.

На сьогоднішній день тема старообрядства в російській історіографії ХІХ – поч. ХХ ст. є досить актуальною серед російських як світських так і церковних істориків. Але, на жаль, не існує жодного дослідження, яке б в повній мірі висвітлювало життя та діяльність перших старообрядців та їх керівників в історіографії вищезгаданого періоду. Що ж до визначення рівня розробки проблеми, що пов'язана з постаттю протопопа Аввакума в російській історіографії ХІХ – поч. ХХ ст., то на сьогоднішній день такої системної праці не існує, лише фрагментарно ми можемо знайти такі сюжети в наукових розробках, присвячених або безпосередньо життю та діяльності Аввакума, або в працях, в яких аналізується його літературна спадщина.

Російська історична наука середини ХІХ – поч. ХХ ст. вивила значну зацікавленість до постаті Аввакума, можна сказати, що вона відкрила його для широкої читацької аудиторії. Інтерес до Аввакума був наслідком інтересу суспільства до соціальних проблем, з яких однією з найбільш гострих була проблема розколу. Тому Аввакум – символ багатовікового протистояння однієї частини російського суспільства з іншою – виявився одним з найбільш «живих» історичних типів, які продовжували впливати на тогочасний плин російського життя. Увага дослідників була спрямована на пізнання особистісних якостей лідера розколу, що володів поряд з талантом проповідника, ще й талантом громадського діяча.

В історіографії старообрядства прийнято виділяти три основні напрями: церковну або синодальну історіографію, що відбивали погляди православної церкви (Синоду); світський напрям – дослідження старообрядництва світськими істориками і так звана «внутрішня історія» старообрядства, що є осмисленням авторами-старовірами власної історії.

Перші церковні дослідження постаті протопопа з'являються наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. і характеризуються своїм проблемним та концептуальним різноманіттям. Причини розколу більшість церковних дослідників вбачали в особистій неприязні Аввакума до новообраного патріарха Никона, здебільшого у зв'язку із відстороненням протопопа від виправлення церковних книг, що був викликаний начебто некомпетентністю останнього. Серед потоку засудження і критики в літературі все ж зустрічалися і позитивні оцінки діяльності Аввакума Петрова. Зокрема дане твердження можна поширити на літераторів, культурологів та світських дослідників, проте вони стосувались лише тих аспектів, що не відносились до питань духовних, а насамперед досліджень літературної творчості протопопа, але через літературознавчі аспекти.

Новий етап в дослідженні старообрядства в тому числі і постаті Аввакума починається з другої половини ХІХ ст. В цей час в російському науковому середовищі поступово набирає сили «світський» напрямок в історіографії, що характеризується більш широким полем досліджень і розумінням старо-вірства. В цей період дослідники звертають увагу на проблеми старообрядства не лише з релігійної сторони, а починають аналіз цього «протестантського руху», пов'язуючи його з суспільно-політични-

ми чинниками та складовими елементами російського життя XIX ст. Як наслідок, в російській історичній науці з'являються нові підходи і до трактування постаті протопопа Аввакума.

В руслі офіційної церковної історіографії аналізують проблему виникнення розколу і діяльність його перших діячів Н. І. Субботін [9] та П. С. Смірнов [8]. Вони дають негативну оцінку як постаті протопопа загалом, так і його церковній діяльності. Основний акцент науковці роблять на релігійній складовій конфлікту між Аввакумом та патріархом Никоном.

Н. І. Субботін, який очолював кафедру історії та викриття розколу в Московській духовній академії, в своїх працях «Дело патриарха Никона» (1862) та «Материалы для истории раскола за первое время его существования» Т.1 (1875) неодноразово наголошує на еретичності поглядів старообрядців в цілому та протопопа, зокрема, що породжено, на думку автора, його некомпетентністю в догматичному аспекті. Також він закидає Аввакуму не лише використання свого вчення з метою налаштування народу проти офіційної церкви, а й жорстокість щодо ревнителів офіційної православної віри [9, с.14].

П. С. Смірнов підтримує церковну концепцію трактування розколу: виключно як результат неприязні та помсти гуртка ревнителів благочестя у зв'язку із тим, що Никон позбавив доступу членів цього об'єднання до вищої церковної влади. Саме Аввакума звинувачує історик в церковному розколі, який, на думку автора, «сіяв зло» не в силу тільки своїх помилкових уявлень, а в більшій мірі, щоб виставити Никона в поганому світлі перед народом. Вказує П. С. Смірнов і на велику популярність Аввакума Петрова, завдяки силі аргументів не лише серед простого народу, а і серед знатних осіб, зокрема значний вплив проповідника на жінок знатного роду [8].

В останню третину XIX ст. в російській історіографії велику роль починає грати політичний фактор, що напряду відобразився на наукових дослідженнях: старообрядницький рух тепер починає розглядатись як соціально-політичний рух, а протопопа трактують як головного опозиціонера до реформованої православної церкви, а згодом і до царя Федора Олексійовича.

Викладач Київського жіночого інституту В. В. Андреев в праці «Раскол и его значение в народной русской истории» (1870) намагається показати сам розкол і його діячів через призму соціально-політичних настроїв російського соціуму. Він фактично відкидає релігійну складову розколу, що, на його думку, з самого початку було лише зовнішнім приводом, але більш зрозумілим для народної маси гаслом протесту, а самого Аввакума вважає «предводителем большой партии» противників никонівських реформ. Велику увагу історик також приділяє розумовим та моральним якостям протопопа: «Это был человек железной воли и непреклонного, неуступчивого характера, фанатик в преследовании своих целей и в защите своих убеждений». Саме за такі, дещо ідеалізовані погляди на старообрядницький рух та його діячів В.В.Андреев підпадає під потік критики не лише своїх сучасників, а й істориків сьогодення [1, с.72–74].

Підтримували погляди В. В. Андреева на постать Аввакума Петрова як на діяча суспільно-політичного опозиційного руху нижчих станів російського суспільства І. Юзов [10] та І. Громогласов [3]. Російський публіцист, народник І. Юзов (Іосиф Іванович Каблиц), вбачав в старообрядницькому русі народний протест, проти «деспотических выходок Никона». В праці «Русские диссиденты. Староверы и духовные христиане» автор відводить особливе місце протопопу – «талановитому староверу», що очолив народний рух за збереження старої віри. Як і В.В. Андреев, І. Юзов намагається дати оцінку діяльності Аввакума саме як політичного діяча, революціонера, часто нехтуючи релігійним аспектом розколу та духовною діяльністю Аввакума Петрова [10, с. 16–20].

В той же час, І. Громогласов висвітлює проблему виникнення розколу в руслі соціально-демократичного устремління нижчого духовенства і частини народу, знову ж таки, відводячи особливу

роль протопопу як головному опозиціонеру того періоду. Але на відміну від своїх попередників автор вказує на виключно церковно-релігійний інтерес перших розкольників, при цьому повністю відкидаючи фактор особистої неприязні їх до Никона, адже, на його думку, цього недостатньо, щоб почати церковний заколот і свідомо пожертвувати своїм життям заради цього [3].

В останні десятиліття XIX та на початку XX ст. в наукових колах Росії активно піднімається питання щодо проблеми вестернізації в російському суспільстві. Саме в такому руслі спробували розглянути постать протопопу О. К. Бороздін [2] та О. О. Кізеветтер [5]. Обидва історики наголошують на тому, що розкол, в першу чергу, виник як відповідь суспільства на вестернізацію не лише церковного життя та обрядів, а і побуту російського народу, а сам старообрядський рух не обмежується лише церковною складовою.

Зокрема, О. К. Бороздін наголошує на тому, що Аввакум як противник іноземного впливу на російську православну церкву пішов проти нововведень патріарха Никона, в першу чергу, через те, що той почав підтримувати вплив малоросів і греків в церковних справах. Тому саме протопоп Аввакум, на думку автора, є не лише засновником розкольниківського руху, а і його духовним лідером, який своїм вченням заклав основи безпопівщини в старообрядському середовищі [2, с. 10–11, 70, 324–327].

Продовжує дослідження постаті протопопу і видатний російський історик О. О. Кізеветтер, який теж був прихильником теорії виникнення старообрядства як відповіді на вестернізацію російського суспільства, боротьбу за «стару» віру і звичаї. Не були позбавлені погляди автора і політичного підтексту. Зокрема, нововведення Никона О.О. Кізеветтер потрактовує «изменой национальной правды» для російського народу, тоді як Аввакум постає в історика «прирожденным общественным вождем», а сам старообрядницький рух – політичною партією, яка захищає державні інтереси [5, с. 12–13, 15].

Науковці почали розглядати постать протопопу не лише в ракурсі релігійної та політичної діяльності. Досить обширними і змістовними були роботи дослідників, присвячені літературній діяльності Аввакума та праці, які характеризували його, насамперед, як особистість.

Серед плеяди дослідників старообрядства своїми роботами виділяється В. О. Мякотін, який написав біографічний нарис Аввакума Петрова. Автор характеризує протопопу як людину освічену, обдаровану і талановиту, наголошуючи, що саме завдяки власним якостям він зміг не лише піднятися на одне із перших місць в боротьбі за чистоту віри, а й, залишаючись вірним своїм принципам, вирости «до размеров апостола и мученика» [6, с. 117].

Н. Ф. Каптерев вважає, що розкол був спричинений саме протопопом Аввакумом, який завжди і всюди залишався вірним собі. Автор приписує протопопу дещо надмірну гординю, підкріплюючи цю тезу тим, що Аввакум часто «не только себя и свои подвиги ставил очень высоко, но и свои писания к разным лицам приравнивал, видимо, к посланиям ап. Павла, которому он старается подражать». Підмічає дослідник і те, що часто Аввакум Петров дозволяв собі деяку фамільярність у спілкуванні з особами, що стояли вище його, наприклад цар і цариця [4, с. 57, 113].

Ще один історик, письменник, магістр Московської духовної академії, викладач Чернігівської духовної семінарії Д. І. Скворцов в своїй праці «Первый год русского раскола» (1904) як і Н.Ф. Каптерев визнає, що Аввакум Петров «воплотил в себе дух раскола», адже саме залізна воля, впертість, світлий розум і безсумнівний талан літератора допомогли йому очолити цей рух і повести за собою людей. Причину розколу автор вбачає в неприязні протопопу до патріарха Никона, але не відкидає і релігійний фактор який, на його думку, все ж мав першочергове значення [7, с. 35].

Підводячи підсумок, слід відмітити, що з середини XIX ст. церква починає втрачати свою монополію на дослідження історії старообрядства та її ключових діячів. Адже саме в цей час, як

результат демонополізації історії церкви, з'являються перші світські праці, присвячені життю та діяльності протопопа. Досить часто старообрядництво починає розглядатися через призму суспільно-політичного руху, що намагається протистояти свавіллю як церковної, так і світської влади. Відповідно, протопоп постає головним опозиціонером, «революціонером», котрий виражає суспільні настрої російського народу, бореться за встановлення соціальної рівності та справедливості. Варто зазначити, що на початку ХХ ст. з'являються праці і самих старообрядців, це, на нашу думку, зумовлено проголошенням у 1905 р. свободи віросповідання. Саме в них російському суспільству пропонується новий погляд на життя та діяльність Аввакума Петрова, що потребує окремого дослідження, адже історіографічний аналіз надає нам можливість робити належні висновки щодо глибини розробки тих чи інших проблемних сюжетів історичного розвитку, в тому числі і на такі, що проливають світло на історичні постаті, які силою свого слова та особистою діяльністю вносили в суспільне життя специфічну енергію, котра спонукала людей до дії.

Джерела та література

1. Андреев В. В. Раскол и его значение в народной русской истории / В. В. Андреев. – СПб. : Тип. М. Хана, 1870. – 426 с.
2. Бороздин А. К. Протопоп Аввакум: Очерк из истории умственной жизни русского общества в XVII веке. – Изд. 2-е, доп. и испр. / А. К. Бороздин. – СПб. : А. С. Суворин, 1900. – 175 с.
3. Громогласов И. М. О сущности и причинах русского раскола так называемого старообрядства / И. М. Громогласов. – Москва : 2-я типогр. А. И. Снегиревой, 1895. – 56 с.
4. Каптерев Н. Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович [Электронный ресурс] / Н. Ф. Каптерев. – Сергиев Посад, 1901. – Т. 1–2. – 525 с. – Режим доступа: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/439627/>.
5. Кизеветтер А. А. Протопоп Аввакум / А. А. Кизеветтер. – Ростов на Дону : Книжное дело, 1904. – 28 с.
6. Мякотин В. А. Протопоп Аввакум, его жизнь и деятельность. Биографический очерк / В. А. Мякотин. – СПб. : тип. т-ва «Обществ. Польза», 1894. – 218 с.
7. Скворцов Д. И. Первый год русского старообрядческого раскола / Д. И. Скворцов. – СПб., 1904. – 43 с.
8. Смирнов П. С. История русского раскола старообрядства / П. С. Смирнов. – Рязань : Тип. Тарасова, 1893. – 349 с.
9. Субботин Н. Дело патриарха Никона / Н. Субботин. – М. : Тип. В. Грачева, 1862. – 424 с.
10. Юзов Ю. Русские диссиденты. Староверы и духовные христиане / Ю. Юзов. – СПб. : Тип. А. М. Котомина, 1881. – 180 с.

Микола Штупун

КАЗЕННА ПАЛАТА У СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті проаналізовано структуру та особливості функціонування Чернігівської казенної палати в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Чернігівська казенна палата, Російська імперія, міністерство фінансів, відділ, стіл.

У сучасній історичній науці питання місцевого апарату фінансового управління на українських землях у складі Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. належить до малодосліджених проблем. Це стосується як структурної організації, так і особливостей функціонування казенної палати, як установи губерньського рівня. Відтак, проблема аналізу структури та особливостей функціонування Чернігівської казенної палати (ЧКП) в кінці XIX – на початку XX ст., як місцевого інструменту виконання економічних інтересів імперії ще не знайшла відображення у сучасній історіографії. Відтак, стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Дослідженню окремих аспектів питання про місце і роль казенної палати в системі фінансового управління Російської імперії присвячено праці ряду вчених, зокрема М. П. Єрошкіна [4], Я. І. Козловського [7], В. М. Орлика [10], Я. П. Соловйова [14]. Вони дозволяють сформулювати загальне уявлення про функціонування казенної палати як установи губерньського рівня у складі фінансової системи імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Проте для комплексного аналізу визначеної проблеми нами було використано комплекс різнопланових джерел: «Учреждений для управления губерний» 1775 р. – збірник законів, де містяться акти щодо повноважень казенних палат [1]; низка документів із фондів Державного архіву Чернігівської області, передовсім це нормативні акти щодо діяльності Чернігівської казенної палати [2; 3; 6; 8; 11; 12; 13; 15]; «Календарь Черниговской губернии на 1902 г.», де містяться матеріали відносно структурного забезпечення казенної палати [5]. Також значну кількість важливої інформації містить аналітичне дослідження «Министерство финансов 1802–1902. В 2-х томах. Т. 2.» [9], де подано аналіз політики Міністерства фінансів протягом XIX та початку XX ст., у тому числі й щодо казенних палат.

Метою статті є визначення місця Чернігівської казенної палати у системі фінансового управління Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст.

Вивчення еволюції державного апарату в етнічних українських губерніях, особливо тих органів, що слугували фінансовому забезпеченню Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст., має без перебільшення велике значення.

Для виконання завдань фінансового управління було створено цілий ряд спеціальних установ, які за своїм функціональним призначенням та підпорядкуванням поділялися на дві великі групи: урядові та самоврядні. У свою чергу, до складу урядових входили спеціально-фінансові та адміністративно-фінансові органи.

Вдосконалення цієї важливої системи здійснювалось із різною інтенсивністю. Вважаємо за доцільне здійснити короткий огляд цього процесу. Внаслідок реформування системи управління, зокрема місцевого, 1775 р. з'являється губерньська адміністративна установа на чолі з віце-губернатором – казенна палата, яка займала важливе місце в системі губерньських установ.

Відповідно до чинних на той час «Учреждений для управления губерниями» казенна палата визначалася «як об'єднаний департамент камер-колегії та ревізійно-колегії, якому доручався нагляд за побудовними й казенними справами губернії: збір відомостей про кількість населення, інформації про доходи й видатки, ревізія рахунків, соляні справи, винний відкуп і підряди, утримання та будівництво казенних споруд в губернії...» [1, с. 33].

Казенна палата мала стежити за повнотою та своєчасністю надходження імперських доходів. Вона щороку складала «правильний» реєстр про доходи кожного повіту в губернії та направляла ці

відомості до Державного казначея [7, с. 125]. Таким чином, із самого початку свого існування казенна палата отримала широкий спектр функцій фінансово-господарського характеру.

До складу казенних палат також входили: віце-губернатор, директор економії, радник, асесори та губернський скарбник. При казенних палатах перебували стряпчі казенних справ, а також секретар, протоколіст-регістратор, бухгалтер, архіваріус і канцелярські службовці. Штатні розписи казенних палат, як і структура, не раз змінювалися [4, с. 164].

Відповідно до «Учреждений для управления губерний» від 1775 р., у 1782 р. було створено казенні палати Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв. Проте 1796 р., у зв'язку з утворенням Малоросійської губернії, Новгород-Сіверська казенна палата була ліквідована, а Чернігівська до 1802 р. називалася Малоросійською [7, с. 153].

У 1838 р. управління державними маєтностями виділилося у самостійну палату. Після утворення у 1863 р. особливих акцизних управлінь, а 1865 р. контрольних палат, функції казенних палат значно звузилися. Так, ЧКП припинила завідувати землями і лісами, питними зборами, а займалися переважно рахунками та звітами про статки і витрати грошей у підвідомчих казначействах, обліком податного населення, торгами, постачанням рекрутів (до запровадження загальної військової повинності у 1874 р.) [14, с. 225].

Відповідно до змін, внесених 23 травня 1866 р. [7, с. 457], у складі ЧКП залишилися канцелярія (виконувала обслуговуючу, організаційно-технічну функцію), пробірна частина (здійснювала облік і таврування золотих та срібних виробів) та два відділення:

- казначейств – займалось обліком та звітністю з питань надходжень та видатків сум, що були в обігу в підвідомчих палаті касах;
- ревізьке – займалося народним переписом.

У кінці XIX – на початку XX ст. структура та компетенція казенних палат в українських губерніях кардинальних змін не зазнала.

Розглянемо більш детально штатний розпис казенних палат на прикладі Чернігівської казенної палати (табл. 1) [5, с. 14].

Таблиця 1
Штатний розпис Чернігівської казенної палати станом на 1902 р.

Посада	Чин (кількість штатних одиниць)
Управляючий казенною палатою (раніше – голова)	дійсний статський радник (стат. рад.): 1
Начальники відділень	надвірний радник (над. рад.): 2 стат. рад.: 1
Секретар	
Чинovníки з особливих доручень	колезький радник: 1
Діловод губернського розпорядчого комітету	2
Бухгалтери	1
Столоначальники	
Архіваріус	над. рад.: 5 (всього-6) колезький асесор: 3 губернський секретар: 1 (всього-5) титлярний радник: 1

Структура Чернігівської казенної палати на початку XX ст. складалась із відділень і столів [9, с. 287]:

1-е відділення (розпорядницьке або загальної присутності) – столи: розпорядчий, розкладочний, недоїмочний, торговий, пенсійний;

2-е відділення (ревізій) – столи: окладний, прибутковий, квартирний, ревізій, спадковий, гербовий;

3-е відділення (казначейство) – столи: касовий, прибутковий, позичковий, витратний, бухгалтерський.

На утримання казенної палати на 1898 р. виділялось 44 тис. 854 руб., з них на утримання чиновників – 33 тис. 442 руб., це була значна сума на той час [12, арк. 2].

Відповідно до законів від 30 травня 1878 р. та 30 квітня 1885 р., казенні палати займалися казначейськими питаннями, переписом населення, переведенням податних осіб в інші стани, проведенням торгів із казенних підрядів і поставок, справами про накладення стягнень за порушення статутів казенного управління (до 300 рублів) та правил про мита, торгівлю та промисли [10, с. 70].

Також казенні палати наділялися правами юстиції в межах, установлених статутами казенного управління, крім акцизних справ. Казенні палати не займалися безпосередньо стягненням податків, зборів та недоїмок, а залучали до цього поліцію.

На початку 80-х років XIX ст. у Російській імперії було 66 казенних палат, 66 губернських і 580 повітових та місцевих казначейств [14, с. 295].

У цей період у підпорядкуванні казенних палат перебували повітові казначейства, податні інспектори та їхні помічники, які визначали доходи від маєтностей, що підлягали оподаткуванню, та, за законом від 15 січня 1885 р., податкові присутствія для завідування податковим збором з торгових і промислових підприємств, що сплачували гільдійський збір [7, с. 753].

ЧКП виконувала велику кількість завдань різного характеру:

- розглядала відомості щодо викупних платежів з колишніх державних селян за 1890 р. [11, арк. 3], про розподіл надільної землі [11, арк. 16], про оклади викупних платежів колишніх поміщицьких селян [11, арк. 36], про надходження і зарахування внесків колишніх поміщицьких селян [11, арк. 50];

- вводила правила щодо запровадження нових правил рахування і складання звіту по окладним зборам для казначейств на 1901 р. [3, арк. 24–25];

- про порядок видачі додаткових пенсій [2, арк. 3], де зазначались терміни та правила звітності щодо пенсійного розрахунку;

ЧКП розсилала розпорядчі і відомчі документи Міністерства фінансів підзвітним відомствам, які регламентували внутрішній розпорядок, діяльність підрозділів та функціональне забезпечення: циркуляр (копія) Міністерства фінансів про порядок поводження з депозитами в повітових казначействах [15, арк. 1].

За штатним розкладом ЧКП проводила засідання, де на порядок денний виносились питання різного характеру: під час розгляду протоколу засідань від 22 квітня 1908 р. на засіданні: «Слухали: Про поділ торгово-промислових підприємств за родами і видами на групи» [8, арк. 3].

ЧКП здійснювала комунікацію із фінансовими, поліційними та іншими відомствами щодо питань адміністративного, фінансового, контрольного характеру та стягнення податків.

Наглядним прикладом може слугувати переписка між ЧКП та Управлінням південних доріг,

щодо причини затримки виплати пенсії П. Кравцовій за 1909 р. [2, арк. 15].

Велике значення мало ведення казенною палатою звітної документації – реєстраційних книг, де можна простежити, що основна маса справ, які проходили через відомство, стосувались: стягнення штрафів, облік кримінальних справ, перевірка прибутків і витрат та здійснення перепису населення для обкладання подушним збором [6, с. 15].

Підпорядковане казенній палаті Чернігівське губернське та 15 повітових казначейств Чернігівської губернії відало надходженням, зберіганням державних доходів і витрат.

Велика кількість справ стосовно пенсійного забезпечення та депозитних справ знаходилась у підпорядкуванні губернського казначейства: до прикладу можна назвати розпорядження управляючого ЧКП у 1882 р., щодо причин затримки виплати пенсії та порядку зміни правил надання без затримок депозитів [13, арк. 1].

Існували і недоліки в організації управління ЧКП, проте загальна тенденція щодо організації управління давала підґрунтя стверджувати про стабільність місцевого фінансового апарату вершиною управління якого була казенна палата, як губернська адміністративно-фінансова установа Міністерства фінансів в Російській імперії.

Таким чином, Чернігівська казенна палата в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. зазнала суттєвих змін, як в структурній організації так і в організаційному відношенні: відбулось спрощення структури та оптимізація системи функціонування окремих підрозділів казенної палати. Дана проблема потребує подальшого ґрунтовного дослідження, бо має достатню кількість джерельної бази, яка потребує вивчення дослідниками.

Джерела та література:

1.Благочестивейшия самодержавнейшия великия государыни имп. Екатерины Вторыя.. учреждения для управления губерний Всероссийския империи. – М. : Сенат. тип., 1775. – 215 с.

2.Дело по циркуляру Департамента государственного казначейства о порядке выдачи о порядке выдачи добавочных пенсий с 1 января 1909 г. [1909 г.] // Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.132, оп. 1, спр. 1224, 420 арк.

3.Дело по циркуляру Министерства финансов с приложением для введения с 1901 г. новых правил и форм счетоводства и отчетности казенных палаты казначейства по неокладным сборам [1900 г.] // ДАЧО, ф.132, оп. 1, спр. 1200, 33 арк.

4.Ерошкин М. П. История государственных учреждений дореволюционной России / М. П. Ерошкин. – М. : Высшая школа, 1983. – 352 с.

5. Календарь Черниговской губернии на 1902 г. Год шестнадцатый / Издание Черниг. Губ стат. ком. – Чернигов: Тип. Губернского Правления, 1901. – 230 с.

6.Книга записи входящих бумаг Черниговской казенной палаты [1882 г.] // ДАЧО, ф.132, оп. 1, спр. 1156, 432 арк.

7.Козловский Я. И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России. История и современное устройство их, в связи с кратким изложением устройства государственного управления вообще, бюджетной системы и организации правительственных касс / Я. И. Козловский. – Рига: Тип-лит. В. П. Матвеева, 1901. – 878 с.

8.Краткие протоколы записи палаты по дополнительному промышленному налогу [1908 г.] // ДАЧО, ф.132, оп. 1, спр. 1222, 31 арк.

9. Министерство финансов 1802–1902. В 2-х томах. Т. 2. – СПб. : Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 641 с.

10. Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) / В. М. Орлик // УІЖ. – 2003. – № 2. – С. 66 –73.

11. Переписка с департаментом окладных сборов и государственного казначейства, контрольной пала-

той и ведомости о выкупных платежах бывших помещичьих крестьян [1900 г.] // ДАЧО, ф.132, оп. 1, спр. 1191, 135 арк.

12. Расписание разных министерств и главных распорядительных управлений о расходах капитала [1898 г.] // ДАЧО, ф.132, оп. 1, спр. 1187, 85 арк.

13. Сборник документов: Циркуляры Министерства финансов о повышении цен на вексельную гербовую бумагу, о выдаче патентов на питейную продажу во второй половине 1882 г.; переписка с губернскими и уездными казначействами о переходных мерах при введении устава о табачном сборе, о безденежном отпуске, акты уездных казначейств и др. [1882 г.] // ДАЧО, ф.132, оп. 1, спр. 1155, 92 арк.

14. Соловьев Я. В. Министерство финансов Российской империи в 1858 - 1903 гг.: организация и функционирование. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Я. П. Соловьев. – М., 2003. – 393 с.

15. Циркуляр (копия) Министерства финансов о порядке обращения с депозитами в уездных казначействах [1887 г.] // ДАЧО, ф.132, оп. 2, спр. 124, 3 арк.

Эдуард Эшштейн

ПРАКТИКИ ИМПЕРСКОГО УПРАВЛЕНИЯ: ЦАРСТВО ПОЛЬСКОЕ ПО МАТЕРИАЛАМ III ОТДЕЛЕНИЯ (1832–1843 гг.)

В данной статье рассмотрена проблема участия III Отделения в региональном управлении. Объектом изучения послужит Царство Польское после восстания 1830–31 годов. Статья написана с использованием законодательных материалов и делопроизводственных документов политической полиции.

Ключевые слова: Царство Польское, III Отделение, И. Ф. Паскевич, А. Х. Бенкендорф, управленческая модель.

Имперский опыт управления для геополитического состояния современной России приобретает особую значимость. Каждый региональный случай в рамках имперского контекста следует рассматривать сквозь призму анализа практик и управленческих дискурсов. Для нашей темы, связанной с поиском управленческой модели Царства Польского образца 1830–1840-х годов, т.е. после восстания 1830–1831 года в правление Николая I, мы ограничились законодательными и делопроизводственными источниками.

Царство Польское, Кавказ, Финляндия в первой половине XIX века именовались окраинами, считались периферийными зонами. В этот период при выработке управленческой модели для присоединенных территорий в самом правительстве происходило преодоление прежних установок и выработка новых. Наследием XVIII столетия являлся курс на жёсткую унификацию в управлении окраинами, вариант так называемого «слияния» их с территорией Российской империи. Вместе с тем существовал формат наделения присоединенных земель особым статусом, создания на этих территориях новых автономных образований. Наличие и столкновение этих «программ» и подтолкнула нас обратиться к изучению управленческих моделей на примере Царства Польского.

Официальная политика получила свое отражение в законодательных материалах. Она хронологически и концептуально отражает эволюцию управленческой модели, которая

формировалась на территории Царства Польского с 1832 по 1843 годы. По Манифесту от 14 февраля 1832 года «О новом порядке управления и образования Царства Польского» [4] или же просто Органический статут, Царство Польское лишалась значительной доли автономии во многих сферах и областях по сравнению с конституцией от 1815 года. Данный манифест, содержащий 69 статей, распределённых по 5 разделам, отражал в себе главный замысел политики Николая I по отношению к Царству Польскому после восстания. Он заключался в уничтожении былой автономии. Подтверждением этому являются статьи, в которых фиксировалось постепенное слияние ряда институций, учреждений и должностей с правовыми практиками центра [4; с. 1-4, 14-17, 22-25].

Главным серьёзным последствием данного законодательного акта стало начало создания полноценной программы-модели управления территорией Царства Польского из центра путём сращения и унификации административно-правовых практик. А вот обсуждение и разработку механизмов реализации этих программ удалось обнаружить в делопроизводственных материалах III Отделения СЕИВК, отложившихся в Государственном архиве Российской Федерации, в фонде 110 Штаба Отдельного корпуса Жандармов.

III Отделение, созданное в 1826 году и возглавляемое шефом жандармов А. Х. Бенкендорфом, было одним из самых ключевых звеньев государственной системы Николая I. Усовершенствовал систему Собственной Его Императорского Величества канцелярии, подчинив лично себе все примыкающие к ней институции, Николай I тем самым унифицировал, рационализировал и централизовал всё имперское пространство. Функции III Отделения были очень широки: от политического сыска до контроля над административными ресурсами разных областей империи. В частности, А.Х. Бенкендорфу было поручено осуществить разработку новой управленческой модели для Царства Польского, финалом которой послужит создание жандармского отдельного третьего округа с административно-правовыми полномочиями.

Среди многочисленных дел в указанном выше фонде хранятся: циркуляры, формульные послужные списки, министерские предписания, донесения штаб-офицеров и жандармов [2, с. 203]. Во второй описи отложилось дело № 273 под названием «О вызове из действующей армии в С-Петербург Генерал-Лейтенанта Корпуса Жандармов Лесовского для совещания об учреждении Жандармов в Царстве Польском по предположению сосредоточить во всей Империи действия Жандармов (В Царстве Польском – вычеркнуто – прим. Э.Э.); равно о назначении Генерал-Майора Графа Нессельроде Начальником 3 округа и некоторых Г.г. Штабов и Обер-Офицеров и нижних чинов, а также об утверждении положения и Штабов для сего округа» [1]. Содержание дела раскрывает нюансы создания 3 жандармского округа на территории Царства Польского. Оно состоит из 300 листов, разной степени сохранности и чёткости текстуального содержания. В концептуальном плане содержит межведомственную переписку за период 1831–1843 годов между несколькими государственными структурами и институтами, такими как Министерство внутренних дел, Военный департамент, Министерство юстиции, Отдельный штаб Корпуса Жандармов, III Отделение СЕИВК, личной канцелярии императора. Отчего его содержание представляет для нас особый интерес. Данный формат коммуникации при сопоставлении с законодательными актами того же периода, позволяет свести «высокую» политику к реалиям принимаемых политических решений, значимость которых во многом определяла характер политики правительства в области управления окраинными территориями.

Содержание дела хронологически можно разделить на три периода: 1) 1831–1836 гг., когда

только формировались взгляды и позиции двух главных участников, от решения которых зависело какой будет управленческая модель: наместник И. Ф. Паскевич-Эриванский и шеф жандармов А. Х. Бенкендорф; 2) 1836–1837 гг. – на протяжении этого этапа был по сути создан третий округ, своим появлением положивший начало заключительной фазе создания административно-правового пространства Царства Польского; 3) 1837–1843 – финальный этап, который проходил на фоне переписки Паскевича и Бенкендорфа, которые принимали ключевые решения и вносили поправки в проект о третьем округе, окончательно доработав его в 1843 году.

Первый этап был ознаменован яркой полемикой между И. Ф. Паскевичем и А. Х. Бенкендорфом по поводу необходимости подчинения Царства Польского к Российской империи в целом. Бенкендорф, который писал 7 октября 1831 года Паскевичу о том, «чтобы они (чиновники корпуса жандармов – *прим. Э.Э.*) в последствии поступили в мое ведение и составили один и тот же Корпус с чиновниками в России, находящимися дабы тем самым сосредоточить во всей империи действия корпуса жандармов и из частей, раздробленных составить одно целое» [1, с. 2–3], чётко обозначил свою позицию по вопросу выработки управленческой политики, возглавлять которую должен центр под его руководством.

В то же время, И. Ф. Паскевич, назначенный Николаем наместником в Царстве, выразил иное видение по поводу этой проблемы. Говоря о том, что на территории Царства Польского уже достаточно органов, выполняющих полицейские функции, наместник и вовсе высказывает сомнение по поводу создания ещё одной институции полицейского типа: «... но между тем, я приемлю смелость повергнуть Высочайшему благоусмотрению Вашему, что, по-моему, мнению, учреждение Чиновников Жандармского Корпуса из Русских и таким образом, чтобы они составляли один и тот же Корпус с Чиновниками в России...преждевременным» [1, с. 24]. Более того, Паскевич приводит ряд внушительных доводов, связанные с обширностью территории Царства, спецификой менталитета и устроения населения, а также выражает резонное сомнение по поводу эффективности работы жандармских команд. Таким образом, первый этап наметил два явно противоположных подхода к созданию управленческой модели на территории Царства Польского.

На втором этапе разработки проекта о третьем округе произошло сразу несколько важных законодательных нововведений. Во-первых, 1 июля 1836 года окончательно было разработано новое положение о Корпусе жандармов [5], в котором были оговорены нюансы, касающиеся управленческих и административно-правовых аспектов в частности. Более того, Царство Польское на правах третьего округа включалось в общеимперскую окружную систему, таким образом окончательно в административном плане присоединялось к Российской империи. Но в связи с этим появились лишь новые проблемы, одну из которых чётко обозначил историк И.В. Оржиховский: «организационно-структурная схема нового округа имела одно-единственное отличие от округов во внутренних губерниях Российской империи: 3 округ, с одной стороны, был подчинён шефу жандармов, а с другой – находился в прямой зависимости от наместника, имевшего неограниченную власть. Закон обошёл молчанием вопрос о взаимоотношениях двух начальников, и лишь спустя 10 лет была предпринята попытка как-то определить функции жандарма и наместника» [3, с. 43].

Действительно, на законодательном уровне мы не сможем проследить это разграничение управленческих полномочий, а в архивном деле сохранились следы такого рода дискурса, зафиксированный в ответе от канцелярии императора в декабре 1842 года: «Государь император, по всеподданнейшему докладу проекта положения для 3 округа корпуса Жандармов, составленного,

усматривая, что окончательное утверждение одного останавливается собственно за неточным ещё определением вопроса о подчинённости сего округа, Высочайше повелеть соизволил, дабы Вы, Милостивый Государь, по прибытии Главнокомандующего Действующей Армии в С-Петербург, вошли в личные с ними объяснения по сему предмету и, по соглашении представили Его Величеству общее по оному заключении» [1, с. 267].

Третий этап выработки проекта был отмечен острой полемикой между всё теми же лицами, которая положила конец «управленческой диффузии» в округе и позволила сосредоточиться на чёткой формулировке законодательного документа, в котором бы фиксировались все те наработки, которые нашёл своё отражение в десятилетней переписке. Стоит отметить компромиссный характер разграничения сфер влияния в области управления округом, который был зафиксирован в проекте-положение от 1843 года [6].

Итак, Царство Польское было интегрировано в административно-правовое поле Российской империи, пройдя путь от автономных кондиций до унифицированной модели управления из центра. Законодательный уровень, на котором поначалу рассматривалась наша проблема позволил свести дискурс «официальной политики» к механизмам ее реализации. Делопроизводственная документация III Отделения позволила выявить различия мнений в отношении управления Царства Польского в окружении императора, природу их мотиваций, увидеть эволюцию институциональных практик.

Источники и литература:

ГАРФ, ф. 110, оп. 2, д. 273.

Бибииков Г. Н. А. Х. Бенкендорф и политика императора Николая I / Г. Н. Бибииков. М. : Три квадрата, 2009. – 424 с.

Оржиховский И. В. Самодержавие против революционной России. 1826–1880 / И. В. Оржиховский. – М. : Мысль, 1982. – 207 с.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далее- ПСЗРИ). Том 7. 1832. – СПб, 1833. – С.83–90.

ПСЗРИ. Собр. II. Т. XI. – № 9355.

ПСЗРИ. Собр. II. Т. XVIII. – № 17038.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ірина Адаменко

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА У ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ ЛІНИ КОСТЕНКО

У статті аналізуються діяльність Ліни Костенко в Зоні відчуження та її твори, в яких відображені мотиви Чорнобильської катастрофи.

Ключові слова: Ліна Костенко, Чорнобильська катастрофа, Зона відчуження, історична пам'ять, культурна спадщина.

Центральними проблемами в українській літературі кінця ХХ століття стали питання історичної пам'яті народу та визначення місця людини в історії, оскільки здобуття незалежності породило потребу духовного і культурного відродження української нації. Прагнення пізнати історичний шлях свого народу, джерела його духовності, художньо осмислити й донести до сучасників набутки та перестороги минулого характеризують і творчість Ліни Костенко [1].

Чорнобильська аварія увійшла в історію людства як катастрофа не лише європейського, але й глобального значення. Вона змусила переглянути політичні, економічні й моральні засади сучасної світобудови, бо поставила перед світом питання про існування власне самого людства.

У перші ж дні після катастрофи на сторінках літературних часописів, зокрема в «Літературній Україні», з'явилися пристрасні публіцистичні виступи Олеся Гончара, Бориса Олійника, Івана Драча, Ліни Костенко.

Ліна Костенко – визначний представник української культури, одна з небагатьох літераторів, котрі, витримавши підступні, бездушні випробування радянським минулим, залишилися творчо нескореними. Поетеса, яку називають ще берегинею української літератури ХХ століття, свідомо обрала поезію як свій життєвий тернистий шлях. Її творчості властивий вплив на читача, який формує свідомість, пробуджує потяг до прекрасного. В творах Ліни Костенко майстерно, й органічно переплітаються історичне минуле та сучасність, звучать звернення, які безпосередньо направлені до читачів, а іноді виступають і закликом до дій. Її знають як авторку «Марусі Чурай» і «Берестечка», украї неординарну, непередбачувану, а інколи й епатажну особу, як мовчазну, але водночас принципову й переконливу жінку, як поетесу, поезія котрої ввібрала в себе життя українського народу і служить суцільним крилатим висловом.

Поетеса у своїй творчості пропонує свою версію нашої історії, у якій вірність документальним джерелам поєднана з творенням комплексу тих символів і міфів, які визначають один із найважливіших параметрів національної свідомості. Авторка наповнює історичні джерела живим змістом, творчою фантазією, охоплюючи величезний часовий простір від скіфів, через часи Київської Русі аж до днів сьогодення. Саме крізь призму такого історичного простору вона дивиться на події нашого

часу, виявляючи гострий інтерес до Чорнобильської трагедії. Ліна Костенко розцінює її як попередження людству, як сигнал про неблагополуччя в людській свідомості [10, с. 60].

Відлуння чорнобильських мотивів відчутне у творах поетеси, вона і донині докладає всіх зусиль, щоб чорнобильська сторінка української історії ніколи не зотліла [3].

Ліна Костенко та Михайло Загребя були одними із перших, хто зрозумів, що «Зона – це не тільки радіоактивно забруднена територія, не тільки втрачені для господарства, економіки угіддя, ліси й промислові об'єкти. Це втрачена унікальна народна культура Полісся, розселений і знівельований неповторний етнос, перерваний духовний зв'язок поколінь і невимовне горе десятків тисяч людей, що втратили свою малу батьківщину» [7].

Михайло Загребя у травні 1986 р. був мобілізований як військовик запасу і кинутий на атомну амбразуру, він упритул побачив усю глибину трагедії, яка спіткала цю землю, й прикипів душею до Зони. З того часу там вже й працював, спершу на ліквідації наслідків, яких вже неможливо ліквідувати, потім фотокореспондентом газети «Вісник Чорнобиля» – ще тоді, коли вона була буквально бойовим листком і мала підзаголовок: «Газета із епіцентру атомної катастрофи». Він був очима Зони, її літописцем і художником. Він залишив нам неоціненний скарб – документальний фото-літопис, де навіки зафіксована і, нині вже неіснуюча, згоріла Воскресенська церква у Товстому лісі, і поховання села Кошарівки, і варварська руйнація Нових Шепеличів, і цвинтар кораблів у Чорнобильській затоці [7]. У 2002 р., уже після смерті автора, вийшла фотокнига «Пропусти Чорнобиль крізь серце», яку можна трактувати як підсумок творчої і громадської діяльності ліквідатора, журналіста, учасника історико-культурної експедиції Мінчорнобиля України Михайла Загребя [2].

Проблема Чорнобиля порушувалася Ліною Костенко в публіцистичних матеріалах, у повісті «Зона відчуження». 30-кілометрова зона – це не якась невеличка, обнесена дротом територія. «Це величезний вирваний з тіла України шмат землі, де було біля сотні великих і малих сіл. Це всі ті села між ріками Прип'яттю і Ужем, між Ужем і Тетеревом, та й ще по той бік Прип'яті. А там величезний шмат землі, вирваний вже з тіла Білорусі. Безліч малих річок і озер, неоглядні масиви лісу, поля, луки, болота і торфовища», – ось таке визначення ми можемо прочитати у творі [6, с. 4-5].

Ліна Костенко вперше назвала чорнобильську зону – Зоною національної трагедії і в зв'язку з чорнобильською проблемою порушила проблему моральності нації [9, с. 6–7]. У цьому контексті логічною видається актуалізація екологічної проблематики. На порядку денному стоїть творення не тільки географічних чи економічних мап, а мапи екологічних катастроф України, які б не дали провалитися в чорнобильську прірву поліському етносу [8, с. 32].

Проблема Чорнобиля в параметрах державних підходів зосереджується переважно на технологічних, медичних, біологічних аспектах. Збереження культурно-історичної пам'яті народу залишається, як правило, поза увагою. Але існує невелика за чисельністю етнографічна експедиція із збереження спадщини українського Полісся і етносу полішуків, куди входить з 1991 р. Ліна Костенко. Ці експедиції організовує директор Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Ростислав Омеляшко. Він ще у 1987 р. з власної ініціативи розпочав цю справу [11, с. 1].

Завдяки праці багатьох одержимих учених, істориків, етнографів, філологів комплексним дослідженням охоплені 350 населених пунктів Центрального Полісся (зокрема 140 сіл у зоні відчуження й обов'язкового відселення і 210 пунктів в інших зонах радіоактивного забруднення; до того ж унаслідок археологічних розвідок у потерпілій зоні у 2003 р. був відкритий найдавніший пласт:

Чорнобиль середніх віків (XI–XII ст.), а ще – ранньонеолітична стоянка VI тисячоліття до н. е. і низка археологічних пам'яток різних часів у забруднених районах Житомирщини.

Зібрані колосальні матеріали вже сьогодні є ваговою базою для створення окремого музею-архіву та науково-інформаційного фонду етнокультурної спадщини ураженого Полісся, що дозволило б зберегти для нащадків історичний образ цього дивовижного краю. Але вже не один рік ці численні знахідки (а серед них є доволі габаритні, скажімо, скрині, яким по 200 років, або дерев'яні скульптури) лежать на трьох складах: у кінотеатрі Чорнобиля, в ангарі-складі в Іванкові й іще на одному складі в Києві по вулиці маршала Рибалка. А перешкодою на шляху створення такого архіву-музею Чорнобильської Атлантиди є відсутність приміщення (необхідно до 3000 кв. м) [4].

Ліна Костенко опікується не лише проблемою збереження культурно-історичної пам'яті народу, вона піклується про людей, які живуть у зоні постійно, часто зустрічається з самоселами. Вона називає цих людей «аборигенами атомних резервацій», що суттєво міняє сьогочасну їхню соціальну, духовну, морально-психологічну характеристики. Це нова філософія осмислення нашої біди, яка вимагає нестандартних підходів.

За твердженням поетеси, чорнобильські аборигени – останнє живе коріння нації в цьому регіоні, і його необхідно рятувати [9, с. 6–7].

Робота експедиції дуже часто фіксується на камеру. Один із документальних фільмів – «Чорнобиль. Тризна» – зняли режисер Ролан Сергієнко та оператор Олександр Радинський. Автор сценарію – Ліна Костенко. Вона була в кадрі, звучали там і її вірші. Журнал «Кіно-Театр» у 2001 р. опублікував їх із дозволу Ліни Костенко, а також кадри із фільму. Ось одна строфа, в якій Чорнобильська трагедія подається в контексті вічності:

Чого хвилюються народи і люди замишляють зло? / Хто їм сказав: «Вінець природи»? Хіба для них її чоло? / Чого не чують сурем судних? Хто осквернив іконостас? / О Господи! Тобі не сумно з небес дивитися на нас? [10, с. 60].

Завдяки зусиллям поетеси світ дізнався не тільки про нинішні конкретні проблеми чорнобильської катастрофи і її наслідки, – перед ЮНЕСКО, урядом України нею порушено питання про відзначення 800-річчя Чорнобиля, як північного форпосту Київського князівства, міста унікальних історичних пам'яток. Однак, ювілей мертвого міста, славного, старовинного, атомний попіл якого мав би стукати в наше серце, – не відзначили і забули [5, с.31]

Отже, творчість Ліни Костенко сьогодні має значний вплив на український народ, тому що вона несе в собі дух української нації. Особлива увага поетеси прикута до Чорнобильської катастрофи. Ліна Костенко докладає всіх зусиль, щоб чорнобильська сторінка української історії ніколи не зітліла.

Джерела та література:

1. Жуковська Г. Усе іде, але не все минає... Пам'ять і час у творчості Ліни Костенко [Текст]: монографія / Г. Жуковська. – К. : Книга, 2010. – 187 с.
2. Загребя М. Пропусти Чорнобиль крізь серце [Текст] : фотокнига / М. Загребя ; [авт. передм. : Л. Костенко]. – К. : Спалах, 2002. – 119 с.
3. Затильний В. «Поезія – рідна сестра моя. Правда людська – наша мати». Ліні Костенко – 80. / В. Затильний // Вільне життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vilne.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4244:lini-kostenko-80&catid=7:duhovnist&Itemid=4
4. Костенко Л.: «Виколупую з-під льоду свій народ»: 19 березня видатній українській поетесі випо-

внюється 80 років [Електронний ресурс] / Л. Костенко. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1881/>

5. Костенко Л. Гуманітарна аура нації. Геній в умовах заблокованої культури. Равненіє на трибуну. Ніч державності / За заг. ред. Л. Івшиної. – Вид. перше. К.: Бібліотека газети «День» «Україна Inkognita». ПрАТ «Українська прес-група», 2013 – 80 с.

6. Костенко Л. Зона відчуження [Текст] / Л. Костенко // Літературна Україна. – 1996. – № 17. – С.4–5.

7. Костенко Л. Лицарі зони відчуження. / Л. Костенко // Українська Спадщина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donklass.com/arhiv/histdisk/heritage/heritage/index.html>

8. Пахльовська О. Ave Europa!: статті, доповіді, публікації. (1989–2008) [Текст] / О. Пахльовська. – К.: Унів. Вид-во «Пульсари», 2008. – 656 с.

9. Петренко А. Духовна місія Ліни Костенко [Текст] / А. Петренко // Українська культура. – 1996. – № 3. – С. 6–7.

10. Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних: Матеріали круглого столу доповнено публікаціями в періодичних виданнях [Текст] / Т. В. Шаповаленко (ред.-упоряд.). – Харків : Прапор, 2006. – 164 с.

11. Штогрін І. Ліна Костенко: українцям треба навчитися любити себе [Текст] / І. Штогрін // Україна. – 2009. – № 38–39. – С. 1.

Ярослав Бакуменко

САПЕРНА СПРАВА ПІД ЧАС ОБЛОГИ СЕВАСТОПОЛЯ

У статті розглянуто саперну справу ворогуючих сторін під час облоги Севастополя під час Кримської війни 1853 – 1856 рр. Зазначені основні функції даного роду військ, та їх виконання на практиці. Особлива увага приділяється висвітленню все більш зростаючої важливості саперних військ протягом облоги.

Ключові слова: Кримська війна, облога Севастополя, саперні війська, мінна війна, мінна галерея.

Кримська війна 1853–1856 рр., та облога Севастополя зокрема, стала потужним поштовхом до розвитку військової справи загалом. В її ході була повністю переглянута концепція війни у всіх сферах. Стрілецька зброя трансформувалась з гладко ствольної на нарізну з прообразом набою, артилерія була уніфікована та покращено її балістичні характеристики. Вперше використовувався такий клас кораблів як Броненосці класу «Devastation» які в подальшому надзвичайно сильно вплинули на війну на морі. Так само сильно змінилась й саперна та інженерна справа: окопи вперше почали використовувати як метод наступу, а не лише оборони; оборонні лінії польової фортифікації набули більш складної структури, удосконалилась мінна справа. Багато в чому Кримська війна стала прообразом майбутніх великомасштабних військових конфліктів, коли військові дії являють собою боротьбу за польові фортифікаційні укріплення, які споруджувались вже під час конфлікту.

Головною битвою Кримської війни можна назвати облогу Севастополя. Вона почалась 13 вересня 1854 р. і являла собою фактично довготривалу облогу російських польових фортифікаційних укріплень з використанням бомбардувань, мінними підкопами та траншейною війною.

Під час облоги Севастополя побудова всіх оборонних споруд, системи комунікації та спеціальних військових інженерних споруд мала виконуватись саперними військами. Загалом на той момент у розпорядженні командира саперних військ у Севастополі – Тотлебена нараховувалось 10 саперних

батальйонів, 1 навчальний та 2 резервних, створених вже підчас облоги [6]. Проте подальші події дали зрозуміти, що наявна кількість інженерних підрозділів є недостатньою і до інженерних робіт стали притягувати регулярні війська та місцеве населення. Також як до інженерних військ так і до артилерійських розрахунків входили матроси з затопленого Чорноморсько флоту. Як пише у своїх спогадах Г. Славоні, кореспондент «Одесского Вестника», який був очевидцем жовтневих подій: «Въ следствіе распоряженія вашего превосходительства для отдохновенія нижчих чиновъ, днем и ночью действовавшихъ на батареяхъ, и инженеровъ, обустройствающихъ позиции из флотскихъ экипажей, им назначена была смена; но прислуга изъявила единодушное желаніе остаться на своихъ местахъ» [5, с. 444]. Загалом це була дуже небезпечна робота і смертність серед цього роду військ ледве не перевищувала смертність артилерійських розрахунків через необхідність будівництва та відновлення оборонних споруд на лінії фронту під артилерійським та піхотним вогнем і також прокопування тунелів та галерей під позиції супротивника задля мінування цих тунелів та подальшого їх підриву.

На момент початку битви за Севастополь лише лінія оборони з боку моря мала більш-менш достойний стан, а укріплення зі сторони суші були у досить плачевному стані: тут знаходились земляні укріплення та 2 берегові батареї (№ 8 і № 10) початку XIX ст. [7, с 32]. Єдиний напрям, де оборонна лінія відповідала тогочасним нормам і могла стати суттєвою перешкодою для нападників був північний напрям. Тут знаходились Констанівська, Михайлівська, Александрівська, Миколаївська та Павловська батареї. Вони були кам'яно-земляними. Проте насправді потужною оборонна лінія була зі сторони моря, вона складалась з 5 ліній батарей до який входило 533 гармати. До того ж у 1854 р. Були побудовані ще 3 берегові батареї: Дванадцяти-апостольська та Парижська з півночі та Святославська з півдня.

Проте план укріплення оборонної спроможності з суходолу був розроблений у 1834 р. За ним хотіли всю південну сторону, яка не виходить до моря, обнести безперервною оборонною лінією. Лівим флангом вона має примикати до Ушаковської балки, а правим до батареї № 8. Ця лінія мала складатися з 8 земляних бастионів, казарм та траншей, які все з'єднують. Загальна довжина мала дорівнювати 7 верстам (7,5 км). Але через будівництво морської оборони на цю лінію грошей майже не виділили, тому на початок бойових дій було збудовано лише 3 бастиони: I, V, та VI; та декілька стін: між V, VI береговою батареєю №8. Тільки-но почалось будівництво III бастиону. Загалом всі укріплення прикривали місто не більш ніж на $\frac{1}{4}$ його окружності [3, с. 68]

На день висадки ворожого десанту, а саме 2 вересня 1854 р., оборонна лінія була у плачевному стані. Єдиним повністю добудованим і озброєним був I-й бастион, проте за потужністю він уступав навіть недобудованому VI-му і тому додатково був насипаний земляний вал. Замість II-го та зліва від I-го бастионів було зведено 2 батареї польової артилерії, проте вони майже ніяк не укріплювалися – був лише невеликий вал навіть без рову. Будівництво III-го бастиону почалось напередодні висадки і не було закінчено навіть половину до початку облоги. Зокрема своє бойове хрещення він пройшов 5 жовтня 1854 р. під час перших атак. Його укріплення були на другому місці за потужністю після IV-го бастиону і це мало свою причину – він своїм вогнем прикривав вхід до південної бухти і центру міста [8, с. 42]. Найсильнішим був VI-й бастион, який навіть не встигли добудувати. Його фаси були завдовжки 48 саж. (42 м.), фланки – 12 саж. (15,6 м.). Частина як правого так і лівого фасів були збудовані із землі, і були завтовшки 14 футів (4,2 м.), а висотою в 18 футів. На тому місці, де мали бути казарми V-го бастиону насипали земляний вал, був влаштований кам'яний парапет з амбразурами для гармат. Надзвичайно важливим став побудований вже після висадки редут №1 - Шварца, він

знаходився лівіше V-го бастіону там мав прикривати територію між IV-м та V-м бастіонами. Також між редутом Шварца та VI-м бастіоном були влаштовані 3 завали які мали на озброєнні лише малокаліберну артилерією [7, с. 82]. Пізніше, а саме в період з 2 по 14 вересня на основі ідей одного з кращих військових інженерів Російської імперії, полковника Едуарда Івановича Тотлебена, оборона була покращена, виходячи з можливостей і ресурсів захисників міста. За його планом біля міста обирали найближчу височину, на якій будувався бастіон та встановлювалась важка корабельна артилерія, яка мала забезпечувати сильний фронтальний вогонь. В цей же період почали зміцнювати фаси V-го та VI-го бастіонів. Також була прокопана велика траншея, яка з'єднувала всі оборонні укріплення з містом [6, с. 118].

До початку облоги самого міста, а саме 14 вересня, бастіони та укріплення так і не були доведені до ідеалу. На це впливала велика кількість обставин. По перше сам ґрунт погано підходив для земляних робіт: копати вглиб було майже неможливо через каміння, а насипи та вали з нього не тримались через його сухість та розсипчастість, тому були випадки обвалів укріплень, так 2 гармати просто з'їхали з насипного валу через обвал ґрунту. Загалом висота більшості бастіонів не перевищувала 9 футів (2,7 м). Була велика нестача деревини. Для облаштування траншей часто використовували глину. Також дерево використовували для облаштування гарматних амбразур, де з нього робили заслонки, які мало на меті захистити розрахунки гармати від куль у перервах між стрільбою. Також існувала значна проблема щодо розміщення на передовій складів з боєприпасами та порохових погребів, коли вглиб копати немає можливості, а для стін деревини не вистачає. На більшості невеликих бастіонів, на яких перебувала невелика кількість гармат робили наземні склади боєприпасів, кожен з яких призначався лише для 1 гармати та знаходився на відстані 30 футів (10 м.) від неї. Туди завантажувалось саме таку кількість пороху й боєприпасів, щоб підчас вибуху гармата вціліла. Там де такі склади звести не встигли використовували корабельні цистерни присипані шаром ґрунту [1, с. 84].

Антиросійська коаліція також активно використовувала саперів під час Севастопольської кампанії. Облога почалась 28 вересня 1854 р., проте не штурмом, як того очікували захисники фортеці. Спочатку союзники вирішили влаштувати масований обстріл з облогової артилерії. Для цього вони почали будувати систему укріплень-редутів, які йшли в 3 ряди паралельно один-одному в якому укривалась піхота та знаходились батареї важкої облогової артилерії. Ці укріплення були на відстані від 700 до 1200 саженив [6, с. 54]. 5 жовтня після небувалого артобстрілу російських позицій союзники вирішили захопити IV-й бастіон, який представляв з себе земляно-кам'яний вал з батареєю за ним. Для втілення цих планів використовувалась схема паралельних траншей, які мали на меті максимально наблизити своїх вояків до російських позицій, одночасно з наданням їм захисту як від стрілецької зброї так і від вогню артилерії. Також там створювались спеціально-обладнані місця для гармат. Загалом було побудовано 3 траншеї. 1 почали будувати 6 жовтня, причому як зазначають як російські та к і Союзні воєначальники зводились вони надзвичайно швидко: під постійним вогнем сапери антиросійської коаліції прокопували 16 саженив (34 м.) за добу у 3 паралельних траншеях. І ця тактика дала свої результати і 28 жовтня вони зупинили будівництво траншей на відстані 68 саженив (145 м.) від IV-го бастіону що дало змогу обстрілювати захисників з стрілецької зброї, через що значно зменшився й так невеликий гарнізон бастіону.

Значний розмах в облозі Севастополя отримала підземна мінна війна. Вона виражалася в тому, що інженерами робився підкоп під позиції противника, туди закладалась вибухівка, після підриву

якої позиція над нею була б повністю зруйнована. Ідея російської контр-мінної системи виражалася в тому, що сапери рили власні підкопи до ворожих мінних галерей та підривати їх тоді, коли вони були ще під позиціями військ антиросійської коаліції. Під час підземної мінної війни росіяни проклали до 7000 метрів галерей і рукавів і спровокували 120 вибухів [2]. Перші така операція була проведена 21 вересня 1854 р. коли була підірвана англійська артилерійська батарея навпроти VIII-го бастіону. Загалом було знищено 4 гармати та вбито і поранено 52 людини. 2 жовтня через проритий тунель російські сапери змогли дістатись до Французького підземного ракетного складу Французів. В результаті цієї операції був повністю знищений цей склад та вбито 6 чоловік. Проте найяскравішою сторінкою цієї «підземної війни» стала дуель саперів в районі IV-го бастіону. Цю частину фронту займала французька армія, і після невдалих спроб захоплення бастіону і послідувавших за цим значних жертв було прийнятий план по підриву героїчного бастіону за допомогою прокладення декількох тунелів та великої кількості мінних галерей. Роботи по підготовці велись протягом 2 місяців. Але план не мав успіху через дії саперної роти під командуванням штабс-капітана Олександра Мельникова. За його ініціативи було викопано 10 колодців, які йшли якраз до мінних галерей французів і 22 січня 1855 р. у точно розрахований час створив зустрічний вибух, в результаті якого IV-й бастіон отримав лише незначні ушкодження а двомісячна робота французьких війсь була зведена до нуля.

У результаті вилазок противник не тільки терпів матеріальні збитки, а й відчував труднощі у веденні облогових робіт. Крім того, вилазки підривали моральний стан ворога.

Проте на лютий 1855 р. встановилась стійка рівновага – жодна сторона не наважувалась йти в повномасштабну атаку. І тому справедливо зазначити, що це один з перших прикладів окопної, позиційної війни. Розуміючи тупіковість ситуації Наполеон III разом з підкріпленням послав одно з кращих військових інженерів – генерала Ниеля. Прибувши на місце і оцінивши тактичну обстановку він бачив лише один шлях взяти місто – захопити Малахов курган, що на сході від міста. Проте російське командування розуміло стратегічне значення цієї висоти: з неї можна вести вогонь майже по всім їхнім обороннім позиціям. Для зміцнення оборони було побудовано ще 2 додаткові редути: Селенгінський та Волинський, та 1 люнет – Камчатський. Хоча мали намір будувати 3 редуту, проте якщо редут укріплений з 4 сторін і може вести круговий вогонь, то люнет – укріплений лише спереду та має невеликі фланки по боках – тобто він може тримати оборону лише з фронту наступу, а з флангів і тилу повністю беззахисний. Цім планам не довелось збутись через передчасний наступ французів – захисники встигли побудувати лише люнет, хоча він мав захищати підступи до кургану. Самі ж Селенгінський та Волинський редуту захопили лише з 3 спроби та за допомогою заздалегідь викопаних під ними мінних галерей, які знищували як розрахунки гармат, так і саму артилерію. Після штурму та взяття Малахова кургану, та 3 невдалих спроб його повернути, Російським військам був відданий наказ про негайний відступ.. Після цього Захисники вимушені були покинути місто, перед цім зруйнувавши всі оборонні споруди та склади з провізією, фуражем, зброєю та боеприпасами. Для цього спеціально звели великий 900 метровий понтонний міст через Рейд (Велика бухта). Хоча останні війська вийшли ще 27 серпня 1855 р., Війська антиросійської коаліції зайшли в місто лише 30 серпня. Командування військ коаліції остерігалось того, що місто заміноване, і росіяни поставили годинникові механізми.

Кримська війна загалом та облога Севастополя зокрема мала надзвичайно сильний вплив на військову справу, але найважливіші зміни сталися саме у саперній справі. Саме у Криму вперше почали використовувати багатолінійну, ешелоновану оборону, піхотні траншеї та траншеї для ар-

тилерії. Ця війна показала величезне значення тимчасових польових фортифікаційних укріплень, глибоко-ешелонованої оборони, які в подальшому стали незамінні при війні на відкритій місцевості.

Джерела та література:

1. Богданович М. И. Восточная война 1853-1856 годов / М. И. Богданович. – Екатеринбург : типография Ф. Сущинского, 1876 г. – 319 с.
2. Веремеев Ю. Г. Анатомия армии [Электронный ресурс] / Ю. Г. Веремеев. – Режим доступа: http://army.armor.kiev.ua/enginear/ing_history.shtml
3. Зайончковский А. М. Восточная война 1853–1856 / А. М. Зайончковский. – СПб. : Полигон., 2002 г. – 928 с.
4. Маслов А. Н. История крепостной войны / А. Н. Маслов. – СПб. : Типография А. С. Суворина., 1900 г. – 334 с.
5. Матеріали для истории Крымской войны и обороны Севастополя., Выпуск III / под редакцією Н. Дубровина. – СПб. : Типография департамента уделовъ № 39., 1872 г. – 480 с.
6. Собрание донесений о военныхъ действияхъ, относящихся до войны 1853, 1854, 1855 и 1856 годовъ. – СПб. : Военная типография, 1858. – 578 с.
7. Тотлебен Э. И. Описание обороны г. Севастополя: Часть I/ Э.И. Тотлебен. – СПб. : Тип. Н.Тиблена и Ко., 1863 г. – 427 с.
8. Шавшин В. Г. Бастионы Севастополя / В. Г. Шавшин. – Севастополь : Таврия-Плюс., 2000 г. – 51 с.

Анастасія Боженко

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ МІСЬКИХ ОБИВАТЕЛІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (на матеріалах Харкова)

У статті автором досліджено проблему соціальної мобільності податного стану Російської імперії в пореформену добу на прикладі м. Харкова.

Ключові слова: міські обивателі, соціальне законодавство, соціальна мобільність.

Модернізаційні процеси суттєво змінили соціальну структуру Російської імперії. В історіографії розгорнулася дискусія щодо основ стратифікації російського суспільства. Радянські дослідники (С. Сметанін, Л. Іванов) писали про перехід від станового суспільства до класового внаслідок модернізації Російської імперії. Сучасні науковці дотримуються переважно станового підходу (Б. Миронов, Г. Фріз, Д. Чорний та інші). Для розв'язання цієї проблеми необхідно звернутися до питання про замкненість окремих груп міських обивателів та їхню соціальну мобільність.

Дослідити цю проблему можливо, спираючись на широке коло джерел, а саме: законодавчі (Полное собрание законов Российской империи), діловодні (заяви, прошення, рапорти поліцеймейстерів), періодичні видання (Южный край, Харьковские губернские ведомости) тощо.

Почнемо з міщанства, як з найчисельнішої категорії міських обивателів. До другої половини ХІХ століття приналежність до міщанства була пожиттєвою та спадковою на відміну від купецтва, однак в досліджуваній період ситуація дещо змінюється. В законі «О состояниях» було вказано на-

ступне: «в состоянии городских обывателей могут записываться все вообще лица, имеющие право избирать род занятий и место жительства» [11, с. 89].

Полегшується процедура переходу для окремих категорій населення. Так, 24 січня 1849 року було видано наказ, що полегшував перехід до міщанського стану державних селян. Процедура відбувалася за умов здобуття дозволу общини на перехід у міський стан, відсутності у родині потенційних рекрутів, а також боржників і розкольників; окрім цього необхідно було сплатити податок у розмірі 15 руб. [9, с. 53]. Після реформи 1861 року колишні кріпосні отримали право перейти у будь-який стан [9, с. 153]. Нарешті до міщан могли вступити особи, не приписані до жодного стану, серед них – купецькі діти, вихованці притулків, солдатські діти та інші категорії [9, с. 54].

Не завжди юридичний статус відповідав фактичному. Наприклад, в Державному Архіві Харківської області зберігається заява селянина Тульської губернії Івана Прокопійовича Хромова про переведення його до числа харківських міщан, в якому він пише про те, що проживає в Харкові з народження та займається торгівлею [3, арк. 34].

При переході до міщанського стану кожен новий член мав сплачувати пожертву як ознаку його платоспроможності та зацікавленості до справ общини. В архівних документах знаходимо і розмір цих пожертвувань: середні внески складали близько 30 руб., які розподілялися на потреби общини, богадільні, допомогу родинам воїнів тощо. Однак зустрічаються і більші пожертви: наприклад, десятник В. Ківелев, колишній міщанин м. Свенцяни, пожертвував на харківську міщанську общину 300 руб. [3, арк. 26]. З часом пожертвування стали майже обов'язковими, а члени зборів іноді займалися прямим здирництвом, погрожуючи тим, що можуть не прийняти в общину [7, с. 41].

Купецтво з початку свого існування формально було більш відкритим. Остаточо сформувавшись як стан у другій половині XIX століття, від міщанства воно відрізнялося більшою мірою не юридичними правами, а матеріальним становищем і підприємницькою діяльністю. Саме це, на думку українського дослідника купецтва О.М. Доніка, і потрібно вважати за межу між цими станами [6, с. 20]. Існує також думка в історіографії, що купецтво перестало бути станом у повному сенсі цього слова з 1775 року, оскільки привілеї та права купців з цього часу не успадковувалися, що є однією з ознак становості [12, с. 157].

Варто зазначити, що за актовими документами, а саме законом від 1 січня 1863 р. «Про збори на право торгівлі та інші види промислів» купецькі права отримувала особа будь-якого рангу та національності, яка сплатила патентний збір [6, с. 21]. Крім того, за «Продолжением свода законов Российской империи» від 1863 року дружини купців, а також всі члени родини, внесені в свідоцтво, користувалися всіма правами та привілеями купецького стану [10, с. 26]. Коли купецькі діти досягали повноліття, вони мали або взяти гільдійське свідоцтво на власне ім'я, або ж перейти у стан міщан [6, с. 23].

Якщо купець не міг викупити своє свідоцтво та підтвердити гільдію, він автоматично ставав міщанином. Наприклад, харківський купець Григорій Ярош, що не оголосив свій капітал, разом з родиною був виключений з числа купців другої гільдії та переведений до стану харківських міщан [4, арк. 3]. Ліквідація третьої купецької гільдії в 1863 році призвела до масового поповнення міщанства представниками дрібного купецтва [2, с. 31]. Звичайно, можливим був і зворотний перехід. Міщанин, що мав певний достаток, міг вступити до відповідної купецької гільдії. За положенням про порядок переходу міщан до купецтва «мещанин, переходящий в купечество, предварительно должен исходатайствовать увольнение от своего общества и внести все гильдейские сборы» [5, арк. 1].

У 1832 році був введений інститут почесного громадянства, що було спробою пристосувати станову структуру міста до потреб часу, увівши привілейований міський стан [6, с. 31]. За чинним на 1868 рік законодавством серед купців почесними спадковими громадянами могли стати особи, які перебувають в першій гільдії 10 років, в другій – 20 [10, с. 31]. Також почесними особистими громадянами могли стати обивателі з дипломом про вищу освіту та ті, що мали особливі заслуги перед міською громадою [1, с. 164]. Спадкове почесне громадянство мало велику перевагу перед званням купця, бо передавалося у спадок, тому було більш привабливим для людини, яка прагнула отримати більше особистих та майнових прав [8, с. 114].

Таким чином, внутрішньостанова мобільність була достатньо високою, і залежала, передусім від зміни матеріального статку. Особливо нестійким був купецький статус, який можна було втрачати та отримувати декілька разів за життя.

Джерела та література:

1. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): историческая монография / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Харьков : [б.и.], 2004. – Т. 2. – 982 с.
2. Гончаров Ю. М. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX – начала XX в. / Ю. М. Гончаров, В. С. Чутчев. – Барнаул : Аз Бука, 2004. – 206 с.
3. Державний архів Харківської області, ф.168, оп.1, спр.128, 53 арк.
4. Державний архів Харківської області, ф.168, оп.1, спр.20^а, 607 арк.
5. Державний архів Харківської області, ф. 44, оп.1, спр.470, 16 арк.
6. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). / О. М. Донік – Київ : Інститут історії України НАМ України, 2008. – 271 с.
7. Каплуновский А. Казанская мещанская община в пореформенное время / А.Каплуновский // Вестник Евразии. – 1996. – № 2. – С.31–48.
8. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVII – начало XX вв.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – Т.1. – Санкт-Петербург : Дм. Буланин, 1999. – 548 с.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. – СПб. : В тип. II отделения собственной Е.И.В. канцелярии. – Т. 36. – 1863 с.
10. Продолжение свода законов Российской империи, изданного в 1857 г. – Ч.III.Статьи к IX тому свода. – СПб. : Тип.Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1864. – 913 с.
11. Свод законов Российской империи, издания 1857 года. – Т. 9. Законы о состояниях. – СПб. : Тип. Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. – 572 с.
12. Сметанин С. И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России (1800–1861) / С. И. Сметанин // Исторические записки – Т. 102. – Москва, 1978. – С. 153–182.

Алла Дяченко

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО УРЯДІВ ЩОДО МІСТ З МАГДЕБУЗЬКИМ ПРАВОМ У XVII–XVIII ст.

У статті проаналізовано політику гетьманського та російського урядів щодо міст з магдебурзьким правом, схарактеризовано проблеми, які виникали між органами міського самоврядування

та козацькою адміністрацією і представниками російського уряду у містах Лівобережної України впродовж другої половини XVII – XVIII ст.

Ключові слова : магдебурзьке право магістрат, ратуша, конфірмація, гетьманський уряд, російський уряд.

Для соціально-економічного розвитку Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст. характерним є значний розвиток міст. Міста Лівобережної Гетьманщини поділялися на кілька груп. Одну становили магістратські міста, що користувалися магдебурзьким правом. Другу групу становили ратушні міста, які мали міське управління – ратушу, але не користувалися магдебурзьким правом. Ці міста в більшій мірі залежали від старшинської адміністрації. Нарешті, було чимало поселень міського типу з розвинутими ремеслами і торгівлею, які не мали органу міського управління.

Суть Магдебурзького права полягала у звільненні міста від управління і суду державних управителів і феодалів та даруванні йому права на створення органів місцевого самоврядування. У XV – XVII ст. за доби литовсько-польського панування Магдебурзьке право стало основою життєдіяльності значної кількості міст України. Підґрунтям існування магдебургії у місті стали привілеї польських королів. Магдебурзьким правом ще з часів польського панування на Лівобережній Україні користувалася більшість українських міст, зокрема Київ, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Козелець, Остер і т. д.

Українська національна революція XVII ст. формально не скасувала попередні писані й функціонуючі нормативні акти права. Гетьманські інституції, що постали на початковому етапі Національної революції залишили магістрати як зручну форму міського самоврядування, водночас стали вищою для них законодавчою інстанцією, що визначала правничі можливості міських урядників.

У 1654 р. Українська держава прийняла протекцію російського царя. Московський уряд не вніс будь-яких змін в організацію міського самоуправління. Наявність у містах магдебурзького права була прийнята російським урядом як досконалий факт. У Березневих статтях 1654 р., зокрема, зазначалося: «А быти б урядником в городах войтам, бурмистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людям, которых царское величество пришлет. Да тем же присланным людям, кого для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотреть, чтоб делали правду» [1, с. 561].

Юридичним підґрунтям існування магдебургії у містах Лівобережної України у другій половині XVII – XVIII ст. стали гетьманські універсали та грамоти російських царів, які визначали не тільки правове поле, в якому функціонував магістрат, але й межі міста, підвладні йому села, ґрунти, озера й млини [2]. Так, 8 листопада 1649 р. гетьман Б. Хмельницький надав конфірмаційний універсал Чернігову, а також затвердив на посаді війта Івана Скіндера [3, с. 37].

Кожного разу після зміни гетьмана війти їхали до гетьманської резиденції з метою отримання універсалу, що підтверджував попередні права і привілеї міста. Так, у вересні 1687 р. після усунення від влади гетьмана І. Самойловича, новообраний гетьман Лівобережної України І. Мазепа, розглянувши супліку «пана війта, бурмистров, райців и всех майстратових места их царского пресвітлого величества Чернигова», прийняв рішення «права и суди майдебурские» підтвердити, а також залишити за магістратом село Петрушичі, «так и перевоз на реци Десни и млинов одного на реце Белоусе, прозиваемого Погорелого, другого на рецее Стрижне, прозиваемого Ялоцкого, озер и волок з давно им належных» [4, с. 414–415].

Гетьманська адміністрація впливала на перебіг виборів війтів у провідних містах України. Зверхник держави надавав дозвіл на їхню елекцію. Так, після смерті київського війти Івана Биховського І. Мазепа послав до Києва значних військових товаришів Захара Шийкевича та Григорія Карповича (Коровченка), які зібрали міських «урядників з цехмістрами та поспільством» і 13 жовтня 1699 р. провели вибори. Хоча учасники елекції розглядали чотири кандидатури, схоже, цей процес був керований людьми гетьмана, які попередньо зустрічалися з місцевою елітою і організовували виборчий процес. Як відомо з документу 1688 р., гетьман навіть посилав генерального суддю Саву Прокоповича та інших значних військових товаришів розслідувати о «бывшем войте киевском» [5, с. 33]. Все це засвідчує, що магістрати маючи певні права, перебували під пильним контролем гетьманського уряду.

Депутації українських міщан з метою підтвердження своїх прав також неодноразово виїздили до Москви. Так, навесні 1654 р. до Москви прибули депутації переяславських та київських міщан з наміром підтвердити свої права та привілеї. Мешканці Чернігова 28 січня 1654 р. присягнули на вірність московському царю. А 24 червня 1655 р. урядовці Чернігівського магістрату подали царю гетьманський лист з проханням «права привилия свободы от королей полских наданые велети подтвердити на веки о том дати...жалованую грамоту». У червні того ж таки року Чернігів отримав першу царську грамоту, в якій зазначалося: «права и привилия и свободы от королей полских наданые нарушати не велели, и меж себя войта и бурмистров и райцов и лавников выбирать им поволили». Наступну царську конфірмацію місто отримало у січні 1600 р. Але вже влітку 1660 р. на терені України спалахнула громадянська війна, під час якої Київський, Чернігівський та Ніжинський полки перейшли на бік Москви. 10 січня 1661 р. Олексій Михайлович надав Чернігову грамоту, в якій висловлював подяку урядовцям магістрату й міщанам за те, що вони всупереч волі гетьмана Ю. Хмельницького виступили «против неприятелей ляхов и татар» разом із російськими вояками [6].

Вже від початку існування Української козацької держави між магістрами і козацькою адміністрацією почали виникати конфлікти. Суперечності у відносинах між державними інституціями Гетьманщини і органами міського самоврядування були зумовлені особливостями політичного і адміністративно-територіального устрою Української козацької держави. Формально магістрати як органи міського самоврядування були самодостатніми установами. Їхній статус був визначений конфірмаційними грамотами та універсалами. Але вища цивільна, судова і військова влада на Лівобережній Україні належала гетьманові й генеральній військовій старшині. На місцях вона здійснювалася через козацькі адміністративні органи – полкові й сотенні канцелярії, які повсякчас втручалися в діяльність магістратів. Козацька старшина зазвичай поводитись зверхньо по відношенню до магістратів, порушуючи їхню самостійність та вимагаючи від них повного підпорядкування. Полкові канцелярії повсякчас порушували чинність приписів магдебурзького права. Магістратам протягом другої половини XVII – XVIII ст. довелося вести постійну боротьбу з полковими управами проти втручання козацької старшини у господарську, фінансову й судову діяльність міського уряду. Оскільки власне міщанська спільнота мала монополію на заняття ремеслом, промислами й торгівлею, порушення її прав представниками козацької старшини, а також рядовими козаками зумовило появу численних скарг урядовців магістрату до Генеральної військової канцелярії та безпосередньо до гетьманів.

Наступ козацько-старшинської влади на повноваження магістрату зумовив появу оборонних гетьманських універсалів [2]. Зокрема, Чернігівський магістрат перший такий універсал отримав

16 листопада 1657 р. від гетьмана І. Виговського, який заборонив полковнику та козацькій старшині втручатися у діяльність магістратського суду «и порядки меские», аби «не втручали людей под юрисдикциею мескою будучих и на футорах мешкающих до работизн и датков не потягали, до аренды меской жадного приступу не мели, а ни горилкок шынковали, окром що захочут гуртом продати, то не маєт быти зборонно». Наказано було також повернути магістрату Грицьківський млин, який «безправне ест взятый и од места одлучоный». У 1662 р. наказний гетьман Я. Сомко отримав скаргу від Чернігівського магістрату, в якій зазначалося, що козаки на ринках горілкою «межи крамом» шинкують, чим завдають купецтву збитків і можуть спричинити у місті пожежу. 6 червня того ж року Я. Сомко надав універсал, який застеріг, щоб «от сего часу тых шинков горилчаных в рынку поперестали и от сего часу не важилис шинковати». У разі порушення цієї настанови було встановлено штраф «до скарбу воскового» у розмірі 1000 талярів. 7 липня 1663 р. гетьман І. Брюховецький надав Чернігівському магістрату конфірмаційний та оборонний універсали, які він зобов'язав чернігівського полковника повернути магістрату озеро Пчельськ, «здавна до места належачое, яко их власное привернувши». Заборонялося втручатися у міське господарство, «аби в волоки войтовские не втручался и мещанам у шинкарок черниговских с капщины витрат не боронил, також побору на паром з волости Черниговской вибирати дозволял». 5 серпня того ж року І. Брюховецький затвердив за магістратом Погорілий млин і заборонив полковнику та козацькій старшині чинити перешкоди щодо «держания того млина, од нас на расходи ратушние наданого». 4 січня 1669 р. гетьман Д. Многогрішний видав наказ, яким зобов'язав чернігівського наказного полковника Гаврила Васильовича забезпечити право Чернігівського магістрату «на послушенство» любецьких міщан. Міщанська громада була звільнена від забезпечення підводами та продовольством військовослужбовців, які переїздили через місто, а полковому уряду заборонялося втручатися у діяльність магістрату. Гетьмани І. Самойлович та І. Мазепа також надали Чернігівському магістрату конфірмаційні універсали. Упродовж XVIII ст. магістрати неодноразово скаржилися на протекціоністську політику представників козацького уряду. Під старшинською протекцією міщани й магістратські посполиті займалися торгівлею, промислами, ремеслами, не сплачуючи жодних податків до міської скарбниці. Численні скарги Чернігівського магістрату з цього приводу викликали появу 1719 р. відповідного універсалу І. Скоропадського. Загалом І. Скоропадський надав Чернігівському магістрату 14 універсалів, причому майже всі вони мали оборонний характер [2].

Нехтування правами магістратів з боку козацької адміністрації спонукало міщан звертатися також до царського уряду. Зокрема, взимку 1690 р. чернігівський війт Степан Отрохов разом з урядовцями магістрату прибули до Москви і подали до Малоросійського приказу чолобитну, яка засвідчила наявність досить гострих соціально-станових суперечностей у повсякденному житті Чернігова. Текст чолобитної невдовзі майже повністю був включений до конфірмаційної грамоти царів Івана і Петра Олексійовичів. Насамперед міщани скаржилися на зловживання й утиски, яких припускалася козацька старшина. Так, козацькі підсусідки, які мешкали у магістратських селах Петрушині та Хмельниці, не сплачували податків до міської скарбниці. Чернігівські полковники змушували ремісників працювати на них безкоштовно. Козаки займалися винокурінням, порушуючи монополні права міщан, відкривали у місті крамниці: «на мещанской земле построили черниговского полку казаки многие лавки подле мещанских лавок и тем строением мещанские лавки затеснили, и от того утеснения лавки мещанские запустели». Магістрат не погоджувався з тим, що мав забезпечувати підводами, помешканням та продовольством представників козацької влади, які тимчасово пере-

бували в місті. Як зазначалося в чолобитній, козацька старшина разом з полковником вимагала підводи і для своїх власних потреб. Насамкінець урядовці магістрату скаржилися, що «нас же, мешчан, принуждает Черниговский полковник и казаки к своему суду мимо ратушной их розправы, и чрез магдебургские права их, мешчан, емлют и сажают в тюрьму». Скарги чернігівських міщан були враховані у царській конфірмаційній грамоті, наданій Чернігову 26 березня 1690 р. [6].

Від часу укладання українсько-російської угоди 1654 р. «малоросійські справи» належали до компетенції Посольського приказу, в складі якого існувала спеціальна канцелярія. У грудні 1662 р. вона була реорганізована в окремий Малоросійський приказ з широкими адміністративними повноваженнями. До українських справ був причетний також Розрядний приказ, який видав збройними силами. Йому були підпорядковані усі найважливіші фортеці Гетьманщини, що знаходились у Києві, Чернігові, Ніжині та Переяславі [7, с. 119]. Під час переговорів у Москві в березні 1654 р. йшлося про розміщення в українських містах російських військових гарнізонів на чолі з воеводами. Проте остаточна редакція договірних статей 1654 р. санкціонувала призначення воевод тільки до Києва та Переяслава.

Згідно Переяславських статей 1659 р. воеводи мали розміститися у шести українських містах, в тому числі у Києві та трьох містах Лівобережної України - Переяславі, Ніжині, Чернігові. Московські статті гетьмана І. Брюховецького 1665 р. передбачали, що російські воеводи мали прибути до більшості міст Лівобережної України і під їхнім управлінням мали перебувати українські міщани та селяни, які відтепер переходили під юрисдикцію московського царя. У Глухівських статтях Д. Многогрішного 1669 р. було зазначено: «воеводам и ратным людям, для обороны от неприятеля, быть только в Киеве, Переяславе, Нежине, Чернигове и Остре» [8, с. 145]. Гетьман І. Самойлович 1672 р. підписав Конотопські статті, в яких, зокрема, зазначалося: «воеводам и ратным людям в городах по прежним статьям ... бать». У Коломацьких статтях гетьмана І. Мазепи 1687 р. також була підтверджена присутність російських воевод та ратних людей у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині та Острі «для обороны от неприятеля и чтоб впредь в малороссийских городах замешания и измены ни от кого никаких не было» [8, с. 116].

Призначені Малоросійським приказом воеводи мали насамперед командувати російськими військовими гарнізонами. Водночас вони стежили за діяльністю місцевої козацької адміністрації та ситуацією на терені відповідних регіонів [7, с. 123]. Більш конкретно їхні функції визначені у настанові ніжинському воеводі І. Ржевському, датованій 1665 р. [9, с. 79]. Вони мали піклуватися про те, щоб «изменники черкасы за рубеж в польскую и литовскую сторону и в иные государства не проехали, не прошли», передавати царю чолобитні та клопотання, стежити за станом фортець, залучаючи до роботи місцеве населення. Воеводи систематично відправляли до Москви так звані «отписки», в яких повідомляли про події, що відбувалися в Україні, діяльність гетьманської та місцевої адміністрації, а також органів міського самоврядування. На думку О. Компан, функції воевод в українських містах не були чітко визначені, відтак не було й належного розмежування функцій та повноважень воевод і місцевої козацької влади [8, с. 144].

За гетьманування І. Брюховецького повноваження воевод помітно розширилися. Так, на підставі Московських статей 1665 р. до їх рук переходило збирання податків з мешканців міста. Передумовою і водночас складовою частиною цієї податкової реформи став подвірний перепис міщан і посполитих в усіх полках Гетьманщини, проведений наступного 1666 р. Запровадження інституту воевод в українських містах призвело до виникнення напруги у відносинах між ними та органами міського самоврядування.

Так, наприклад, у серпні 1666 р. Чернігівський магістрат подав чернігівському воєводі К. Хлопову скарги, у яких йшлося про порушення магдебурзьких привілеїв, конфірмованих царським урядом, з боку російських військовослужбовців. Зокрема, війт Григорій Іванов, бурмистри та райці зазначили, що магістрат не зобов'язаний забезпечувати продовольством переїжджих. Крім того, вони наголошували, що прибутки з перевозу на р. Десні, озера Пчельск та двох млинів на р. Білоусі мали надходити до міської скарбниці, а не витратитися на утримання російських військовослужбовців. У листопаді 1666 р. чернігівський війт клопотався про врегулювання проблеми стації – надання помешкань кур'ерам та військовим. Він також зазначив, що забезпечення продовольством має здійснюватися «с рассмотрения воеводского», а надання підвод – не тільки міщанами, а й козаками Чернігівського полку. Крім того, війт наполягав, щоб будинки міських урядовців були звільнені від постою військовослужбовців. Втім, проблема стації та надання підвод і надалі стояла дуже гостро. 5 червня 1667 р. київський воєвода П. Шереметьєв своїм листом заборонив воєводам, російським військовим та козацькій старшині без дозволу та подорожніх листів вимагати від урядовців Чернігівського магістрату і міщан підводи та продовольство [6].

Та незважаючи на ці заходи, взаємини між російськими воєводами і військовими, з одного боку, і міським урядом та людністю, з іншого, у 60-х рр. XVII ст. дедалі загострювались. Відтак не дивно, що коли на початку 1668 р. на Лівобережній Україні спалахнуло антимосковське повстання, козаки й міщани спільно виступили проти воєвод. Після замирення і укладення Глухівських статей з гетьманом Д. Многогрішним Малоросійський приказ, якому безпосередньо підлягали воєводи, намагався уникати конфліктів і суворо застерігав їх від перевищення повноважень.

Утриманням російських гарнізонів у містах відав Малоросійський приказ. Він мав забезпечувати їх продовольством, проте виплата грошей часто затримувалась, і видатки лягали на магістрат. У 1690 р. до Москви прибула чернігівська депутація на чолі з війтом Степаном Отроховим для одержання чергової конфірмації. Під час обговорення міщанської чолобитної постало питання про участь міщан у спорудженні й ремонті міських укріплень. Магістрат зобов'язаний був доглядати і ремонтувати міські укріплення, але війти та інші міські урядовці виступили за, щоб до виконання цієї функції були залучені і представники інших станів, які мешкали у місті, в тому числі козаки. Міщанська чолобитна містила прохання про те, щоб «его царского величества ратные люде подвод с них, мещан, и податей никаких не имели». Крім того, у разі ж відсутності у переїжджих, «которым доведется ехать чрез Чернигов в московское государство или в его великого государя малороссийские города» царських грамот, гетьманських універсалів чи воєводських розпоряджень, урядовці магістрату просили дозволу не надавати їм підводи. У відповідній царській грамоті з приводу цього було зазначено, що «во время воинских походов нашим, царского величества, боярам и воеводам и ратным людем под воинские припасы, подводи и корм давать им, по прежнему указу», але вимагати підводи без належних на те підстав заборонялося [6]. 26 березня 1690 р. була видана царська конфірмаційна грамота Чернігову, яка врахувала скарги урядовців магістрату. Але і надалі проблема стації, надання підвід, відведення квартир російським військовослужбовцям стала досить гостро.

У 1722 р. воєвод замінили коменданти, яких згідно указу Сенату було направлено до лівобережних українських міст – Чернігова, Полтави, Стародуба, Переяслава, Ніжина. Крім того, протягом XVIII ст. у лівобережних містах на постійній основі були розквартировані регулярні частини російської армії. У серпні 1732 р. Чернігівський магістрат звернувся зі скаргою до гетьмана

Д. Апостола на полковника М. Богданова, «правлящего и комендантскую должность», за наказом якого в Черниговский гарнизон прибув майор Жидович разом з 400 солдатами, які оселилися у міщанських дворах. У скарзі зазначалося, що у попередній період міщани були звільнені від обов'язку надавати помешкання російським військовослужбовцям. Відтак, магістрат вимагав звільнити міщанські двори від постою. Зі свого боку, М. Богданов відправив гетьману лист, в якому зазначив, що чернігівські міщани зазвичай надавали квартири російським військовослужбовцям, і просив дозволу на розквартирування солдатів у міщанських будинках, так само, як це було зроблено свого часу в Києві, де «присланные из Москвы солдатские полки расположены по квартирам на Подоле у мешан» [6].

Отже, внутрішня суперечливість паралельного функціонування та взаємодії органів міщанської та козацької влади у містах Лівобережної Гетьманщини породжувала перманентні конфлікти. Магістратам доводилося постійно захищати і відстоювати свої права. Оскільки власне міщанська спільнота мала монополію на заняття ремеслом, промислами й торгівлею, порушення її прав представниками козацької старшини, а також рядовими козаками зумовило появу численних скарг урядовців магістрату до Генеральної військової канцелярії та безпосередньо до гетьманів. У цій ситуації політика гетьманського уряду по відношенню до магістратів загалом була досить прихильною і послідовною. Останній намагався скерувати ці відносини у раціональне русло, але причини протистояння виявилися настільки глибокими, що звичайними методами врегулювати ситуацію виявилось неможливим. Намагаючись захистити свої права, міські урядовці зверталися до російського уряду, від якого отримували відповідні конфірмаційні грамоти. Протягом другої половини XVII – XVIII ст. у цілому ряді міст Лівобережної України були розміщені російські військові гарнізони на чолі з воєводами, яких згодом замінили коменданти. Численні скарги міських громад до московських царів засвідчують порушення самоврядного статусу міст з боку російських військовослужбовців. Особливо гостро стояли проблеми стації, надання підвод, розквартирування військових. Царський та гетьманський уряди намагалися врегулювати ці питання, але їхні зусилля не дали позитивного результату.

Джерела та література:

1. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1954. – Т. 3. – 647 с.
2. Доманова Г. Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали Чернігівського магістрату / Г. Доманова // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні: Збірка матеріалів. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2003. – С. 53–60.
3. Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов / Сост. С.М. Мельник и др. – К. : Наукова думка, 1990. – 367 с.
4. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упорядник І. Бутич. – Київ, Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. – 758 с.; 22 іл.
5. Павленко С. Взаємодія гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 33–34.
6. Доманова Г. Стосунки Чернігівського магістрату з представниками російського уряду (друга половина XVII – XVIII ст.) / Г. Доманова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. – Вип. 33. – Серія : Історичні науки. – № 3. – Чернігів, 2006. – С.15–21.
7. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко – К. : Видавництво АН УРСР, 1959. – 532 с.

8. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К. : Видавництво АН УРСР, 1963. – 388 с.

9. Галушко О. Є. Російські воеводи в Чернігові у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / О. Є. Галушко // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану професора К.М. Ячменіхіна. – Чернівці : Сіверянська думка, 1998. – С. 79–84.

Вікторія Журавель

РАДІАЦІЙНІ КАТАСТРОФИ В СРСР У СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦІВ

У статті йдеться про дві радіаційні катастрофи на теренах СРСР. Спираючись на спогади очевидців, звертається увага на замовчування керівництвом держави факту аварій та безвідповідальне залучення людей до ліквідації наслідків.

Ключові слова: катастрофа, радіація, ліквідатори.

Чорнобильська аварія упродовж багатьох років нікого не залишає байдужим, хоча вже пройшло чимало часу від тих трагічних подій. Чорнобильська атомна електростанція й надалі є об'єктом пильної уваги світової громадськості, але не варто забувати, що перша велика радіаційна катастрофа на теренах колишнього СРСР відбулася 29 вересня 1957 р. на хімкомбінаті «Маяк», у Челябінській області («Киштимська аварія»). Там викид радіації оцінили в 20 мільйонів Кюрі, у Чорнобилі – 50 мільйонів Кюрі. Різнилися також і джерела радіації: у Чорнобилі – ядерний енергетичний реактор, на «Маяку» – ємність з радіоактивними відходами. Наслідки ж цих двох катастроф схожі – сотні тисяч людей, які зазнали впливу радіації, десятки тисяч квадратних кілометрів зараженої території, страждання і героїзм пожежників, ліквідаторів, лікарів.

Дослідженням означених аварій займалися науковці не лише України, але й інших країн світу. Зокрема, варто назва праці Б. Нікіпелова, Є. Дрожко [4, 5], В. Антонова [1], Г. Романова [7], Т. Ралдугіної [6], А. Дьяченка [3], Ф. Байрамової [2] та інших. Власне про факт аварії у Челябінській області оголосили лише у червні 1989 р. на засіданні Верховної Ради СРСР. Фахівці звертали увагу на причини, хід і наслідки аварій. Водночас, задля об'єктивної реконструкції перебігу подій є актуальними спогади очевидців, ліквідаторів, тих, хто безпосередньо пережив ті катастрофи. Люди без прикрас й усталених рамок офіційної ідеології розповідали про побачене. Ці матеріали, як ніякі інші, дозволяють об'єктивно оцінити дії влади. Відтак, ставимо за мету охарактеризувати процес ліквідації радіаційних аварій, спираючись на свідчення осіб, які у перші ж дні були залучені до робіт на станціях. Нами безпосередньо використані опубліковані спогади п'яти респондентів.

«Киштимська аварія» сталася у закритому місті «Челябінськ-40». До осені 1957 р. вимірювальні прилади, запозичені у хімічній промисловості, прийшли в незадовільний стан. Як результат – наприкінці вересня 1957 р. трапилася серйозна поломка в системі охолодження і одночасний збій у системі контролю. Як згодом зазначалося у звіті: «порушення системи охолодження внаслідок корозії і виходу з ладу засобів контролю в одній з ємностей сховища радіоактивних відходів, об'ємом 300 метрів кубічних, зумовило саморозігрів. Там зберігалися 70-80 т. високоактивних відходів переважно у формі нітратно-ацетатних сполук. Випаровування води, осушення залишку та розігрів його до температури 330-350 градусів призвели до вибуху вмісту ємності. Потужність вибуху, подібного

до вибуху порохового заряду, оцінена в 70-100 т. тринітротолуолу» [3. с.45]. Невдовзі відбувалося «розмивання» кордонів за рахунок переносу радіонуклідів вітром. Забруднена територія отримала назву «Східно-Уральський радіоактивний слід» (СУРС), а головна, найбільш уражена її частина (700 кілометрів квадратних), набула статус Східно-Уральського державного заповідника.

«Чорнобильська аварія» – екологічно-соціальна катастрофа була спричинена вибухом і подальшим руйнуванням четвертого енергоблоку Чорнобильської атомної електростанції в ніч на 26 квітня 1986 р., розташованій на території України (у той час – УРСР). Основне припущення щодо причин аварії – службова недбалість і порушення правил техніки безпеки при проведенні експерименту на 4-му енергоблоці електростанції. У реакторі відбувся тепловий вибух і почалося інтенсивне паротворення. Сталася криза тепловіддачі, розігрів палива, його руйнування, бурхливе закипання теплоносія, в який потрапили частинки палива, різко підвищився тиск у технологічних каналах. Це привело до теплового вибуху, котрий розвалив реактор. Вибухи у 4-му реакторі ЧАЕС зрушили зі свого місця металоконструкції верху реактора, зруйнували всі труби високого тиску, викинули деякі регулюючі стержні й блоки графіту, зруйнували розвантажувальну сторону реактора, підживлювальний відсік, частину будівлі. За характером процесу руйнування 4-го блоку і за масштабами наслідків аварія мала категорію позапроектної і відносилася до 7-го рівня (тяжкості аварії) за міжнародною шкалою ядерних подій INES.

Обидві радіаційні аварії завдали непоправної шкоди навколишньому середовищу, життєдіяльності і здоров'ю людей, тварин, зумовили величезні економічні затрати. Проте жахає зовсім інше – безвідповідальність і байдужість керівництва держави. Так, щоб ліквідувати наслідки аварії – фактично відмити водою територію промислового майданчика «Маяка» і припинити будь-яку господарську діяльність у зоні забруднення, потрібні були сотні тисяч людей. З найближчих міст Челябінська і Єкатеринбурга мобілізували юнаків, не попереджаючи їх про небезпеку. Привозили цілі військові частини, щоб оточити заражену місцевість. «Моему батькові, – згадувала Надія Кутепова з м. Озерськ, – було 17 років і він навчався в технічному училищі в Свердловську (тепер Єкатеринбург). 30 вересня 1957 р. його та інших його однокурсників повантажили прямо із занять у вантажівки і привезли на «Маяк» ліквідувати наслідки аварії. Їм нічого не сказали про серйозність небезпеки радіації. Вони працювали цілодобово. Їм давали індивідуальні дозиметри, але за перевищення дози карали, тому багато людей залишали дозиметри у своїх ящиках для одягу, щоб «не перебрати дозу». У 1983 р. він захворів на рак, його прооперували в Москві, але у нього почалися метастази по всьому організму, і через 3 роки він помер. Нам сказали тоді, що це не від аварії, але потім це захворювання офіційно було визнано наслідком аварії на «Маяку». Моя бабуся теж брала участь у ліквідації аварії та офіційно отримала велику дозу. Я ніколи її не бачила, бо вона померла від раку лімфатичної системи задовго до мого народження, через 8 років після аварії» [2, с. 22].

Ліквідаторам, особливо солдатам, суворо забороняли говорити, де вони були. Малолітніх дітей 7-13 років із навколишніх сіл відряджали закупувати радіоактивний урожай (на дворі була осінь). «Мені було 9 років, – читаємо у спогадах Гульшара Ісмагілова (с. Татарська Караболка), – і ми вчилися в школі. Одного разу нас зібрали і сказали, що ми будемо прибирати урожай. Нам було дивно, що замість того, щоб збирати урожай, нас змушували його закупувати. А навколо стояли міліціонери, вони вартували нас, щоб ніхто не втік. У нашому класі більшість учнів потім померли від раку, а ті, що залишилися, дуже хворі, жінки страждають безпліддям» [2, с. 31].

Комбінат «Маяк» використовував для робіт на ліквідації навіть вагітних жінок. Гультсайра Галиуллина (с. Татарська Караболка) засвідчила: «Коли прогрімів вибух, мені було 23 роки і я була вагітна другою дитиною. Незважаючи на це, мене теж вигнали на заражене поле і змусили копатися там. Я дивом вижила, але тепер і я, і мої діти важко хворі» [2, с. 31].

У Челябінській області та місті атомників після аварії значно зросла смертність – люди вмирили прямо на роботі, народжувалися діти з патологіями, вмирили цілі сім'ї. Переселення жителів почали здійснювати лише на сьомий день від часу вибуху на «Маяку».

У Чорнобилі ситуація була не кращою, оскільки, населення теж не проінформували про аварію та її жахливі наслідки для здоров'я. Військові, вчені, робітники, ліквідатори АЕС працювали без захисного одягу. Як результат – більшість з них отримали велику дозу опромінення, що згодом призвело до смертей, гострих променевих хвороб, онкологічних захворювань, лейкемії, серцево-судинних захворювань, зниження імунітету та різних патологій у дітей при народженні.

«Я ж була там, – свідчила Зоя Антоновець, – коли сталася аварія. Ми будували п'ятий блок. Його мали запустити до Дня енергетика. 26 квітня я працювала в нічну. У нас якраз була перезмінка. Пам'ятаю, моя напарниця стояла до мене обличчям, а я – обличчям до четвертого блоку. Ніч, темно... Бачу – на даху ніби як вогонь. А це вже світіння радіоактивне було. Я тільки подумала: що там може горіти? Навіть напарниці не встигла сказати. І тут – бавовна, іскри, і гриб повис.

Побігли до диспетчера, говоримо: «На блоці якась пожежа». Вона подзвонила начальнику будівництва. Той приїхав і по селектору оголосив: «Не залишати робочі місця». Думаю, він і сам толком не знав, що сталося. Яка вже там робота... Більше на пожежних дивилися. До самого ранку. Автобуси за нами не приїхали, і ми пішли пішки. Обійшли блок, подивилися на розвалені стіни» [3, с. 54].

«У січні 1990 р., – відомо зі спогадів Валерія Тимченка, – я вперше не лише побачив Чорнобиль, а й реально відчув його. Спочатку страшенно дерло в горлі, здавалося, що його затискають гвинтиками. Тоді ми не знали найголовнішого – як надмірна радіація відбирає силу й здоров'я у людей, не залишаючи права вибору... Розселили нас у двомісних кімнатах місцевого гуртожитку, а потім суворо проконсультували, що ходити треба лише визначеними доріжками – до пожастини, їдальні і нікуди більше не ступати. Центральною дорогою можна було пересуватися без обмежень. Мотивували таке рішення наявністю радіації. З усього захисного спорядження була лише марлева пов'язка. Інших засобів захисту не було. Робочий день тривав із восьмої ранку до сьомої вечора. Виїздив було багато, люди страшенно стомлювалися, напевно, не так від вогню, як від отриманого опромінення. Після вечері приходили і буквально валилися з ніг» [3, с. 50].

Таким чином, навіть невелика добірка спогадів очевидців засвідчила, що проблеми радіаційних аварій замовчувалися державним керівництвом, на ліквідацію наслідків катастроф відряджали люди без належної підготовки, екіпірування, захисних засобів. У кінцевому результаті це призвело до низки різноманітних невиліковних захворювань, а, головне, – тисяч невинуватих смертей.

Джерела та література:

1. Антонов В. Уроки Чорнобиля: радіація, життя, здоров'я / В. Антонов. К. : Знання, 1989. – 91 с.
2. Байрамова Ф. Ядерный архипелаг или атомный геноцид против татар / Ф. Байрамова – Казань : Аяз, 2005. – 304 с.
3. Дьяченко А. Правительственная комиссия. / А. Дьяченко // Чернобыль: Катастрофа. Подвиг. Уроки и выводы. – М. : Интер-Весы, 1996. – 192 с.

4. Никипелов Б. и др. Об аварии на Южном Урале 29 сентября 1957 г. / Б. Никипелов и др. // Инф. бюллетень ЦНИИАтоминформа. – 1989. – 30 июня.
5. Никипелов Б., Дрожко Е. Взрыв на Южном Урале / Б. Никипелов, Е. Дрожко // Природа. – 1990. – № 5. – С. 48–49.
6. Ралдугіна Т. Чернобыль: факти і документи / Т. Ралдугіна // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 24–28.
7. Романов Г. Кыштымская авария секреты и мифы (западный анализ аварии 1957 г.) / Г. Романов // Вопросы радиационной безопасности. – 1997. – №3. – С. 63–71.

Вікторія Ларченко

ЛІКВІДАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ АВТОНОМІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті висвітлюються заходи, які здійснив російський уряд в останній чверті XVIII ст. з метою знищення політичної автономії Гетьманщини та інтеграції Лівобережної України до складу Російської імперії.

Ключові слова: Гетьманщина, автономія, українська державність, колоніалізм, ліквідація, інтеграція, унітарна держава, петиція, Друга Малоросійська колегія, генерал-губернатор.

Головним підсумком Української національної революції XVII ст. стала поява на політичній карті Європи нового державного утворення – Української козацької держави (Війська Запорозького). Але щоб відстояти своє право на незалежне суверене існування ця держава потребувала міцної, концентрованої військово-політичної підтримки ззовні. Не можна не погодитися з думкою Я. Дашкевича, що трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцнити тільки під протекторатом одного з прихильних сусідів, оскільки не існувало можливості без попереднього залежного періоду здійснити перехід до незалежності.

Нагальна потреба пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій для існування нової держави зумовили активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. За реалій, в яких опинилася Козацька держава на кінець 1653 р., прийняття протекції російського царя ставало одним з небагатьох відносно прийнятних для керівництва Гетьманщини шляхів виходу зі скрутного зовнішньополітичного становища, ускладненого внутрішньополітичними негараздами козацької України. Слушною є думка І. Крип'якевича про те, що союз з Московією 1654 р. постав з тверезих міркувань тогочасної української політики [1, с. 179].

18 січня 1654 р. у Переяславі відбулася рада, яка прийняла рішення про перехід України під протекцію російського царя, а у березні 1654 р. у Москві було укладено українсько-російський договір, що увійшов в історію під назвою Березневих статей. Погоджуємося і з твердженням О. Апанович, що цей договір не був для України «ні трагедією, ні ганьбою» [2, с. 92]. Він не змінив державного статусу України, «Військо Запорозьке» й далі залишилося окремою самостійною державою. Однак в укладений у 1654 р. українсько-московський договір обидві сторони вкладали різний зміст. На думку гетьмана, цей союз мав забезпечити безповоротність змін, що відбулися на той час в Україні, та сприяти возз'єднанню у майбутньому всіх українських земель під гетьманською булавою. Та ці сподівання суперечили імперським задумам російського царизму щодо України. Українська дер-

жава з її демократичними, республіканськими традиціями не мала історичної перспективи у складі монархістсько-абсолютистської Росії. Московське розуміння влади визнавало не договірні взаємовідносини між царем та його суб'єктами, а лише одностороннє підпорядкування. Відтак, момент входження України як політичного утворення до Російської держави став відправним в процесі поступового, але неухильного розчинення Гетьманщини в імперському організмі.

Російський уряд з перших же днів намагалася змінити політику протекторату на політику підкорення української території. З метою реалізації таких задумів Москва нав'язала Україні інститут царських воєвод, які в порушення союзних угод з Україною починають активно втручатися у справи української адміністрації і суду.

Переяславські статті 1659 р. внесли серйозні корективи у процес гетьманської елекції, зокрема договір зазначив нову необхідну передумову визнання правомочності гетьманського обрання, а саме, дозвіл московського царя на проведення виборів з наступною поїздкою новообраного гетьмана до Москви, де його мав затвердити цар. Від цього часу це положення повторювалося в усіх наступних договірних статтях. Крім того, Переяславські статті 1659 р., як і всі наступні, забороняли гетьману проводити самостійну зовнішню політику.

Посилення наступу російського уряду на українську державу відбулося в ході антимосковського виступу гетьмана І. Мазепи. Петро І не наважився відразу знищити українську державність, але розпочав системну ліквідацію основних її засад. До новообраного гетьмана І. Скоропадського було призначення царського резидента Андрія Ізмайлова, який мав здійснювати всебічний контроль за діяльністю гетьмана та його адміністрації. Петро І перебрав до своїх рук функцію призначення вищих урядовців Гетьманщини – полковників та генеральних старшин. З метою позбавити Гетьманщину економічної незалежності, підпорядкувати її господарське життя економіці Росії, царський уряд суттєво обмежив український експорт та імпорт, ввів новий митний контроль. При Петрі І відбувся активний наступ на українську культуру та церковну автономію. Апогеєм заходів імператора, спрямованих на обмеження української державності, стало запровадження у 1722 р. Малоросійської колегії, яка наглядала за діяльністю гетьмана та старшини, а також перебрала на себе фіскальні та судові функції. Лише передчасна смерть російського імператора завадила йому реалізувати задуми щодо цілковитого знищення української державності.

Після смерті Петра І політика царату до України пом'якшилася. Найближчі спадкоємці імператора на російському престолі – Катерина І та Петро ІІ – під тиском як зовнішньо-, так і внутрішньополітичних чинників були змушені відмовитися від навального наступу на українську автономію.

З утвердженням на російському престолі Анни Іоанівни українська політика Петербурга знову набула жорстких форм. Після смерті гетьмана Данила Апостола імператриця не дозволила обрати нового гетьмана, і управління Україною у 1734 р. передала Тимчасовому правлінню на чолі з князем О. Шаховським. Результатом діяльності Правління гетьманського уряду стало різке посилення російської реакції, фізичне, економічне, фінансове виснаження Лівобережної України.

У листопаді 1741 р. до влади в Росії прийшла імператриця дочка Петра І – Єлизавета. За її правління Лівобережна Гетьманщина пережила «золоту осінь» своєї автономії, головним проявом якої було відновлення гетьманства. За правління останнього гетьмана К. Розумовського відбулося зміцнення державних інститутів Гетьманщини. Гетьман почав самостійно змінювати старшинський склад, обмежував сваволлю російських чиновників, які перебували в Україні. Щоправда, самостійницькі дії українського гетьмана викликали невдоволення царського уряду й спонукали його до ак-

тивного втручання у справи управління Лівобережною Україною. Імперський указом від 1754 р. К. Розумовському було заборонено призначати полковників, під особливо суворий нагляд були поставлені фінансові справи України. Саме Єлизавета завершила ліквідацію економічної самостійності Гетьманщини, припинивши збирання внутрішнього мита.

Помірковане ставлення Єлизавети до України змінилося черговим потужним наступом на українську державність. Цей наступ повела імператриця Катерина II, яка у 60–80-х рр. XVIII ст. здійснила вирішальні кроки по остаточному знищенню політичної автономії Гетьманщини. За її правління Україна була повністю інтегрована до складу Російської імперії.

Метою програми державного будівництва для Катерини II була унітарна держава. Національні відмінності визнавалися, але вважалися незначущими, а такими, що відображають лише рівень суспільного розвитку. Імператриця вірила, що з адміністративною інтеграцією і більшим однорідним розвитком держави регіональні відмінності зникнуть.

У таємній інструкції генерал-прокуророві Сенату князеві А. В'яземському Катерина II зазначала: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитись з ними на такий же основі було б більше ніж помилкою. Ці провінції... треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки в лісі» [3, с. 532]. Усі подальші кроки Катерини II здійснювалися саме в такому напрямку.

Поштовхом до безповоротних змін у відносинах Української держави і Російської імперії безсумнівно стали українські петиції, підготовлені на ім'я Катерини II козацькою старшиною, які мали яскраво виражений автономіський характер. «Прошение малороссийского шляхетства» фактично містило програму значного розширення політичної автономії України. Зокрема, вказувалося на необхідність поновлення традиції підтвердження чинності договірних статей Б. Хмельницького, укладання новообраними гетьманами та російськими царями договірних статей, відновлення порядку вільного обрання гетьмана з наступним підтвердженням результатів виборів імператрицею, зрівняння українських старшин за «Табелью о рангах» з російським дворянством, запровадження вищої апеляційної установи – трибуналу, запровадження з'їздів старшин як регулярного сейму або генеральної ради, повернення Україні територій, відторгнутих за часів Самойловича – Розумовського, відновлення митниць на кордоні з Росією, звільнення України від утримання своїм коштом російських військових частин та спрямування вивільнених коштів на козацьке військо, відшкодування українському народу збитків, завданих попередніми війнами, а у майбутньому «чтоб все на готовые деньги покупаемо было» [4, с. 13].

Таким чином, звернувшись до російської імператриці у традиційній формі чолобитної, українські старшини запропонували Катерині II затвердити підготовлену ними у вигляді договірних статей програму значного розширення політичної автономії України та одночасного проведення реформ, які сприяли б консолідації українського суспільства навколо зміцненої центральної влади.

Згідно з донесенням прусського посланця Віктора Фрідріха фон Сольмса, дані петиції так розпалили Катерину II, що вона хотіла віддати гетьмана під суд за зраду [5, с. 363]. Однак прибічники Кирила Розумовського зуміли вплинути на імператрицю і врятувати графа від її гніву. У січні 1764 р. Катерина II викликала гетьмана до Петербурга, де поставила йому через М. Паніна вимогу не з'являтися до двору, поки він «не випросить собі увільнення від Гетьманства» [6, с. 315]. Одночасно в Україну було вислано три нові полки. Спочатку К. Розумовський відмовлявся, однак потім

під сильним тиском з боку царського уряду у лютому 1764 р. написав рапорт про відставку.

10 листопада 1764 р. з'явився указ імператриці про остаточне скасування гетьманства. Управління Лівобережною Україною передавалося Малоросійській колегії на чолі з президентом П. Рум'янцевим: «Після всемилостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву...» [7, с. 532]. Таким чином, Катерина II здійснила план, про який раніше писала генерал-прокуророві А. В'яземському: «Чтоб век и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство» [8, с. 8].

Поступове включення Гетьманщини в імперські структури стало для Катерини II кінцевою метою. Але для імператриці було важливо, щоб примусова відставка гетьмана К. Розумовського не викликала проявів невдоволення української старшини. Для заспокоєння подібних пристрастей Катерина II надала членство в Малоросійській колегії чотирьом росіянам і чотирьом українцям. Включаючи до складу колегії людей з адміністрації К. Розумовського, включно з головним прихильником ідеї спадкового гетьманства генеральним писарем В. Туманським, Катерина II в такий спосіб підкреслювала спадкоємність адміністративної політики та відсутність утисків. Як колишній генеральний писар В. Туманський прекрасно розумівся на справах Гетьманщини і, таким чином, міг бути безцінною людиною для нової адміністрації. Упереджуючи напружені стосунки між українськими і російськими членами колегії, Катерина II надала їм рівний ранг, присвоївши В. Туманському звання генерал-майора, а іншим – звання полковника російської армії. Її укази закликали членів колегії до взаємної співпраці, бо Катерина II не бажала повторювати помилки першої Малоросійської колегії, створеної за Петра I, яку ще не встигли забути за її жорстоку боротьбу з місцевою українською адміністрацією.

Катерини II мала на меті поступову інтеграцію Гетьманщини в імперію, максимальне збільшення внесків в імперську скарбницю, стимуляцію економічного зростання. З метою прискорення реалізації задуманого, дані перетворення планувалося здійснювати на тлі згоди між українцями та росіянами.

Запровадження в Гетьманщині «найкращого з усіх порядків» поклали на плечі вельми талановитого імперського чиновника – генерал-губернатора Лівобережної України Петра Рум'янцева, який очолив Малоросійську колегію, що в свою чергу стала головною центральною адміністративною інституцією, перейнявши функції колишньої Генеральної військової канцелярії. Процес поглинання Колегією Генеральної Військової канцелярії відбувся настільки непомітно для українського суспільства, що сучасник тих подій – автор «Історії Русів» – змушений був визнати, що рум'янцівська колегія «увійшла в правління, як роса на пасовище і як паморозь на руно» [6, с. 316]. Спеціальні департаменти колегії відповідали за військові, судові та фінансові справи. Колегія підпорядковувалася П. Рум'янцеву та Сенату, а генерал-губернатор доповідав безпосередньо Катерині II і тільки в окремих випадках мав справи з Сенатом.

Через сорок днів після свого приїзду, 18 травня 1765 р., П. Рум'янець подав Катерині II змістовну програму реформ, яка ґрунтувалася на трьох основних елементах: інструкціях Катерини II, ідеях Г. Теплова і власних концепціях П. Рум'янцева. Останні передбачали організацію поштової служби, реорганізацію української артилерії, виробництво пороху, призначення чиновникам замість земельних наділів сталої платні, створення військової академії, навчального закладу для благород-

них дівичь і двох університетів, заснування державного шпиталю, реорганізацію системи судочинства, секуляризацію майна української церкви. І хоча його програма була співзвучна з принципами просвітницького правління, з цих пропозицій Катерина II, однак, схвалила тільки організацію поштової служби; інші були передані на розгляд спеціальних комісій або взагалі зігноровані. Очевидно, імператриця була проти якихось раптових або радикальних змін. Більше того, вона хотіла пересвідчитися в тому, що нову програму можна фінансувати з місцевих джерел, не зазіхаючи на імперську скарбницю.

Однак, незважаючи на гучні заяви, ні центральна влада, ні П. Рум'янцев не були готові суттєво прискорити економічний розвиток. Проблемою був не тільки брак планування, людей і коштів, але й те, що політичні питання заступили всі інші. П. Рум'янцев зосередився на таких традиційних галузях реформ, як адміністрація, військова, судова і частково освітянська системи.

У справах судочинства генерал-губернатор міг запровадити лише незначне оновлення, бо Катерина II не схвалила тут суттєвих змін. До Генерального військового суду – найвищого суду Гетьманщини призначили дванадцять суддів, яких обирали щороку (по одному від кожного полку, а також двох генеральних контролерів). Було змінено склад суду, який став постійним, оплачуваним органом, куди входили два генеральних контролери та три – п'ять додаткових членів. Для поживлення роботи центрального суду генерал-губернатор на допомогу позивачам призначив державних адвокатів.

Найзначнішою зміною в урядовій структурі, яку схвалила Катерина II, була пропозиція П. Рум'янцева про регулярну поштову службу. Попередньо в Гетьманщині пошту доставляли кілька муніципальних служб, а також офіційні гінці. Так, указ імператриці посланець привозив до Генеральної військової канцелярії, яка розповсюджувала його, знову з допомогою кур'єрів, серед підлеглих. Пропозиція П. Рум'янцева ґрунтувалася на потребах як уряду, так і приватних осіб у систематичній та регулярній поштовій службі. Нова система, заснована 1765 р., складалася з 9 поштових маршрутів, довжиною понад 2358 верст, 72 поштових станцій, 15 регіональних начальників, 165 поштарів і 300 коней [9, с. 103]. У кожній місцевості пошту забирали та відправляли у призначений час двічі на тиждень. Поштова служба стала підвідділом української адміністрації, скарбниця Гетьманщини оплачувала всі витрати поштової служби та забидала всі її прибутки. У 1768, 1770 і 1774 рр. поштову службу розширили для забезпечення зв'язку з Кримом і новою провінцією – Новоросією. Після скасування української автономії поштова служба з незначними змінами увійшла до складу російської адміністрації.

Одним із першочергових завдань П. Рум'янцева в Гетьманщині було збільшення державних прибутків. Зберігаючи давні джерела прибутку – податки від спиртних напоїв і млинів, відрахування з прикордонного тарифу, генерал-губернатор створив ряд нових. Він зібрав усі типи царських земель, які використовувались козаками, що колись обслуговували гетьмана (бобровники, стрільці, поташники), в одну категорію державних земель. Для нагляду за ними призначалося одинадцять контролерів, а їх жителі обкладалися податком. Цей захід приніс додатковий річний прибуток в розмірі 10 000 карбованців, стягнення податку із слуг колишнього гетьмана – ще 1200 [9, с. 104].

Але найприбутковішою реформою було запровадження грошового податку для утримання російських військ в Гетьманщині. Було визначено нові умови податку: кожне господарство мало сплачувати щороку 1 карбованець. Податок збирався по частинах чотири рази на рік. Усі селяни, міщани, підпомічники та підсусідки були зобов'язані платити новий податок. 1767 р. генерал-губернатор по-

ділив Гетьманщину на 20 рівних податкових округів і призначив комісію, відповідальну за збирання податку в кожному окрузі. Крім грошового податку, українське населення зобов'язувалося надавати квартири російським військам, оскільки в той час не існувало військових містечок або казарм.

Значно збагатівши за рахунок додаткових прибутків, українська скарбниця все більше підпорядковувалася потребам імперії. 1771 р. імперський генеральний прокурор дав розпорядження Малоросійській колегії провести точні обрахунки всіх прибутків і видатків. Пізніше вони проводилися вже кожного року. Українська скарбниця все ще була окремою, але тепер її розглядали як провінційну філію імперської скарбниці.

Генерал-губернатор також ставив за мету збільшення військового потенціалу Гетьманщини. П. Рум'янцев як професійний військовий, спробував перетворити козаків у більш дисципліновану, вимуштровану та ефективну бойову силу. 1766 р. П. Рум'янцев подав записку до Катерини II, в якій пропонувалося «сию милицию (козацьке військо) привести в настоящий порядок воинских людей» [10, с. 160]. Через три роки за наказом генерал-губернатора був ліквідований принцип комплектування українського козацького війська від козацьких дворів. Замість цього встановлювався порядок особистої військової повинності, який назавжди прикріплював даного козака до військової служби. Ці заходи царського уряду становили перехідний етап до переведення козаків на регулярну службу.

Захищаючи козаків від утисків з боку старшини, П. Рум'янцев одночасно скасував їх найдавніше право – обирати своїх власних зверхників. Продовжуючи ліквідацію усіх особливостей, що відрізняли українське козацьке військо як автономну одиницю, царський уряд видав указ від 20 грудня 1768 р. про підлеглисть козацтва військовому суду [11, с. 38].

1775 р. три козацькі загони вільних найманців, що колись становили гетьманську охорону, було реорганізовано в регулярні армійські полки. Це був ще один з кроків до запровадження російського військового устрою в Гетьманщині.

Головною передумовою подальших військової та фінансової реформ був ретельний перепис населення. Офіційною метою перепису був збір відомостей для запровадження кращого і справедливішого порядку. Насправді ж П. Рум'янцев сподівався вирішити багато інших специфічних проблем. Він мав надію визначити склад населення в офіційних категоріях поміщика, козака, священика та селянина. Реєстрація кожної особи й опис кожного господарства мали б зменшити інтенсивність переходів селян і встановити точну кількість козаків. Більш повні відомості про загальні економічні умови останніх могли прискорити формування регулярної військової сили, яка б перебувала на самозабезпеченні, і визначити можливість збирання проектованого 30-процентного податку на козацьке майно. Перепис мав визначити, які землі були дійсно приватними і які належали державі. Особливо П. Рум'янцев цікавився царськими та монастирськими землями. Він хотів повернути державі колишні царські землі, компенсуючи за це їхніх нових власників регулярною платнею. Врешті-решт, він мав надію, що перепис дасть можливість одержати інформацію про рівень та інтенсивність торгівлі, життєздатність цехів, промисловості та ремесел, які планувалося поліпшити.

Перепис тривав до 1769 р. і був перерваний початком російсько-турецької війни. Важко визначити, наскільки він був завершений, адже велика кількість документів не збереглася. Очевидно, значна частина роботи була виконана, адже нині в українських архівах зберігаються переписні форми на більш як 3500 населених пунктів.

Генерал-губернатор П. Рум'янцев щиро бажав поширити просвіту, запровадивши освітню реформу. Заснування нових шкіл було єдиною імперською програмою, яку з ентузіазмом вітала укра-

їнська нова шляхта, що роками мріяла про заснування в Гетьманщині університету. Імператриця, напевне, зв'язала проект заснування шкіл й університетів із секуляризацією церковного майна, передбачаючи великі фінансові витрати на його реалізацію, і просто побажала П. Рум'янцеву успіхів у поліпшенні освіти. Тому в Гетьманщині тоді так і не було засновано ні університету, ні середньої школи.

Більш вдалою для П. Рум'янцева виявилася реформа початкової освіти, оскільки тут він міг опиратися на залишки системи, що вже колись існувала в Гетьманщині. Малоросійській генерал-губернатор розпорядився продовжити та розширити шкільне навчання по сотнях, яке було започатковано ще К. Розумовським. Відтак П. Рум'янець втілював у життя одну з найбільших реформ, задуманих попередньою адміністрацією, що, напевно, задовольнило багатьох українських урядовців. Запровадження освітницької програми дискредитованої української адміністрації було для П. Рум'янцева одним із шляхів виконання покладеного на нього Катериною основного завдання – зменшення напруження між українцями та росіянами.

Чотирьох років не було достатньо для генерал-губернатора П. Рум'янцева, щоб встановити в Гетьманщині катерининський «найкращий з усіх порядків». Але йому вдалося розпочати кілька реформ, що наблизили українське самоврядування до імперської моделі. За рахунок ущемлення традиційних козацьких прав П. Рум'янець сформував з козаків більш ефективну військову силу. Без зайвого розголосу запровадивши загальне оподаткування і підпорядкувавши українську скарбницю імперії, він різко збільшив фінансові внески Гетьманщини в імперську скарбницю. Оскільки нові постанови стосувалися всіх оподаткованих осіб, більшість українців зрозуміла, наскільки глибоко імперські норми вкорінилися в їхню рідну землю. Водночас П. Рум'янець розправлявся з будь-якою явною опозицією імперській програмі, намагаючись скерувати енергію української шляхти на здобуття своїх соціально-економічних вигід та імперської кар'єри. Не зважаючи на це, опозиція в українському суспільстві все ж таки виникла, однак, головним чином, у духовній, інтелектуальній сфері. Про це, зокрема, свідчить поява у другій половині XVIII ст. таких творів як «Розмова Великоросії з Малоросією» Семена Дідовича, «Ода на рабство» поета Василя Капніста, анонімної «Історії Русів».

Проводячи політичну ліквідацію автономії України в другій половині XVIII ст., імперський уряд не міг обминути і Запорозжя. Російська перемога над Туреччиною й приєднання до Російської імперії частини узбережжя Чорного моря (між Дніпром і Південним Бугом) поклали край історичній ролі запорожців як буфера між імперією й Туреччиною. Тепер імперський уряд розглядав запорозькі землі вже як непотрібний автономний анклав, що гальмував імперську колонізацію, і як центр можливих бунтів.

Як зазначила О. Апанович, «доля Запорозької Січі була вирішена 23 квітня 1775 р. на так званій раді при височайшому дворі. На ній з проектом скасування Січі за допомогою збройних сил виступив новоросійський генерал-губернатор Потьомкін». Наприкінці травня 1775 р. генерал П. Текелій зайняв усі паланки і слободи Запоріжжя після цього 20-тисячний корпус оточив Січ і 4 червня козакам висунули ультиматум. За настійною вимогою архімандрита В. Сокольського 3 тисячі січовиків здалися. Г. Потьомкін доклав чимало зусиль, щоб стерти навіть пам'ять про Запорозьку Січ. У ордері від 18 червня 1775 р. він наказав П. Текелію Січ «именовать во всех случаях» Дніпровською провінцією, сповіщав про знищення самої назви «Запорозька Січ» [12, с. 120]. Землі Запорозжя були поділені між Новоросійською та Азовською губерніями, а з 1784 р. приєднанні до Катеринославського намісництва.

Після завершення російсько-турецької війни імперський уряд активізував свою діяльність з метою знищення української державності. В першу чергу ці плани стосувалися адміністративно-територіального устрою України.

Наміри Катерини II скасувати земельне самоврядування привілейованих земель яскраво проявилися 1764 р. В той час, однак, їй бракувало моделі губернської адміністрації, щоб замінити нею інституції автономних земель, і імператриця віддала перевагу обережному, поступовому підходу до інтеграції привілейованих порубіжних земель в імперію. Впровадження нового губерніального Статуту знову підняло питання про статус автономних територій. Оскільки Катерина II вірила в те, що нова адміністрація – це основне знаряддя для розповсюдження просвітництва в провінціях, вона віддавала перевагу її запровадженню у всіх частинах імперії. Крім того, заворушення на порубіжних землях лише зміцнили її бажання отримати повний адміністративний контроль по всій імперії. Справді, Статут для губерній ще був на підготовчій стадії, а імперська рада вже наполягала на негайному його втіленні в життя у всіх частинах імперії [9, с. 185].

Але Катерина II виявилася більш обережною, ніж Рада. У першому проекті Статуту зазначалося, що він не розповсюджується на регіони, права яких свого часу були підтверджені попередніми царями. Не бажаючи, однак, бути обмеженою своїм власним законом, Катерина II випустила цей абзац з остаточного тексту. Замість цього, представляючи Статут для губерній Сенатові, Катерина II подала окремий супровідний лист, згідно з яким Гетьманщина і Лівонія не підпадали під положення Статуту.

Найвірогідніше, що Катерина II хотіла передусім випробувати нову адміністрацію у власне Росії, бо лише через 4 роки вона наважилася поширити положення Статуту на Гетьманщину – 24 травня 1779 р. Катерина наказала генерал-губернатору П. Рум'янцеву розпочати підготовку для запровадження в Гетьманщині нової адміністративної системи, але зважаючи на зайнятість останнього йому на підмогу призначили А. Милорадовича як другого губернатора Малоросії.

Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися з урахування кількості населення, що підлягало оподаткуванню: у кожній губернії мало мешкати від 300 до 400 тисяч чоловік, а у кожному повіті – від 20 до 30 тисяч чоловік. Саме А.С. Милорадович здійснив основний комплекс заходів, пов'язаних з підготовкою адміністративно-територіальної реформи. Зокрема, впродовж другої половини 1779 – першої половини 1781 рр. малоросійський губернатор разом зі спеціально створеною Комісією, до складу якої увійшли канцеляристи Малоросійської колегії та представники козацької старшини, здійснив всебічний опис Лівобережній Україні, провів облік її населення. Комісія А. Милорадовича обстежила всю Гетьманщину і завершила свою роботу 1781 р. Впродовж цього року губернатор А. Милорадович разом з п'ятьма чиновниками перевірили і систематизували зібрані дані, на підставі яких потім були визначені нові адміністративні кордони. 24 листопада 1781 р. губернатор Милорадович подав нарешті завершений опис «трьох проєктованих малоросійських намісництв» до Малоросійської колегії [13, с. 39]. Гетьманщина була поділена на три намісництва – Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське – за назвою столиці кожного намісництва. Глухів перестав бути столицею Лівобережної України і на правах звичайного повітового міста ввійшов до складу Новгород-Сіверського намісництва. Резиденцію генерал-губернатора було перенесено до Чернігова [14, с. 65]. Кожне з трьох намісництв поділялося на 11 повітів, названих відповідно до 10 повітових центрів, а кожна столиця намісництва була також центром того ж повіту. Наразі кордони між повітами не були чітко визначені; цю роботу впродовж 1782 р. повсюди мали завершити повітова шляхта разом з державними обстежувачами.

Фактично всі землі, що колись належали українським урядам та інституціям кваліфікувалися тепер як імперські державні землі.

Отже, три нові намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське – були офіційно проголошені 16 вересня 1781 р., а в січні 1782 р. реформа фактично була введена в дію.

Із запровадженням нової намісницької та повітової адміністрації старі українські центральні інституції були скасовані. Першою з них була українська скарбниця. Оскільки вона функціонувала як регіональна імперська, то втратила всі підстави для окремого існування. Фактично генерал-губернатор П. Рум'янцев використовував її для імперських потреб, ніяк не зв'язаних з Гетьманщиною. Відтак скарбниця, скарбова канцелярія та генеральна лічильна комісія були ліквідовані, а всі фінансові справи передані скарбничим палатам трьох намісництв.

Не так просто, однак, виявилось скасувати Малоросійську колегію, котра була в Гетьманщині найвищим апеляційним трибуналом, рішення якого міг відмінити лише імперський Сенат в Санкт-Петербурзі. Крім того, Генеральний військовий суд був тоді піддепартаментом колегії. Коли провінційна реформа була проведена, обидва судові органи мали безліч невирішених справ. На прохання генерал-губернатора П. Рум'янцева Сенат дозволив колегії протягом одного року остаточно завершити всю судову роботу, хоча адміністративні функції колегії вже були скасовані. Оскільки ряд членів колегії разом з численними чиновниками перейшли на службу до нової адміністрації, Сенат навіть розробив спеціальні положення про переформування колегії. Незважаючи на ці заходи, колегії не вдалося завершити всі свої справи у визначений строк. Згодом Сенат був змушений знову продовжити термін існування колегії: «...срок для окончания (оставшихся нерешенных дел), мнися ему Г. Генерал-Губернатору бать от сего времени по окончание будущего 1785 года...» [15, с. 132]. Лише в серпні 1786 р. коли, врешті-решт, всі справи були полагоджені, а судові записи подані до архівів нових судів, Малоросійська колегія припинила своє існування: «...по отправлении всех дел... более оная (колегия) не существовала...» [15, с. 133].

На місцевому рівні козацькі адміністратори втратили всю цивільну владу, проте у військових питаннях козацьку структуру і ранги було збережено. Урядові інституції, що займалися невійськовими справами, були скасовані; їх документально передали новій намісницькій і повітській адміністрації, а користуватися послугами українських цивільних канцелярій чи установ було суворо заборонено. Відтак гродський, земський і підкоморські суди були скасовані, а всі невирішені справи передані, відповідно, повітовим судам, нижнім розправам і повітовим слідчим. Поліцейські обов'язки передали від сотенних канцелярій городничим й нижнім земським судам. Повітові скарбники і скарбнича палата зосереджувалися на збиранні податків, що попередньо виконували комісаріати, тоді як директор господарства взяв на себе контроль над усіма посполитськими та коронними землями, якими свого часу управляли наглядачі коронних земель.

Нова адміністрація поєднувала в собі персональне правління генерал-губернатора з раціональною бюрократичною системою. Як місцевий представник абсолютного монарха або намісник генерал-губернатор П. Рум'янцев міг безпосередньо зв'язуватися з Катериною II, оминаючи Сенат та інші центральні інституції. Так само він міг відмінити будь-яке рішення місцевої адміністрації й видати примусові накази всім урядовим інституціям у провінціях, що перебували під його владою, з єдиним винятком – його втручання в судові рішення було заборонене. Якраз перед тим Катерина II призначила П. Рум'янцева довічним генерал-губернатором Малоросії, а якщо враховувати, що він був головнокомандуючим всіма військами в цьому регіоні, то територія колишньої Гетьманщини

фактично стала його сатрапією. Губернатор намісництва був безпосередньо підпорядкований генерал-губернатору. Як головний адміністратор губернатор був основною ланкою зв'язку між генерал-губернатором і провінційними інституціями.

Впродовж всього-на-всього чотирьох років (1782–1786) українське самоврядування, що своїм корінням сягало історичної традиції польсько-литовського періоду і мало більше як сторічний досвід у Гетьманщині, рішуче заступила імперська провінційна адміністрація. Не вчинивши жодного, принаймні, очевидного опору, колишні чиновники Гетьманщини змінили важкі козацькі шаблі та строкаті козацькі строї на рапіри й імперські мундири. Це знаменувало остаточну загибель української автономії.

З утворенням намісництв в Україні військовий устрій козаків зазнав докорінної реорганізації. Наприкінці вересня 1781 р. П. Румянцев писав у доповідній записці Катерині II, що у зв'язку з новим адміністративним поділом кордони губерній не співпадають з колишніми кордонам полків і сотень, і що запроваджена реформа цивільного управління вимагала докорінної реорганізації військової справи. П. Румянцев, зокрема вважав, що найкраще буде «из состоящих в Малой России девяти козаких полков... учредить десять полков из настоящих выборных козаков с уравнением по эскадронам или ротам, не взирая, что они не в одном наместничестве по их земскому управлению находятся будут, и дать их старшинам в уравнение с регулярными войсками чины и степени» [10, с. 161].

Після чергової доповіді малоросійського генерал-губернатора, 28 червня 1783 р. вийшов указ на ім'я Військової колегії про реорганізацію дев'яти лівобережних полків. Наказувалося набрати з лівобережних козаків, враховуючи при цьому ще три «легконні» полки, десять регулярних кавалерійських полків. Полк складався з шести ескадронів по 138 чоловік у кожному. 48 чоловік, найбільш міцних, щорічно поповнювали кірасирський полк, а 120 вибували щорічно додому – «на реверсы в их дома» [16, с. 131]. Офіцерство поповнювалось з представників старшини. Утримувались ці полки за рахунок подушного збору – з козаків по 1 крб. 20 коп. з душі. Новоутворені полки, названі за указом від 9 лютого 1784 р. карабінерними, розміщувались у селах за місцем проживання козаків даного полку. Ці карабінерні полки дістали такі найменування: лубенський, переяславський, сіверський, чернігівський, глухівський, стародубський, ніжинський, київський, софійський і тверський. На козаків, які потрапили у ці полки, поширювалось найменування «солдати». Козацьке ж звання залишалось лише за тими козаками, які жили по своїх домівках. Усього підлягало набору в карабінерні полки 73576 виборних козаків. Зазначені полки були перехідною стадією до повного злиття українського козацького війська з російською армією в 1789 і 1791 рр., коли їх було розбито між кірасирськими, кінноєгерськими, гусарськими і драгунськими полками [10, с. 162].

Ще одним підготовчим заходом до повного злиття козацьких військ з російськими був царський указ Військовій колегії від 10 квітня 1786 р., згідно якого з колишніх монастирських селян утворювався один гренадерський полк, до якого включалась 1 тисяча козаків-карабінерів (по сто козаків від кожного карабінерного полку), а також 2239 козаків-підпомічників [17, с. 93]. Замість козаків-карабінерів у ці полки повинно було вступити стільки ж монастирських селян. Цим повністю ліквідовувалась станова відособленість козацтва.

Отже, тривала дискримінаційна політика російського уряду та його вищого генералітету щодо українських збройних сил в останній чверті XVIII ст. завершилася остаточною ліквідацією козацького війська. На відміну від суто російських козацьких формувань (донського, яйцького та

ін.), останнє вже не влаштовувало ще більш зміцнілий на той час абсолютизм, навіть як іррегулярна частина російської армії, оскільки продовжувало залишатися ще досить значною військовою силою з автономною традиційною структурою.

Таким чином, російський царизм ще з другої половини XVII ст. почав обмежувати автономію Гетьманщини і нарешті ліквідував її повністю в останній чверті XVIII ст. На шляху до створення «добре регульованої держави», яку почав будувати уряд імператриці Катерини II, автономія Гетьманщини стала однією з головних перепон. Як наслідок, питання ліквідації автономії Лівобережної України стало для імператриці одним з першочергових. Цим пояснюється швидкість і радикальність дій Катерини II у цьому напрямку. Імперський уряд спершу ліквідував гетьманство як форму правління на українських теренах. Влада над Лівобережною Україною передавалася Малоросійській колегії на чолі з президентом, генерал-губернатором краю П. Рум'янцевим. Саме його зусиллями було здійснено комплекс заходів по знищенню української автономії. Слідом за цим на українських землях було знищено самобутній полково-сотенний устрій, який замінили російським адміністративно-територіальним поділом на намісництва. Останнім кроком на шляху знищення політичної автономії України стала ліквідація козацького війська. Внаслідок всіх цих перетворень було демонтовано державні інститути Гетьманщини й створено умови для повної інтеграції Лівобережної України до складу Російської імперії.

Джерела та література:

1. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 560 с.
2. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. : Міфи та реальність / О. Апанович. – К. : «Варта», 1994. – 96 с.
3. Уривок з настанови Катерини II князю О.О. В'яземському при вступі його на посаду генерал-прокурора (1764 р.) // Хрестоматія з історії Української РСР : з найдавніших днів до кінця 50-х років XIX ст. : [Посібник для вчителя] / Ред. І. О. Гуржія. – К. : Радянська школа, 1959. – Т. 1. – С. 532.
4. Струкевич О. К. Україна – Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми) / О. К. Струкевич. – К. : Абрис, 1996. – 100с.
5. Григорчак І. Політика російського царизму відносно України в другій половині XVIII ст. / І. Григорчак // Українознавство. – 2003. – № 4. – С. 363–366.
6. Історія русів / [пер. І. Драча]. – К. : Рад. письменник, 1991. – 318 с.
7. Указ Катерини про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 р.) // Хрестоматія з історії Української РСР : з найдавніших днів до кінця 50-х років XIX ст. : [Посібник для вчителя] / Ред. І. О. Гуржія. – К. : Радянська школа, 1959. – Т. 1. – С. 532.
8. Струкевич О. Про знищення гетьманства на Україні та заснування Другої Малоросійської колегії / О. Струкевич // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8. – С. 85–99.
9. Когут З. Російський централізм і українська автономія : Ліквідація Гетьманщини (1760 – 1830) / З. Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.
10. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : Монографія: в 2-х частинах / О. І. Путро. – К. : ДАКККиМ, 2008. – Ч. I. – 240 с.
11. Путро О. І. Козацьке військо України-Гетьманщини в останні часи свого існування (соціально-економічний аспект) / О. І. Путро // Українська козацька держава : витоки та шляхи історичного розвитку : Матеріали Четвертих Всеукраїнських читань, Черкаси, 16–18 травня 1994 р. / Черкаський державний педагогічний інститут ; [редкол. : В. А. Смолій та ін.]. – Київ-Черкаси : Інститут історії України, 1994. – С. 34–39.
12. Александров П. Ліквідація Запорозької Січі / П. Александров // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 115–121.

13. Петrenchенко І. Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. : історія створення / І. Є. Петrenchенко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4–5. – С. 31–42.
14. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708 – 1782 рр.)) / В. І. Белашов. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – С. 32–67.
15. Указ Сенату про продовження Другої Малоросійської колегії до 1785 р. (13 грудня 1783 р.) // Мельник Л. Г. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах : [Навчальний посібник] / Л. Г. Мельник. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 132–133.
16. Указ Воєнної колегії про перетворення 10 українських полків та 5 слобідських в регулярні кавалерійські російської армії (28 червня 1783 р.) // Мельник Л. Г. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах : [Навчальний посібник] / Л. Г. Мельник. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 131.
17. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века : Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития / А. И. Путро. – К. : Вища школа, 1988. – 142 с.

Світлана Лісненко

ВІТКРИТТЯ ЖІНОЧИХ СПАРХІАЛЬНИХ УЧИЛИЩ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: НАМІРИ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВІ ІНІЦІАТИВИ

У статті розглянуто передумови заснування жіночих духовних училищ на теренах українських губерній Російської імперії та досліджено складний процес відкриття цих навчальних закладів у XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: духовенство, училища дівичь духовного звання, Св. Синод, освіта.

Жіноча освіта у XIX ст. в Російській імперії є певним «лакмусовим папірцем», який відображає зміни, що відбуваються в суспільстві. Це пов'язано передусім з тим, що історія жіночої освіти має не такі давні традиції як чоловічої, представлені в історіографії певними етапами та здобутками. Жіноча духовна освіта безпосередньо пов'язана з низкою перетворень в країні в 60-ті рр. XIX ст., які створили умови для зміни соціальних ролей в суспільстві, а тому була по-новому поставлена проблема соціальної ролі жінки. Під впливом культурного розвитку у всіх станах зростає увага до проблем всебічного розвитку суспільства, а тому і до належної освіти жінок.

У середині XIX ст. поміж священнослужителів складається така думка, що жінці духовного стану недостатньо бути доброю матір'ю, люблячою дружиною і досвідченою господинею. Вона повинна не тільки допомагати чоловіку у вихованні дітей, і управлінні будинком, але і бути йому помічницею в важкому пастирському служінні. На дружину священнослужителя покладали обов'язок бути прикладом у всьому для своїх парафіян [6, с. 173]. Сім'я священника мала бути еталоном зовнішньої благопристойності, оскільки в сім'ї священника парафіяни бачили зразок кращого життя; до того ж важко було розраховувати на любов та повагу парафіян до священника, у якого в сім'ї був розлад. Сумнівно, щоб йому вдалося забезпечити порядок у парафії, якщо він не міг дати лад у власній родині. Тому надання дочкам духовенства освіти на релігійно-народних ачалах не тільки могло забезпечити благополуччя її власної родини, а й значно сприяти поширенню просвітництва й

покращенню моралі в тих станах, в яких священники зазвичай мають найбільший вплив [10, с. 27].

Заснування спеціальних навчальних закладів для дівчат духовного стану в українських губерніях мало ще одну причину. Доньки священнослужителів західних єпархій навчалися в жіночих училищах та пансіонах разом з польками, і за свідченнями сучасників потім вносили в свою майбутню сім'ю різні польські традиції, які надалі мали вплив на полонізацію краю. Тому для запобігання проникнення католицизму і польського тиску необхідно було відкрити спеціальні духовні жіночі навчальні заклади [5, с. 357].

Значний поштовх для розвитку жіночої духовної освіти мало заснування у 1843 р. Царськосельського зразкового училища для дівчат духовного звання. Ініціатором відкриття якого була Велика Княжна Ольга Миколаївна (пізніше королева Віртембергська) [12, с. 1472].

На теренах українських губерній думка про створення училища для дівчат духовного стану зародилася ще в 40-і рр. XIX ст. у архієпископа Харківського і Охтирського Інокентія (Борисова). Однак реалізувати цю мрію вдалося лише його наступникам [1, с. 2]. У 1849 р. преосвященний Філарет (Гумілевський) заснував особливий комітет з членів єпархіальних протоієреїв, і відкрив підписку для збору добровільних пожертв у Харківській єпархії. Велику роль у відкритті навчального закладу для дочок духовенства відіграла громадськість, яка допомогла зібрати грошову пожертву. 6 червня 1854 р. відбулось урочисте відкриття училища для дівчат духовного стану. Це було перше в Україні училище подібного типу [13, с. 8–9].

В цей же час священнослужителі Київської єпархії також активно взялися до організації училища для дочок духовенства. У 1860 р. київський митрополит, високопреосвященний Арсеній (Москвін) спираючись на пожертвування монастирів і церков, деяких світських осіб, а також внески від парафіяльного духовенства єпархії, розпочав дії по відкриттю жіночого духовного училища в Київській єпархії. І 15 жовтня 1861 р. на благодійні кошти було засновано такий навчальний заклад [7, с. 62–66].

В Подільській єпархії ініціатива відкриття жіночого духовного училища належала представнику не вищої церковної ієрархії, а законовчителю при інституті виховного товариства шляхетних дівчат протоієрею В. В. Гречулевичу, який дуже любив рідний край і почав в 1854 р. збір грошей на заснування такого навчального закладу. Відкриття ж училища відбулося лише 1864 р. у м. Тульчин. Оскільки збір коштів проходив дуже повільно, у той же час Св. Синод, хоч і підтримував ці починання, але грошей не виділяв. Процес відкриття навчальних закладів для дівчат духовного стану іноді розтягувався на десятиліття. В липні цього ж року відбулось відкриття училища для дівчат духовного стану у м. Кам'янець-Подільському. Проте цей навчальний заклад відрізняло те, що ініціатором його заснування був уряд [2, С. 45–46].

У 1862 р. обер-прокурор Св. Синоду повідомив архієпископа волинського, преосвященного Антонія (Павлинського), що уряд вважає доцільним відкрити училище для дівчат духовного стану у м. Житомирі і виділяє на це кошти. І вже 20 травня 1864 року відбулось урочисте відкриття Волинського училища для дівчат духовного звання, яке діяло під опікою імператриці Марії Олександрівни, дружини Олександра II [11, с. 289].

Чернігівське жіноче духовне училище завдячує своїм існуванням архієпископу Чернігівському і Ніжинському Філарету (Гумілевському), який проявив ініціативу з відкриття цього училища і пожертвував на це 500 руб. Пам'ять про Святителя Філарета, як засновника жіночого єпархіального училища, після його смерті підтримувалася щорічним заупокійним богослужінням у церкві навчального закладу, яке правилося щороку 1 лютого [3, с. 58].

У 1859 р. була створена Таврійська єпархія, одним із найважливіших аспектів діяльності якої було заснування мережі духовно-навчальних закладів, що були покликані стати форпостом православ'я у багатонаціональному і поліконфесійному регіоні. Зусиллями правлячих архієреїв і місцевого духовенства в єпархії було відкрито у 1866 р. Таврійське єпархіальне жіноче училище. Воно було засновано як закритий навчально-виховний заклад для дочок духовенства [14].

18 листопада 1863 р. був затверджений Статут училищ дівичь духовного звання в західних єпархіях, а 20 вересня 1868 р. імператор Олександр II затвердив Статут єпархіальних жіночих училищ. І з цього часу жіночі духовні училища умовно можна поділити на два типи. До першого типу належали училища, що знаходились під заступництвом імператриці, а саме це Волинське і Подільське (м. Кам'янець–Подільський) жіночі духовні учбові заклади [8, с. 211]. Другий тип складали училища, які підпорядковувалися Св. Синоду, перебували під управлінням єпархіальних архієреїв, а керувалися місцевим духовенством [9, с. 254].

З 1870-х рр. – до початку XX ст. в українських губерніях Російської імперії з ініціативи архієпископів і за підтримки місцевого духовенства було відкрито ще 8 єпархіальних жіночих училищ: у Кремінці, Катеринославі, Києві, Полтаві, Маріуполі, Одесі, Лубнах та Чернігові [4, с. 120–122].

Ініціаторами заснування Подільського і Волинського училищ був уряд, у зв'язку з цим і процес відкриття протікав набагато швидше, оскільки на це виділялись державні кошти. Протягом усього періоду свого існування вони знаходилися під височайшим заступництвом імператриці і утримувалися повністю за рахунок духовно-навчального капіталу Св. Синоду. Особливе становище цих закладів було пов'язано з їх призначенням: «виховувати дівичь в правилах благочестя за вченням Православної церкви і в російському народному дусі, щоб вихованки могли надалі мати благотворний вплив на навколишнє їх середовище», тобто ці училища мали бути форпостом православної віри у західних регіонах і протистояти поширенню католицизму та полонізації цього краю. Оскільки в інших єпархіях ця проблема не стояла гостро, заснуванням духовних училищ займалося місцеве духовенство. Збір коштів на відкриття єпархіальних училищ був набагато довшим та складнішим. Цими навчальними закладами керували єпархіальні архієреї і все духовенство єпархії, збираючись на з'їзди.

Таким чином, в українських губерніях протягом XIX – на початку XX ст. було засновано 15 жіночих духовних училищ, з яких лише два училища були відкриті з ініціативи уряду, інші – з'явилися завдяки ініціативам єпископів та місцевого духовенства. Саме місцеве духовенство та парафіяни утримували і несли всі матеріальні витрати щодо їхньої діяльності.

Джерела та література:

1. Давиденко В. Пятидесятилетний юбилей Харьковского епархиального женского училища (историческая записка) / В. Давиденко // Харьковские губернские ведомости. – 1904. – 7 июня. – С. 2.
2. Заметки // Православное обозрение. – 1866. – № 6. – С. 45–46.
3. Колесник О. Благодійність православного духовенства у справі поширення жіночої освіти в Чернігівській губернії в другій половині XIX – на початку XX століть / О. Колесник // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 56–62.
4. Кузнецов А. Епархиальные женские училища (по поводу исполненного сорокалетия устава этих училищ) / А. Кузнецов // Церковные ведомости. – 1909. – № 3 – С. 120–124.
5. Лихачева Е. Материалы по истории женского образования в России (1856 – 1880) / Е. Лихачева. – СПб., 1901. – 648 с.

6. Нечто о религиозно-нравственном влиянии на прихожан жены пастыря // Руководство для сельских пастырей. – 1886. – № 42. – С. 169–180.
7. Об училищах девиц духовного звания. – СПб., 1866. – 156 с.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2.– Спб, 1863. – Т. 38. – № 40287. – С. 211–214.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2.– Спб, 1868. – Т. 43. – № 46271. – С. 254–261.
10. Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования / Д. Семенов // Русская школа. – 1893. – № 9,10. – С. 26–37.
11. Смирнов-Кутачевский А. Епархиальные женские училища / А. Смирнов-Кутачевский // Духовная школа. – М., 1906. – С. 287–315.
12. Царскосельское женское училище духовного ведомства (по поводу его 50-летия) // Церковные ведомости. – 1893. – № 41. – С. 1472–1481.
13. Чижевский И. Харьковское епархиальное училище в пятидесятый год его существования / И. Чижевский. – Харьков, 1904. – 57 с.
14. Шумський К.В. Духовно-навчальні заклади Таврійської єпархії (1859 – 1920 рр.) : дис. ... канд. іст. Наук : 07.00.01 / Шумський Костянтин Володимирович. – Сімферополь, 2004. – 242 с.

Ервін Міден

РЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА ЛИЗОГУБА

У статті висвітлено життя та діяльність відомого представника революційного руху другої половини XIX ст. у Російській імперії – Д. А. Лизогуба.

Ключові слова: Російська імперія, Д. А. Лизогуб, «Земля і воля», революційні народники.

Нащадок відомого українського козацько-старшинського роду Дмитро Андрійович Лизогуб народився 29 липня 1849 р. у містечку Седневі Чернігівської губернії [5, с. 119] в родині Андрія Івановича Лизогуба та Надії Дмитрівни, уродженої Дунін-Борковської. Мав двох братів – Іллю (1846 р.н.) [9, с. 143] та Федора (бл. 1863 р.) [5, с. 180].

Дитинство Д. А. Лизогуба минуло у сєднівському маєтку дядька Іллі Івановича Лизогуба, який, не маючи власних дітей, запросив переїхати з маєтку у Куликівці (нині – село Городнянського р-ну) [13, с. 497] до Седнева родину молодшого брата. І. І. Лизогуб створив належні умови для всебічного розвитку своїх племінників. Вихованням дітей займався гувернер-француз [13, с. 498], тому першою мовою, якою оволоділи сини Андрія Івановича, стала саме французька. Цікаві спогади про дитинство Д. А. Лизогуба залишив Л. М. Жемчужников, який гостював у сєднівському маєтку Лизогубів у 1854–1855 рр.: «У Андрея Ивановича было два сына: Илья и Дмитрий. Дмитрий тогда еще был крошка, мне очень нравился, часто меня навещал; и я всегда приготавливал ему какое-нибудь лакомство. Митя, бывало, стоит около меня, долго смотрит, как я рисую. Лизогубы, узнав, что Митя повадился меня посещать и получать гостинцы, сказали ему, что нехорошо просить, и взяли с него слово, что просить он не будет. Приходит Митя, я рисую. Митя переминается с ноги на ногу и, наконец, говорит: «Лева, а Митя не просит». «Ах, какой милый Митя, – ответил я, – вот за то, что он не просит, я ему дам гостинца» [3, с. 162].

У 1860 р. Д. А. Лизогуб деякий час мешкав у свого дядька по матері В. Д. Дуніна-Борковського в Катеринославі й відвідував місцеву гімназію [13, с. 498].

На початку 1860-х рр. І. І. Лизогуб разом з дружиною Єлизаветою Іванівною виїхали за кордон. Перебуваючи в Дрездені, Є. І. Лизогуб небезпечно захворіла і на вимогу лікарів, зокрема, Л. І. Шрага – батька майбутнього українського громадського діяча І. Л. Шрага – з чоловіком та лікарем змушена була переїхати на південь Франції. Невдовзі до них перебрався зі своєю родиною й А. І. Лизогуб. Через кілька років, коли здоров'я Є. І. Лизогуб покращилось, І. І. Лизогуб прийняв рішення повернутися разом з дружиною, братом та лікарем Л. І. Шрагом до Седнева. Діти А. І. Лизогуба разом з матір'ю Надією Дмитрівною залишилися у Франції [13, с. 498].

Ймовірно, після того, як у 1864 р. помер А. І. Лизогуб [14, с. 401], а у 1867 р. – його старший брат І. І. Лизогуб [6, с. 116], Н. Д. Лизогуб змушена була повернутися разом з дітьми додому.

Протягом 1865–1868 рр. Д. А. Лизогуб навчався у коледжі Монпельє [2, с. 780], а в 1870 р. вступив до Петербурзького університету. Спочатку він обрав математичний факультет, але через рік перейшов на юридичний. Спочатку Д. А. Лизогуб винаймав гарну квартиру, мав лакея та кухаря. Однак, незабаром він познайомився з радикально налаштованими студентами, примкнув до нелегального гуртка, що кардинально змінило його життєву позицію. Після смерті матері у 1872 р. Д. А. Лизогуб разом з молодшим братом Ф. А. Лизогубом повернулись на Чернігівщину в маєток у Куликівці. [13, с. 498].

Під час навчання в університеті Д. А. Лизогуб налагодив зв'язки з редакцією відомого революційного журналу «Вперед», що видавався у 1873–1877 рр. [2, с. 780]. У 1874 р. він був притягнутий до відповідальності за приналежність до революційного гуртка братів М. О. Жебуньова, В. О. Жебуньова та С. О. Жебуньова. Д. А. Лизогуб був звільнений, проте цього було достатньо, щоб його ім'я фігурувало у «Справі щодо пропаганди революційних ідей в Імперії» 1877–1878 рр. [2, с. 780; 12], відомій як «Великий процес» або «Процес 193-х». На ньому вирішувалася доля 193-х учасників «ходіння в народ», котрі були заарештовані за революційну пропаганду у 1873–1877 рр.

У 1874 р. Д. А. Лизогуб не вніс плати за навчання і був виключений з університету. Натомість він виїхав за кордон, щоб встановити зв'язок між російськими та європейськими, переважно сербськими, революційними гуртками. Д. А. Лизогуб перебував за кордоном з травня по серпень 1874 р., жив у Парижі, Ліоні та Лондоні. Після повернення до Росії він був заарештований і відправлений до своїх маєтностей у Чернігівському повіті під нагляд поліції [2, с. 780]. Саме тоді Д. А. Лизогуб дійшов висновку про марність мирної пропаганди та необхідності «оголошення війни уряду».

Наприкінці 1874 р. Д. А. Лизогуб став членом-засновником революційно-народницького гуртка Л. Г. Дейча та І. Ф. Фесенка, створеного у Києві. Тут читались лекції з політичної економії по М. І. Зіберу з власними коментарями та доповненнями, провадилося ознайомлення з різноманітною літературою про так званих селян-«сектантів» (штундистів, молокан та ін.), серед яких планувалося проводити агітацію революційних ідей. План діяльності, опрацьований І. Ф. Фесенком, полягав у тому, щоб гуртківці, оволодівши професією і обравши за своїм бажанням ту чи іншу селянську громаду, оселились в ній та завоювали довір'я селян [8, с. 102–103].

У 1874 р. померла Єлизавета Іванівна, удова І. І. Лизогуба і остання власниця маєтностей Лизогубів, тому братам довелося ділити спадок, загальна вартість якого оцінювалася у 150 тис. рублів [16]. Села в Подільській губернії були продані, а землі на Чернігівщині розподілені [13, с. 497]. 6 червня 1875 р. у конторі чернігівського нотаріуса Г. Д. Краснопольського І. А. Лизогуб,

Д. А. Лизогуб та В. І. Греков, як опікун «малолетнього дворянина Федора Андреевича Лизогуба», закріпили розподіл спадку, за яким Д. А. Лизогуб одержав маєток Глібовку з землями у Чернігівському та Городнянському повітах, загалом понад 2.412 десятин [1].

У 1875 р. учасники гуртка Л. Г. Дейча та І. Ф. Фесенка були задіяні в агітації серед селянства. Розмах «ходіння в народ» у цей рік був значно слабший і революціонери почали замислюватися над причинами невдач, зробили спробу переглянути програму й тактику боротьби. «Дійове народництво» вступило у свою першу кризу, вихід з якої було невдовзі знайдено [8, с. 103].

У вересні – жовтні 1875 р. у Петербурзі відбувся другий з'їзд народників, на якому був присутній і Д. А. Лизогуб. Було досягнуто об'єднання революційних гуртків у «Союз революційних груп» і вироблено «деякий мінімум вимог, необхідних для членів партії» [8, с. 109].

Восени 1876 р. Д. А. Лизогуб став одним з організаторів таємного товариства «Земля та воля», що покладало на нього чималі обов'язки. Програма «Землі та волі» передбачала встановлення «зносин і зв'язків у центрах зосередження промислових робітників, заводських та фабричних» [8, с. 114]. В Україні землевольці не створили ні своїх груп, ні поселень, тут діяли лише окремі члени товариства Д. А. Лизогуб та В. А. Осинський [8, с. 115].

У 1877 р. Д. А. Лизогуб був притягнутий до відповідальності у справі про таємний гурток «Унія» в Полтаві, за звинуваченням у поширенні заборонених видань. Цей гурток народницького спрямування, що виник у 1874–1875 рр., об'єднував демократичну настроєну інтелігенцію та студентів, що в літні місяці проводили агітаційну роботу на Полтавщині [7, с. 925–926].

Д. А. Лизогуб почав реалізовувати свою спадщину задля підтримки революційного руху. Для цього йому довелося провести ряд фінансових операцій. Гроші для здійснення терактів він тримав за кордоном і передавав їх через управителя своїх маєтків В. В. Дригу.

У липні 1878 р. Д. А. Лизогуб був заарештований в Одесі і ув'язнений у місцевій тюрмі. Обставини склалися таким чином, що його доля вирішувалася під час так званого «Процесу 28-ми», який проходив в Одеському військово-окружному суді з 25 липня по 5 серпня 1879 р. [10]. На ньому до страти були засуджені С. Ф. Чубаров, Й. Я. Давиденко, С. Я. Віттенберг, І. І. Логovenко та Д. А. Лизогуб. Іншим 23 революціонерам-народникам смертна кара була замінена на каторгу або заслання [11].

Свідчення управляючого маєтностями Д. А. Лизогуба В. В. Дриги, який погодився співпрацювати з поліцією, не залишили суддям місця для сумнівів. Серед загального заціпеніння у залі суду, Д. А. Лизогуб був засуджений до смертної кари через повішення. На пропозицію врятувати своє життя клопотанням про помилування він відповів відмовою [10, с. 427].

Місцем страти було обрано «Скаковое Поле, около бойни» в Одесі. Програма страти передбачала процедуру виконання вироку, зазначалося про спорудження ешафоту, могили, саванів, трун, нагрудних дощок з написом «державний злочинець», арештантського одягу, підпиляних шпаг для позбавлення дворянства (Д. А. Лизогуб та С. Ф. Чубаров були дворянами). Не було забуто і попередження катові про доведення страти до кінця в разі обриву мотузки та інші подробиці [3].

10 серпня 1879 р. Д. А. Лизогуба повезли на страту разом з С. Ф. Чубаровим та Й. Я. Давиденком. Очевидці розповідали, що він був незворушно спокійний, навіть лагідна усмішка з'явилась на його обличчі, коли він звертався до друзів зі словами підбадьорення [10, с. 427].

На думку Р. О. Шувалова [15], поховали страчених революціонерів 10 серпня на території Карантинного кладовища. У наш час на тому місці розташований Одеський парк культури і

відпочинку імені Т. Г. Шевченка.

Смерть Д. А. Лизогуба сколихнула все передове суспільство Російської імперії. Л. М. Толстой присвятив цій трагічній події оповідання «Боже і людське», в якому вивів образ Д. А. Лизогуба під прізвиськом Синьогуб. Л. М. Жемчужников, який пам'ятав Д. А. Лизогуба ще маленьким хлопчиком, писав: «Це був не суд праведний та милосердний, а швидкий та жорстокий – немилосердне вбивство» [2, с. 162].

Джерела та література:

1. Выпись из крепостной Черниговскаго Нотариальнаго Архива книги по Городничскому уезду [Копія]. – 1875 (№ 2). – С. 158. – № 51. – [Зберігається у приватному архіві родини Киселів у смт Седнів].
2. Деятели революционного движения в России : Библиографический словарь : Т.2 : Семидесятые годы : Вып. 2 : Ж–Л / Сост. А. А. Шилов, М. Г. Карнаухова. – М. : Всесоюзное общество политических каторжан и ссыльно-поселенцев, 1930. – С. 407–836.
3. Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Л. М. Жемчужников. – Л. : Искусство, 1971. – 448 с.
4. Забытые страницы истории. Карантин / На основе материалов Г. А. Калугина, Р. А. Шувалова [Електронний ресурс] // Думская. – Режим доступу до статті: <http://dumskaya.net/post/zabytye-stranicy-istorii--karan-tin-/author/>.
5. Коротенко В. В. Формулярний список про службу Федора Лизогуба (за документами Державного архіву Полтавської області) / В. В. Коротенко // Архіви України. – 2011. – Випуск 6 (276). – С. 179–183.
6. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К. : Типо-литография С. В. Кульженко, 1912. – Т. 3. – 815 с.
7. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К. : Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.
8. Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.) / М. П. Рудько. – К. : Київський університет, 1973. – 208 с.
9. Самохіна Н. Рід Лизогубів в історії України / Н. Самохіна // Містечко над Сномом : Збірка статей і матеріалів. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. – С. 124–150.
10. Степняк-Кравчинский С. М. Подпольная Россия / С. М. Степняк-Кравчинский. – М. : Гослитиздат, 1958. – Т. 2. – С. 668.
11. Троицкий Н. А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма 1866–1882 гг. / Н. А. Троицкий. – М. : Мысль, 1978. – 323 с.
12. Троицкий Н. А. Россия в XIX веке : Курс лекций / Н. А. Троицкий. – М. : Высшая школа, 1997. – 431 с.
13. Хирьякова Е. Воспоминания и некоторые сведения о Димитрии Андреевиче Лизогубе / Е. Хирьякова // Звенья: Сборники материалов и документов по истории литературы, искусству и общественной мысли XIX в. – М.–Л. : Академия, 1932. – Сб. 1. – С. 482–499.
14. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К. : Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. – 1008 с.
15. Шувалов Р. А. Преданы вечному забвению / Р. А. Шувалов. – Одесса : ОКФА, 1998. – 95 с.
16. Ярхо В. Жрецы и жертвы террора : Народовольцы – «строители» народного счастья / В. Ярхо // История (Первое сент.). – 2004. – № 10–11. – С. 4–11; С. 15–21.

ВИТОКИ ІНСТИТУТУ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ В ДОГОВОРАХ РУСІ З ВІЗАНТІЄЮ 911 р. та 945 р.

На основі аналізу договорів Русі з Візантією у статті розглянуто першопочатки інституту необхідної оборони у статтях договору 911 р. та встановлено відсутність згадок про необхідну оборону у договорі 945 р.

Ключові слова: договір, необхідна оборона, крадіжка.

Інститут необхідної оборони відіграє досить важливу роль у формуванні української суспільної думки і поведінки, та законодавства в цілому. Недослідженість питань його становлення негативно впливає на його вдосконалення в майбутньому. Варто проаналізувати зародження поняття «необхідна оборона» і з'ясувати сенс, який був вкладений в нього у IX–X ст., бо все ж необхідна оборона являється превентивним заходом скоєння злочинів, виступає гарантом законності і додержання прав окремої людини. Дискусивність поглядів вчених на період Київської Русі як початків інституту необхідної оборони залишає поле для розгляду цього питання в даній статті.

За останній час питання розвитку і вдосконалення інституту необхідної оборони не надто цікавило вчених. Збереглися лише досить обмежені епізодичні судження з приводу цієї проблеми: Г. Фельдштейна (1899 р.), А. Коні (1866 р.) та більш сучасна В. Орехова (2003 р.). Фрагментарність суджень про еволюцію інституту необхідної оборони згаданих вчених дає можливість дослідити цю проблему більш ґрунтовно.

Інститут необхідної оборони – один з найдавніших інститутів права, який був заснований на природньому інстинкті людини до самозбереження, але отримав легітимне значення тільки з законодавчим закріпленням. У середньовічному законодавстві спостерігалась диференціація норм в залежності від походження людини. Не можна говорити про те, що державні документи закріплювали рівність прав на необхідну оборону різних верств суспільства. Важливо зауважити, що й саме поняття «необхідна оборона» в сучасній нам трактовці не вживалося, його просто не існувало, але в нормативно-правових актах та міжнародних договорах часів Київської Русі зустрічаються норми, що регулювали саме відносини в зв'язку з якими виникає потреба в необхідній обороні. Доволі поширеним правом людини було право на кровну помсту за навмисне спричинення смерті близькому її родичу. Там, де це право починає обмежуватись і виникає епізодичне застосування норм необхідної оборони.

Наприкінці IX ст. в період ще не остаточно централізованої Київської Русі, коли влада князя не була абсолютною, держава повністю не підкорила незалежне і вільне існування особистості, щоб обмежити її існування суворими і чітко регламентованими нормами поведінки, що й не відбилося як найкраще на широкому застосуванні практики оборони.

Так, як не залишилося законодавчих документів періоду Ранняї Русі, які б регулювали суспільні відносини, то варто розглянути міжнародні документи. Слід зазначити, що аналізуючи договори Русі з Візантією треба враховувати і те, що в них містяться норми двох держав. Отже, існує синтез відразу двох законодавчих систем. Але, враховуючи те, що ці норми застосовувалися стосовно існування як візантійців, так і русичів їх можна вважати джерелами для вивчення норм як Русі, так і Візантії. Вже в той час міжнародні домовленості відігравали значну роль у житті держави, хоча і регулювали найбільш важливі на той час відносини – економічні, стосуючись в основному купецтва. Русь на той

час ще не визріла, як одиниця, яка може регулювати відносини у всьому суспільстві на засадах одного кодифікованого писаного закону.

Дослідник А.Коні вважає, що в договорах Олега і Ігоря з Візантією (911 та 945 рр.) немає навіть згадки про те, що застосовувались норми необхідної оборони. Бо, на його думку, поняття про необхідну оборону завжди нерозривно пов'язане з поняттям «осудності». В договорах же відсутні будь-які згадки про осудність і неосудність та злий умисел [1, с. 79–80].

Але варто зауважити, що таких трактовок і не могло бути. Ми говоримо про першопочатки інституту необхідної оборони, а ці поняття з'являються у вжитку лише сформованої норми і вже розвиненого інституту. Необхідно розглядати договори з Візантією в контексті обмеження і регулювання помсти, як основного права кожного члена тодішнього суспільства. Така трактовка зустрічається у договорі Олега з греками у сенсі оборони майна. Подальший розвиток норма отримала у Руській Правді вже оборони як майна, так і особистості.

У договорі 911 р. зазначено «...про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, (та) якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають на смерть (його) ні християни, ні русини, але ще нехай забере своє той, який (це) втратить...» [4, с. 35]. Ця стаття з договору встановлює обмеження щодо права обікраного вбити злодія – тільки тоді, коли він чинить опір при затриманні, і що сам факт крадіжки не дає права на вбивство злодія. Це підтверджує твердження про те, що необхідна оборона з'являється як інститут, що обмежує заподіяння смерті іншому. Людина за цією нормою може вбити злодія тільки в цілях самооборони, коли той намагається втекти з місця події, завдавши шкоди обікраному, який намагається затримати крадія.

Отже, норма про необхідну оборону впливає з саме економічних відносин і з факту посягання на чуже майно.

Слід також зупинитися на тому, що така стаття наявна в міжнародному договорі, а отже не може бути остаточно встановлено для якої держави вона є основоположною: для Русі, для Візантії чи для обох. Скоріш за все, ця норма є компромісним варіантом врегулювання подібних відносин. До Руської Правди не зберіглося жодного з законодавчих кодифікованих документів, але вони могли існувати у вигляді настанов про обов'язки, а не лише звичаєвого права. Крім того у свідченнях очевидців, які відвідували Русь і залишили свої спомини про неї, чітко прослідковується згадки про «руський закон» до прийняття Руської Правди.

Згідно ж звичаїв на Русі крадій міг бути вбитий майже за будь-яких обставин; інших принципів дотримувались у Візантії: вбивство крадія вдень тільки в тому випадку, коли той оборонявся зброєю, а вночі – тільки якщо не можна було інакше його спіймати [3, с. 11]. З цього випливає, що стаття в договорі намагається замирить дві сторони з приводу спірного питання і тим самим створила нову норму, яка згодом у трохи видозміненому вигляді закріпилася у Руській правді. Не можна говорити про те, що ця стаття санкціонує необхідну оборону в принципі. Для того суспільства русичів це вже було величезним поступом внутрішнім положенням у державі, для того світогляду, коли панувала кровна помста і принцип «око за око, зуб за зуб» розуміння того, що спіймавши крадія його слід залишити живим, було досить незвичне і іноді неприйнятним для розуміння. Але вже наявна згадка про необхідну оборону: щоб захистити власне життя дозволялось вбити злодія, що обороняється, і не нести за це покарання.

Слід зрозуміти, що неможливо було відразу прийняти необхідну оборону як принцип в законодавстві, бо по-перше – давні звичаєві норми повністю його відкидали; по-друге – вже

на початку Х ст. розуміли недосконалість методів життя, за якими неможливо було співіснувати з іноземними державами, в яких правове закріплення норм стояло на крок вперед від руських; по-третє – неможливо було докорінно змінити світогляд людей, які жили за певними нормами вже багато віків. Тому з огляду на перший компроміс у вигляді статті договору 911 р., можна починати мову про першопочатки впровадження розуміння потреби формування інституту необхідної оборони.

Щодо статті договору, яка розглядає вбивство («...якщо хто уб'є...нехай умре там, де вчинив вбивство. Якщо ж утече той, хто вчинив убивство, (і) якщо є він імущий, то (ту) частину (майна) його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого...; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімущим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре...» [4, с. 35]), то договір надає прерогативу багатому вбивці перед бідним, але жодних згадок про застосування норм необхідної оборони немає.

Якщо розглянути договір Ігоря з греками 945 р., то аналізуючи норми слід зауважити, що основні статті про вбивство і нанесення побоїв списано з договору 911 р., але статтю про крадіжку перероблено на більш м'якшу стосовно злодія, в якій зовсім зникло формулювання про захист від посягання на майно та про самооборону в ході затримання злочинця – немає і натяків на згадки про необхідну оборону.

Отже, з огляду на вищесказане можна зробити висновок, що першими пам'ятками кримінального права Русі стали договори Русі з Візантією 911 і 945 рр., хоча спеціального визначення поняття необхідної оборони в них не надавалося. В договорі 911 р. прослідковуються першопочатки згадок про оборону – власник майна не має права вбивати злодія на місці за виключенням обставин самооборони, за яких постраждалий вбиває злодія з метою його затримання – це в свою чергу обмежує кровну помсту, являє собою зародження інституту. На жаль, норму переробляють у договорі 945 р. і подальшого розвитку норма про необхідну оборону досягає лише з прийняттям першого кодифікованого зводу законів на Русі.

Джерела та література:

1. Кони А.Ф. О праве необходимой обороны / А.Ф. Кони. - М. : ВЪ Университетской Типографіи (Катковъ и Ко), на Страсткомъ бульвар, 1866. – 112 с.
2. Орехов В. В. Необходимая оборона и иные обстоятельства, исключющие преступность деяния / В. В. Орехов. – Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. – 217 с.
3. Фельдштейн Г. С. О необходимой обороне и ее отношении к так называемому «правомерному самоуправству» / Г. С. Фельдштейн. – Санкт-Петербург : Типография Правительствующего Сената, 1899. – 53 с.
4. Хрестоматія з історії України / Упоряд. та автор коментарів Уривалкін О. М. – К. : КНТ, 2007. – 520 с.

Віра Отчиченко

ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ

У статті йдеться про письменницю і громадську діячку Людмилу Старицьку-Черняхівську, творча спадщина якої сприяла піднесенню Українського національного відродження другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: письменниця, громадська діяльність, твори.

У другій половині XIX – початку XX ст. активізувався національно-визвольний рух, який увійшов в історію як Українське національне відродження. Важливу роль у ньому відіграли твори письменників, котрі надихали людей на боротьбу за національне визволення і державність. З-поміж них – Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська, для якої головними складниками світогляду було самостійність мислення та щира віра у власні ідеали. Через все її життя і творчість наче червоною ниткою проходить думка про невмирущість ідеалів незалежності України. Її твори пробуджують в свідомості читача любов до свого коріння, надихають на боротьбу за незалежність рідної землі. Л. Старицька-Черняхівська була не тільки письменницею, але й громадською діячкою, котра вирізнялася своєю активністю та енергійністю, спрямованими на захист прав й інтересів українського суспільства.

Особистість Людмили Старицької-Черняхівської вже привертала увагу науковців. Варто згадати праці Я. Мамонтова [3], Л. Баран [1], Ю. Хорунжого [4], М. Євшан [2], І. Чернової [5] та інших. Утім, допоки відсутня комплексна студія, приурочена життю і творчості Л. Старицької-Черняхівської, вивченню її світогляду, громадської діяльності, що свідчить про актуальність і наукову новизну проблеми. Відтак, спираючись на наявну тематичну літературу, твори і листи письменниці, спогади її сучасників, ставимо за мету проаналізувати життєвий шлях і громадську діяльність Людмили Старицької-Черняхівської.

Майбутня письменниця народилася в Києві, в старовинній козацько-дворянській родині 29 серпня 186 р. Батько – український літератор і діяч Михайло Петрович Старицький, мати – Софія Віталіївна (в дівоцтві Лисенко, рідна сестра М. Лисенка) [2, с. 127]. Л. Старицька-Черняхівська здобула освіту у приватній київській гімназії В. Ващенко-Захарченко. Протягом 1888-1893 рр. брала активну участь у роботі літературного гуртка «Плеяда».

Перша чверть XX ст. стала для літераторки періодом найвищого творчого піднесення. У цей час вона написала п'єси «Гетьман Дорошенко», «Останній сніп», «Декабристи», «Червоний півень», «Тихий вечір», повість «Діамантовий перстень», драми «Милость Божа», «Крила», «Іван Мазепа» та багато інших. Водночас, виявилася насиченою і громадська діяльність. Під час революційних подій 1905-1907 рр. Л. Старицька-Черняхівська брала участь у мітингах та демонстраціях, засіданнях політичних гуртків, пізніше увійшла до Української демократично-радикальної партії, потім – Товариства українських поступовців [3, с. 4].

У роки Першої світової війни Людмила Михайлівна працювала у товаристві допомоги біженцям «Юг России», сестрою милосердя у шпиталі, організовує дитячі притулки для сиріт. У листопаді 1916 р. їздила в Сибір і Поволжя, де розшукувала висланих галичан та допомагала їм матеріально.

Із моменту створення Центральної Ради Л. Старицька-Черняхівська стала її членом, а в квітні 1917 р. увійшла до Малої Ради. Людмила Михайлівна брала найактивнішу участь у створенні українських установ, підготовці та написанні-постанов, розпоряджень, відозв Центральної Ради, проголошенні її перших універсалів. У травні 1917 р. вона стояла біля витоків Товариства (комітету) «Український національний театр», входила до його президії. За доби Української держави П. Скоропадського очолювала Український клуб, а в період Директорії стала співзасновницею й заступником голови Національної ради українських жінок у Кам'янці-Подільському.

Зі встановленням радянської влади Л. Старицька-Черняхівська перебивалася випадковими заробітками, працюючи ткалею на трикотажній фабриці. Однак, багато сил та енергії віддавала театральній справі: зорганізувала нові трупы, очолила драматичну секцію Дніпросоюзу, займалася

режисурою. Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. письменниця та її рідні зазнають переслідувань. 1929 р. Людмилу Михайлівну та її чоловіка Олександра Григоровича заарештували, звинувативши у приналежності до «Спілки визволення України». Подружжя відправили до Харкова, де під час слідства (майже півроку) вони сиділи в камерах ізолятора ДПУ на Холодній горі. Суд визначив їм п'ятирічне ув'язнення з наступним засланням. У червні 1930-го, певно, зважаючи на похилий вік підсудних, вирок замінили на умовний [1, с.100].

Родина повернулася до Києва. У зв'язку з арештом Л. Старицька-Черняхівська не могла продовжити письменницьку діяльність, мусила три роки підробляти на швейній фабриці. Наприкінці 30-х років з новою силою закрутилася репресивна машина. 1938 р. арештували й розстріляли єдину доньку Черняхівських – Вероніку; від такого горя помер чоловік Людмили Михайлівни. Самотня і згорьована жінка, проте, продовжувала викликати страх у каральних органів. 20 липня 1941 р., коли під стінами Києва стояли німці, співробітники НКВС провели обшук у квартирі Л. Старицької-Черняхівської, забрали паспорт, теку з листуванням, а «неблагонадійних» господинь (Людмилу Михайлівну та її сестру Оксану) заарештували. Вони були вивезені до Харкова, звинувачені в «анти-радянській діяльності».

Письменниця зберігала гідність і твердість духу до вироку, переконливо оскаржувала недолугі, грубі обвинувачення, чітко висловила свої погляди на засади державного ладу України: «Мое ставлення до радянської влади. Я вважаю його лояльним, тому що нічим ніде не порушила законів нашої республіки, виконую всі її приписи і постанови. Але я не зрікаюсь того, що деякі принципи політики радвлади не відповідають моєму ідеалові: всенародне представництво, воля слова, воля совісті. Я не погоджуюсь з правом диктатури пролетаріату, панування одного класу над другим; я не визнаю смертної кари ні в жодному випадкові державного життя; я одстоюю завжди волю слова, право кожного висловлювати свої думки, незалежно від того, до якої партії він належить; я визнаю недоторкальне право совісті кожного громадянина, право кожного визнавати або не визнавати релігію і не визнаю боротьби з релігією примусовими засобами. Я визнаю право власності, бо без права власності не уявляю собі зросту енергії людського життя. Це є мої думки. Я певна того, що той стан, в якому ми зараз перебуваємо, тільки переходовий і що всі ті принципи, що я вгорі зазначила, стануть у нашій країні підвалиною життя. Соціалізм тільки тоді уявляє з себе вартість, коли він забезпечує щастя й волю всім громадянам, а не одній групі, не одному класові...» [1, с. 17].

Арештантку визнали винною, засудили й відправили у товарному вагоні у глиб Росії [21, с. 6]. По дорозі 73-річна письменниця, як згадував «пасажи́р» того ж потяга, лікар О. І. Вилегжанин, не витримала наруги і померла [3, с. 6]. Конвоїри викинули тіло у степ, по ходу руху потяга. Де її могила – невідомо.

Тоталітарна система була послідовною у своєму намірі винищити всіх, хто спроможний зберігати незалежний погляд на драматичні обставини радянського буття. Л. Старицька-Черняхівська не схвалила Жовтневий переворот, не могла сприйняти «червоного терору», насильницьких методів утвердження диктатури пролетаріату, зневажливого ставлення до старшого покоління української інтелігенції, звинувачень у контрреволюційності національно свідомих українців, командної системи управління літературно-мистецьким процесом, декретивного введення пріоритету комуністичних ідей і підкорення їм індивідуальної свідомості.

11 серпня 1989 р. пленум Верховного суду УРСР скасував вирок щодо Л. Старицької-Черняхівської за відсутністю складу злочину.

Джерела та література:

1. Баран Л. Людмила Старицька-Черняхівська і український фольклор / Л. Баран // Народна творчість та етнографія. – 1997. – №2–3. – С. 25.
2. Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика / М. Євшан. – К. : Основа, 1998. – 288 с.
3. Мамонтов Я. Українська драматургія передреволюційної доби (1900–1917) / Я. Мамонтов // Червоний шлях. – 1926. – №11–12. – С. 199.
4. Хорунжий Ю. Репресоване «Відродження» / Ю. Хорунжий // Три колонки з продовженням. – 1993. – № 9, 16, 23, 30 вересня; Його ж. Ніщо не гине в світі / Ю. Хорунжий // Літературна Україна. – 1993. – № 36, 37, 38, 39.; Його ж: Творення без вихвалання (До 125-річчя з дня народження Л. Старицької-Черняхівської) / Ю. Хорунжий // Урядовий кур'єр. – 1993. – № 130.
5. Чернова І. Еволюція проблематики і поетики у драматургії Людмили Старицької-Черняхівської: Автореферат дисертації ... кандидата філологічних наук / І. Чернова. – К., 2002. – 18 с.

Марина Помогайбо

БЛАГОДІЙНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Н. А. ТЕРЕЩЕНКА

У статті аналізується діяльність відомого глухівського підприємця та мецената Ніколи Артемовича Терещенка та його значення для розвитку українського суспільства.

Ключові слова: Нікола Терещенко, Артемій Терещенко, Трьох-Анастасіївська церква у Глухові.

Нікола Артемович Терещенко (1819–1903) – відомий глухівський підприємець, меценат і благодійник. Деякі аспекти його благодійницької діяльності знайшли відображення у працях О. Доніка [2], В. Ковалинського [4], М. Слабошпицького [6]. Втім, комплексне дослідження даної проблеми в історичній літературі відсутнє. У даній статті зроблено спробу висвітлити саме цю проблему.

Нікола був старшим сином Артемія Яковича Терещенка. Він народився 14 жовтня 1819 р. Його батьку на той час ледве виповнилося 25 років і він ще не мав можливості допомогти своєму синові отримати престижну освіту. Сам Артемій Якович був першим підприємцем з родини Терещенків. Свою діяльність він розпочав з дрібної торгівлі. Пізніше відкрив свою справу. Під час Кримської війни (1853–1856) А. Я. Терещенко на постачанні лісу і хліба для армії заробив значний капітал, який пізніше вклав у цукрову промисловість, що надзвичайно швидко розвивалася. На власні кошти він після 1861 р. починає скуповувати або брати в оренду у поміщиків, що розорилися, невеликі заводи і модернізувати застарілі запущені виробництва, землі для вирощування цукрового буряка і будівництва нових цукрових заводів і млинів. Пізніше все це переходить у власність його синів, в тому числі і до Ніколи.

Нікола закінчив тільки Глухівське міське училище, але неабиякі здібності і гострий розум допомогли йому усунути прогалини провінційного освіти. Ще юнаком він розпочав самостійну торгівлю хлібом і повів її з надзвичайним вмінням. Пропонуючи послуги по закупівлі зерна, він познайомився з багатьма місцевими поміщиками, увійшов у довіру й уклав угоди з великим зиском для себе. Молодий купець завжди бездоганно виконував умови договорів, завдяки чому часто отримував товар у борг. Дуже швидко Нікола Артемович став у Глухові головним скупником хліба та головним продавцем солі та риби, що їх з Криму доставляли споряджені ним чумацькі валки. Існувала

легенда, що Терещенки в 1850 р. знайшли скарб. Так це чи ні, але те, що Нікола Артемійович зумів витягти велику користь з реформи 1861 р. – факт. Він скористався тим, що в нових умовах більшість поміщиків не змогла зорієнтуватися, як правильно вести господарство, щоб воно приносило прибуток. І, як результат, вже в 1870 р. в його руках зосередилося понад 10 цукрових заводів. Серед них цукрові заводи князя Барятинського у Крупці, поміщика Левшина – у містечку Воронежі, Кочубея – на Михайлівському Хуторі та інші заводи, розташовані навколо Глухова [5; с.39].

Він був дуже зайнятий управлінням заводів і торгівлею, але й про громадську діяльність не забував, що для сім'ї Терещенків було традиційно. У 1851 р. Н.А.Терещенко був обраний старшим бургомістром Глухова і займав цю посаду протягом 9 років, а потім протягом 14 років був глухівським міським головою. Разом з тим, він був членом Глухівської земської повітової управи. Н.А.Терещенко більше 20 років стояв на чолі глухівського самоврядування, що було свідченням загальної поваги земляків до його діяльності. Крім громадської діяльності Нікола Артемійович особливу увагу приділяв благодійним справам: допомагав дитячим притулком, міській лікарні і навіть ув'язненим, очолюючи місцеве відділення піклування про в'язниці.

Накопичення капіталу не було самоціллю для Н.А.Терещенка. Цей капітал йшов на корисні справи – удосконалення виробництва, створення умов для ефективної роботи цукрових заводів і покращення побуту робітників [4].

Діяльність Н.А.Терещенка і його братів у таких напрямках як просвітницький рух та благодійність, дала підставу поставити у фамільному гербі Терещенків девіз: «Стремление к общественным пользам». У 1870 р. Артемій Якович дав синам повну свободу дій і вони засновують «Товариство цукробурякових і рафінадних заводів братів Терещенків» з початковим капіталом у 3 млн. руб. Того ж таки року на Всеросійській виставці це Товариство було відзначено срібною медаллю «За дуже хороший цукровий пісок і хороший м'який рафінад при значному виробництві». З часом річний обсяг Товариства перевищив 12 млн. руб., а справами управляло 14 контор у різних містах Російської імперії. Не всі маєтки й заводи були об'єднані Товариством. Частина з них залишалася в одноосібному володінні кожного з братів [2; с.63].

Н. А.Терещенку належало близько 80 тисяч десятин землі, 5 цукрових і рафінадних заводів, винокурні, парові й водяні млини, які були розташовані в Чернігівській, Київській, Волинській, Харківській, Подільській, Курській і Тульській губерніях. Продукція цукрових заводів Н.А.Терещенка відрізнялася високою якістю і неодноразово відзначалася медалями та дипломами як на вітчизняних, так і на міжнародних виставках.

Плідне підприємство і благодійництво принесли Терещенкам визнання. Царським указом від 12 березня 1870 р. Артем Якович на відзнаку особливих заслуг у справі запровадження у Південно-Західному краї землевласництва і на заохочення його благодійницької діяльності став з усім потомством по чоловічій лінії спадковим дворянином. Цікавим видався факт надання статусу дворянства. Спочатку цар Олександр II хотів дарувати дворянський титул Ніколі Артемовичу, враховуючи його бездоганну ділову репутацію та благодійну діяльність. Але Нікола зробив все, щоб цей титул з правом успадкування по чоловічій лінії отримав не він, а його батько. Формальною причиною було те, що Нікола хотів, щоб його батько як засновник справи, а також обидва його брата, які постійно допомагали йому, теж були б нагороджені. Але не це було справжньою причиною такого прохання. Насправді Нікола знав, що під час церемонії отримання дворянського титулу він буде змушений прихилити коліна перед царем всієї Русі, тоді як його батько в силу свого похилого віку буде від цього

обов'язку звільнений. Нікола ж як представник гордого українського роду не бажав, щоб хто-небудь з родини Терещенків схиляв коліна перед російським царем. Саме після отримання дворянського титулу девізом сім'ї стало: «Стремление к общественным делам». На гербі був зображений сніп української пшениці у лапі лева. Сам же герб тримали два леви – улюблений алегоричний образ старого Артемія та його сина Ніколи [7; с. 49 - 50].

Багато зробила родина Терещенків для свого рідного Глухова. Загалом на розбудову міста ними було витрачено понад 1,5 млн. руб.

У 1870 р. Н.А.Терещенко переїжджає на проживання до Москви. У Москві він мешкав до 1875 р. Його весь час тягнуло на Україну і в 1875 р. він приймає рішення переїхати до Києва. Багато причин сприяли цьому рішення. Дивовижна краса міста на Дніпрі, його прославлені історичні святині, близькість до рідних місць, а найголовніше – зростаюча економічна роль Києва, який з будівництвом залізниці і відкриттям біржі перетворився на справжню «цукрову столицю».

На проведених у Києві виставках одне з провідних місць займала продукція заводів найбільших цукрозаводчиків, яка виставлялася в особистих виставкових павільйонах і, як писала газета «Киевлянин», «була прикрасою виставки» [1; с.39-40].

Переїхавши до Києва, родина Терещенків оселилася в будинку № 12 по Бібіковському бульвару. У Києві Нікола Артеміївич більш активно починає займатися благодійною діяльністю та інвестуванням у будівництво громадських будівель. У 1881 р. відкривається училище для сліпих, єдиний на той час заклад в Росії. Того ж таки року Н.А.Терещенко виділяє 23 тис. руб. на будівництво Маріїнського дитячого притулку на розі вулиць Паньківської та Микільсько-Ботанічної (нині НДІ психології) [2; с.65-66].

У 1885 р. Н.А.Терещенко вирішує виділити 60 тис. руб. на будівництво нічліжного будинку по вулиці Басейній, 16, розрахованого прихистити до 500 осіб, які потребують притулку. У зимові морозні дні в цьому будинку розміщували і до 600 чоловік. Інвестування цього закладу обходилося Терещенку ще в більш ніж 60 тис. руб. щорічно. У радянські часи протягом декількох десятиліть в цьому будинку знаходився пологовий будинок, в якому на світ з'явилися тисячі киян. Цей 111-річний будинок був ще досить міцною спорудою і тривалий час міг би ще служити прикладом для наслідування, пам'ятником благодійності та милосердя. Але був знесений протягом двох днів у червні 1996 р. при реконструкції вулиці Басейної [3].

На кошти, що виділялися Н.А.Терещенком, були побудовані будинки 4 гімназії (нині Транспортна академія), 5 гімназії по Великій Васильківській вулиці, притулок-училище для глухонімих на Мало-Дорогожицькій вулиці, колонія для малолітніх злочинців, жіноча гімназія на Покровській вулиці, школа при Борисоглібській церкві, Троїцький народний дім (нині там знаходиться театр опери), «дом труда» по Гоголівській вулиці, Покровська церква на Солом'янці, собор Св. Миколи у Покровському монастирі. Значні кошти він виділив на будівництво Володимирського собору, був одним з інвесторів будівництва в Києві Політехнічного інституту, перерахувавши до фонду будівництва близько 150 тис. руб. Займаючись справами Товариства поширення комерційної освіти, головою якого він був з 30 червня 1896 р., Н.А.Терещенко величезну увагу приділяв розвитку освіти. Він задумав заснувати зразкове міське училище і виділив для цього 150 тис. руб., однак цих коштів вистачило лише на будівельні роботи. Син Н.А.Терещенка Олександр Миколайович асигнував ще 220 тис. руб., 100 тис. з яких були витрачені на купівлю земельної ділянки під будівництво і 120 тис. руб. на утримання міського училища. У будівлі розмістилося два училища – чоловіче і жіноче.

Будівля і сьогодні прикрашає Львівську площу Києва. Це Театральний інститут ім. І.К.Карпенка-Карого [4; с.3].

На Подолі з ініціативи Н.А.Терещенка та за його кошти (близько 330 тис. руб.) була збудована чоловіча торгова школа. З 1899 р. тут же починає працювати і перша в Росії жіноча торговельна школа ім. Терещенка.

Нікола Артемійович не тільки виділяв кошти на будівництво навчальних закладів, а й брав участь у керівництві ними, виконуючи тривалий час обов'язки почесного попечителя 1-й гімназії і старости гімназійної церкви св.Миколая.

Н. А.Терещенко був великим знавцем мистецтва. Збирати свою художню колекцію він почав ще в Глухові. У цьому йому сприяли брат Федір, сини Іван і Олександр, дочки Варвара і Ольга – знаючі колекціонери, поціновувачі й меценати. Завдяки їм і до теперішнього часу Київ демонструє відвідувачам цінні зібрання чотирьох державних музеїв – Т.Г.Шевченка, Російського мистецтва, Східного та Західного мистецтва, які знаходяться в будинках, що належали раніше родині Терещенків, і Національного музею, побудованого за їх участю. Родина Терещенків – Нікола і Федір Артемійович, Іван Миколайович – стала серйозним конкурентом знаменитого московського колекціонера П.М.Третьякова. Для Київського художньо-промислового і наукового музею (така первинна назва Національного музею) Нікола Артемійович придбав велику колекцію з розкопок В.В.Хвойка, замовив 34 портрети українських гетьманів та інших історичних особистостей. У його колекції почесне місце займали картини видатних майстрів російського живопису І.Крамського, В.Верещагіна, В.Перова, І.Рєпіна, В.Поленова, В. та А.Васнецових, І.Айвазовського. Досить велика експозиція була представлена полотнами українських живописців М.Пимоненка, М.Кузнецова, С.Костенка, С.Світославського, К.Трутовського. Н.А.Терещенко мав намір зробити свою колекцію надбанням всіх любителів живопису, але сучасники не зрозуміли і не оцінили його намірів [6; с.198-200].

У 1889 р. великою групою київської інтелігенції, до складу якої входили В.Антонович, А.Прахов та ін., на ім'я губернатора була складена доповідна записка про необхідність створення музею. Крім того, в цій доповідній були викладені відомості про те, що вже для цього зроблено, і що ще слід було для цього зробити. На подану доповідну записку губернатор наклав резолюцію: «За відомостями, зібраними по губерніях, в установах подібного роду потреби не представляється» [3].

У 1878 р. Н.А.Терещенко отримав чин статського радника і був прийнятий на службу по відомству «Императорского человеколюбивого общества». Але все те, що він зробив для суспільства, Н.А.Терещенко робив не за посадою, а за велінням душі. В цілому, за все своє життя Н.А.Терещенко пожертвував на громадські потреби близько 5 млн. руб. і майже половину з них – на потреби Києва. Ця сума була дійсно величезною. Для порівняння наведемо кілька прикладів цін: курка – 40 коп.; 10 яєць – 15 коп.; фунт масла – 30 коп.; фунт яловичини – 8 коп.; середній порося до столу – 1,5 руб.; пуд цукру-рафінаду – 5 руб.; кінь – 100 руб.; корова – 40 руб.; чоловіче пальто – 11 руб.; годинники наручні – 10 руб.[2; с.66].

Благодійна та громадська діяльність Н.А.Терещенка не пройшла непоміченою серед сучасників. Більшість з них цінувало і захоплювалося його діяльністю. В останні роки життя він отримав чин таємного радника, що відповідало військовому званню генерал-лейтенанта. У 1892 р. Н.А.Терещенку було присвоєно звання почесного громадянина м. Києва, на благо якого він трудився майже 30 років, а з нагоди його 80-річчя Олексіївська вулиця була перейменована на Терещенську.

14 жовтня 1899 р. відзначалося не тільки 80-річчя з дня народження Н.А.Терещенка, але й

50-річчя його державної служби. Сотні привітальних телеграм, більше 150 делегацій від міської влади, громадських комітетів, учнів і викладачів навчальних закладів, робітників і службовців цукрових заводів прийняв ювіляр. До цього часу він був нагороджений орденами Білого Орла і французького Почесного легіону, св. Володимира 2 і 3 ступеня, св. Анни 1 ступеня, св. Станіслава 1 та 3 ступенів. Всього, чого досяг Н.А.Терещенко за все своє життя – капітал і становище в суспільстві – було результатом його незвичайної енергії, твердого характеру, величезної працездатності, а не просто везіння [3].

У будь-яку справу, якою йому доводилося займатися, він вкладав частинку своєї душі. Навіть заповітом він розпорядився мудро, щоб він ще довго служив киянам. Всіх, кому Н.А.Терещенко допомагав в житті, він не забув і в заповіті. Коли Н.А.Терещенко хотів комусь із знайомих, які потрапили в скрутні обставини, допомогти, він писав їм: «Шановний добродію, чи не відмовите мені в люб'язності виконати моє прохання – прийняти від мене цю суму грошей, яка, можливо, допоможе Вам вийти з цього скрутного становища, в яке Ви сьогодні, волею долі, потрапили» [4]. Сучасним підприємцям є у кого вчитися, брати приклад. Але багатства мало, необхідна щедра, небайдужа душа, здатна на милосердя.

19 січня 1903 р. на 84 році життя Нікола Артемійович Терещенко тихо відійшов у інший світ. 20 січня 1903 р. «Черниговские губернские ведомости» помістили оголошення в траурній рамці про те, що в ніч на 19 січня у Києві помер таємний радник, мільйонер-благодійник Нікола Артемович Терещенко. У той же день була відслужена панахида в церкві лікарні пам'яті царя Олександра III. Два дні Київ прощався з людиною, яка так багато для нього зробила. Труну в оточенні більше 100 вінків, серед яких було багато срібних, пронесли на руках від Володимирського собору до його будинку на Бібіковському бульварі, 34, а потім повезли на вокзал.

21 січня 1903 р. Н.А.Терещенко був похований в рідному Глухові в Трьох-Анастасіївській церкві поруч з батьками, братом Федором і дружиною Пелагеєю Георгіївною. Вдячні глухівчани в 1909 р. спорудили для свого знаменитого земляка бронзовий пам'ятник, який був створений скульптором Н.А.Андреевим. Н.А.Терещенко сидів на кріслі з високою спинкою в спокійній позі мудрої людини. У роки революції пам'ятник було знято з п'єдесталу і розбито. В цей же час витягнули і труну, але прах не чіпали, переконавшись, що золота і коштовностей там немає [5; с.49].

Проходять роки, а результати великої і благородної діяльності Н.А.Терещенка продовжують служити суспільству. Всі будівлі, побудовані з його допомогою функціонують й досі, можливо не в тому первинному вигляді, але все ж таки факт залишається фактом. Також серед його спадщини створена титанічною працею і неймовірними зусиллями буряко-цукрова «імперія», що складалася з 150 тис. десятин землі, 11 цукрових заводів, 8 гуралень, млинів і багатьох інших підприємств.

Досвід благодійницької діяльності Н.А.Терещенка має велике значення для розвитку соціальних і культурних відносин на сучасному етапі, коли доброчинність як невід'ємний атрибут європейського цивілізованого громадянського суспільства відроджується в різних сферах суспільного життя незалежної України.

Джерела та література:

1. Бельська Л. Славна родина українських меценатів (Терещенків) / Л. Бельська // Золоті ворота. – 1993. – Вип.5. – С. 39–45.
2. Донік О. Суспільно–громадська діяльність родини Терещенків / О. Донік // Нова політика. – 1999. – № 3. – С. 62–66.

3. Калита В. Старший із братів Терещенків / В. Калита // Ваше здоров'я. – 2008. – № 48. – С. 3.
4. Ковалинський В. Девіз у гербі (Про підприємця Н.А.Терещенка) / В. Ковалинський // Старожитності. – 1993. – 2 березня. – С. 3.
5. Ковалинский В. Семья Терещенко / В. Ковалинский. – К. : Преса України, 2003. – С.37–50.
6. Слабошпицький М. Українські меценати / М. Слабошпицький. – К. : Вид. «Ярославів Вал», 2001. – С.195–203.
7. Терещенко М. Первый олигарх: Михаил Иванович Терещенко (1886–1956): Необычная история жизни моего деда, как ее рассказала бы мне моя бабушка / М.Терещенко; пер. с фр. – К. : Ника–Центр, 2012. – С.47–53.

Ярослав Хромов

ФІНАНСОВИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена історіографічному огляду проблеми фінансового стану населення УРСР другої половини 40-рр. ХХ ст. Проаналізовано історичні, загальноекономічні та фінансові праці радянського часу, сучасну українську наукову думку та зарубіжну історіографію.

Ключові слова: історіографія, фінанси, економіка, рівень життя, фінансова реформа, бюджет, ціни.

У статті здійснено огляд історіографічної спадщини щодо вивчення фінансового стану населення УРСР середини ХХ ст., визначено основну проблематику праць, а також прослідковано зміни, що відбулися у висвітленні науковцями цієї проблеми у історичній ретроспективі.

Наукову літературу з теми можна умовно розподілити на кілька груп. *До першої групи* віднесемо праці, що побачили світ упродовж 1945 – початку 1990 рр., які належать радянській історіографії.

На жаль, регіональним проблемам реалізації фінансової політики у радянській науковій літературі було відведене незначне місце. Основні ж праці були присвячені всесоюзному та республіканському розвитку, що цілком відповідало інтересам Радянської держави. Певні аспекти регіональної фінансової політики та інформації про фінансовий стан населення можна виокремити із системних історичних та економічних праць.

У відповідності до ідеологічних постулатів провідні радянські економісти, політики, історики майже під однаковим кутом звертались до опису фінансового стану населення та його висвітлення. Особливістю історіографії досліджуваного періоду є той факт, що більшість наукових праць з'явилося після 1947 р. – це пов'язано з тим, що сфера радянських фінансів знаходилась під суворим контролем партії, НКДБ, міліції та контрольно-ревізійних органів. Керівництво держави в умовах наростання внутрішніх, післявоєнних економічних та фінансових проблем керувало економікою у ручному режимі.

Після проведення фінансової реформи у грудні 1947 р. практично одночасно на шпальтах центральних та місцевих газет з'являються перші свідчення про результати роботи держави по впорядкуванню фінансової системи.

Одним з перших, хто прокоментував фінансову реформу був А. Г. Зверев – тогочасний міністр фінансів, провідний теоретик та практик фінансів СРСР. Саме він 20 грудня 1947 р. на сторінках найпопулярнішої газети Москви «Культура и жизнь» у статті «Большая победа Советского государства. Советский народ единодушно одобряет постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП (б) «О проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары», першим дав коментар про попередній фінансовий стан населення СРСР та республік, окреслив напрямки змін, що мала нести реформа для населення. Загалом, стаття мала більше пропагандистський характер й закликала населення підтримати заходи держави [1, с. 1].

Окремим фактором формування історіографічної бази стало заснування Московської наукової фінансової школи, яку було утворено 1946 р. у Московському фінансовому інституті на чолі з професором М. М. Ровинським – провідним фінансистом та автором праць з теорії державного бюджету СРСР та республік. Системним, науковим характером та глибоким статистичним і фактографічним матеріалом було наповнено праці автора: «Государственный бюджет СССР» та «Финансовая система СССР». У даних роботах автор намагався окреслити та відзначити роль фінансів, як провідного інструменту соціалістичного будівництва економіки Радянського Союзу, окреслив межі прибуткової та видаткової частини бюджету, активно критикував капіталістичні методи управління фінансами [2, с. 9–15].

Колегами по Московській фінансовій школі М. М. Ровинського були не менш відомі науковці, політичні діячі, теоретики та практики, історики фінансів Г. І. Болдирев, М. М. Любимов, К. Н. Плотников, В. П. Дяченко, та інші [2, с. 9–15].

Новою віхою у вивченні фінансових проблем СРСР стало колективне дослідження провідних радянських економістів та партійних діячів – А. Г. Зверєва, М. М. Ровинського, І. Д. Злобина «Финансы СССР за XXX лет (1917–1947)» у якому було описано розвиток фінансової системи СРСР від становлення до реформи 1947 р., яку вважали новим етапом формування соціалістичного суспільства. Праця була створена виключно в пропагандистських інтересах партії, обґрунтовувались позитиви реформи для радянського народу та народного господарства [3, с. 315–340].

Пов'язаність післявоєнної відбудови та фінансової реформи 1947 р. висвітлив у своїй статті «Советская денежная реформа» інший відомий радянський економіст, заступник голови Держплану СРСР Г. П. Косяченко. На його думку, грошова реформа 1947 р. була показником стійкості та міцності економіки СРСР, частиною плану відбудови Радянської держави та покращення життя радянських громадян [4, с. 107–125].

У 1948 р. відомий радянський економіст, член-кореспондент АН СРСР, заступник міністра фінансів СРСР К. Н. Плотников у своїй праці «Бюджет социалистического государства», акцентував увагу на зруйнованості фінансової системи СРСР за роки Великої Вітчизняної війни, одним з перших звернув увагу на фактор значної наявності підробленої та завезеної за роки війни валюти, що негативно вплинуло на купівельну спроможність рубля, але як і більшість радянських науковців зводив аргументацію до статистичних показників, нехтуючи дисбалансом економічного та фінансового розвитку республік у перші післявоєнні роки [5, с. 278–296].

Упродовж 1947–1950 рр. вийшли статті відомого економіста, директора Інституту економіки при АН СРСР В. П. Дяченко. У статті «Советская денежная реформа 1947 года», що побачила світ в журналі «Вопросы экономики» автор спробував висвітлити основні причини та передумови реформи, акцентувавши увагу саме на економічних механізмах, що вплинули на фінансову систему

та економіку СРСР у роки воєнного лихоліття, не забувши при цьому, відзначити визначну роль партії та Й. В. Сталіна у подоланні складної фінансової ситуації та покращенні грошового забезпечення населення Радянського Союзу [6, с. 42–55].

На зламі 50–60-х рр. світ побачила праця Н.Д. Мец «Наш Рубль. Исторический очерк», де вона звертається до висвітлення ролі радянського рубля для економіки СРСР. Дослідниця висловлює думку, що основною причиною реформування фінансової системи стала Велика Вітчизняна війна, що значно погіршила матеріальний стан населення. Вирішенням даної проблеми, на її думку, стала фінансова реформа 1947 р. й подальше «сталінське зниження цін» [7, с. 79–98].

Вже 1956 р. з'явилась монографія відомого економіста, лауреата Сталінської премії, академіка АН СРСР П. І. Ляценка «История народного хозяйства СССР». Автор, на відміну від попередників, спробував по іншому глянути на фінансові перебудови в СРСР. Він трактував більшість фінансово-економічних заходів радянської влади не як необхідність, а як невідворотний наслідок післявоєнної відбудови. Автор робить такий висновок саме на основі даних по виконанню державного бюджету в перші післявоєнні роки. Дослідник, як і всі радянські науковці того часу, акцентував увагу на тому, що фінансова реформа 1947 р. – це показник міцності економіки СРСР, а її проведення – вагомий шлях до добробуту населення. Основними аргументами на користь його думки було те, що у період з 1947 по 1950 рр. відбулось зниження роздрібних цін на товари для населення. Також, він одним з перших звернув увагу на те, що з проведенням реформи пожвавилась торгівля [8, с. 598–601].

Підтримував думку П. І. Ляценка інший відомий радянський економіст, професор О. П. Погребинський. У своїй праці «История народного хозяйства СССР (1917–1963)» також приділив достатньо уваги значенню післявоєнної відбудови фінансів і реформі 1947 р. та її впливу для подальшого розвитку Радянського Союзу та матеріального благополуччя населення республік [9, с. 151–165].

Новим поглядом на фінансовий стан населення відзначився відомий знавець політекономії професор О. М. Малафєєв, змістивши увагу на проблему ціноутворення та впливу реформи і подальшого державного зниження цін на купівельну спроможність населення СРСР у праці «История ценообразования в СССР (1917–1963)» [10, с. 238–269].

Іншу сторону грошового забезпечення населення та його зв'язку з державою, а саме змін у фіскальній політиці досліджував М. Г. Марьяхін у праці «Очерки истории налогов с населения в СССР». У ході здійснення реформування фінансової системи та після нього, радянське керівництво провадило спроби реформування податкової системи. У ході податкової реформи 1948 р. було підвищено податки з прибуткових колгоспів, знижено відсоткову ставку для промислових підприємств, що давало можливість знизити рівень цін на промислові товари для населення та збільшити купівельну спроможність населення [11, с. 208–226].

Провідне місце серед радянських економістів займав З. В. Атлас – професор, завідувач кафедри грошового обігу та кредиту Московського фінансового інституту, експерт управління Державного банку СРСР. Він у своїй роботі «Социалистическая денежная система» всебічно показав економічні фактори, що впливали на економіку СРСР впродовж післявоєнної відбудови, схарактеризував основні засади та напрямки реформування фінансового сектору, виокремив соціальний зміст реформи, приділивши значну увагу статистичному підтвердженню власних тез. Автор звернув увагу на повоєнний економічний стан СРСР та союзних республік, відзначив і неврожай 1946 року в УРСР та перебої з постачанням хлібу та нестабільність цін на ряд продуктів і товарів першої

необхідності, але вважав ці складнощі вимогою часу, а грошову реформу 1947 р. та відміну карткової системи шляхом до покращення фінансового та матеріального забезпечення громадян у подальші роки [12, с. 285–310].

Згадуваний уже В. П. Дяченко у 1978 р. видав монографію «История финансов СССР» у якій значне місце було відведено аналізу трансформації фінансової системи СРСР впродовж 1945 – 1950 рр. Окреме місце, в державному регулюванні економікою відводилось фінансовій системі. Автор спробував пояснити механізм здійснення реформи 1947 р., акцентуючи увагу на взаємозалежності ціноутворення та фіскальної політики та їх впливу на показник рівня життя населення СРСР та купівельну спроможність різних груп населення, як до реформи так і після. Але як і для праць попередників, за значним фактичним матеріалом зберігалась ідеологічна завеса в викладі даної проблеми. Автор уникав висвітлення реакції населення, описуючи результати реформування фінансів не на рівні радянських республік виключно в загальнодержавних масштабах [13, с. 417–457].

З кінцем епохи застою та початком перебудови у наукових колах змінюється увага й до методології та підходів вивчення проблеми фінансового стану населення другої половини 40-х рр. XX ст. Значним прогресом стала поява республіканських та регіональних досліджень з проблеми.

Вперше за 30 років фінансовий стан населення Української РСР другої половини 40-х рр. XX ст. було описано у 8-му томі енциклопедичного видання «Історія Української РСР. Книга перша: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50 – ті рр.)», що побачила світ у 1979 р. Авторський колектив намагався не відступаючи від партійної лінії продемонструвати значну економічну роль України у відбудові народного господарства, рівень фінансового та матеріального забезпечення населення, який на думку дослідників, залежав від зростання національного доходу. Заробітна платня та її зростання з 1946 по 1950 рр. була пов'язана з рядом державних успіхів: зниженням роздрібних цін на товари масового вживання, пожвавленням торгівлі й розширенням торгової мережі, зниженням податків, зміною виробничих норм та обрахуванням трудоднів для колгоспників. Загалом, видання має значний фактографічний матеріал, але він є підібраним відповідно до тогочасних політичних вимог та не завжди ілюструє реальний фінансовий стан громадян Радянського Союзу [14, с. 417–457].

Системною, можна назвати роботу Т. А. Деревякіна «Історія народного господарства Української РСР». У ній автор комплексно дослідив період з 1945 по 1950 рр., звернувши увагу на роботу міністерств радянської України по врегулюванню фінансового забезпечення населення. Дослідник чітко характеризує зростання бюджету УРСР, характеризуючи видаткову та прибуткову частину, звертає увагу на поступовому зростанню заробітної плати з вересня 1946 р. по грудень 1947 р., а з початку 1948 р. й по 1950 р. стрімкого зростання фінансового та матеріального становища за рахунок триразового зниження цін на товари масового споживання. Автор свідчить про зростання фінансового добробуту громадян не дивлячись на труднощі пов'язані з «посухою» 1946 р. Не зважаючи на значний фактичний матеріал та спрямованість даної роботи на дослідження радянської України, більшість наведених статистичних фактів є завищеними і спростовуються подальшими роботами інших дослідників [15, с. 268–281].

До другої групи досліджень з проблеми віднесемо праці сучасних українських істориків. Нажаль, пласт української історіографії даної проблеми є невеликим за обсягом, але безсумнівно заслуговує значної уваги. З розпадом СРСР та утворенням незалежної української держави постала проблема змін у методології та підходах вивчення економічних проблем пов'язаних зі спадщиною Радянського Союзу

та його впливу на сучасну економічну ситуацію у державі.

Основними акцентами, що робляться українськими дослідниками у ході вивчення даної проблеми є виокремлення нових аспектів або невідомих фактів з історії фінансового стану населення другої половини 40 – рр. XX ст., позбавлення ідеологічних стереотипів та нашарувань нав'язаних партійними структурами, критичний аналіз радянської статистики, увага до регіональних особливостей та їх значення для населення.

На початку 2000-х років вийшла книга Н. В. Дорофєєвої та З. М. Комаринської під назвою «З історії грошей України». Автори характеризують фактори негативного впливу на фінансову систему СРСР, звертаючи увагу на негативні наслідки трьох довоєнних п'ятирічок, що призвели до інфляції, відсутність вільного ціноутворення та Другу світову війну. Фінансова реформа 1947 р. дещо підвищила купівельну спроможність рубля, але вдарила по ряду категорій населення [16, с. 127–128].

Іншої думки дотримуються автори підручника «Економічна історія України і світу» О. М. Царенко та А. С. Захарчук. Вони, звертаючи увагу на складну ситуацію в економіці СРСР у першій повоєнній п'ятирічці, критикують радянську історіографію за недостатнє висвітлення проблем фінансового забезпечення населення. Відоме радянське поступове підвищення заробітної плати в 11 разів, на думку дослідників, нівелювалось відповідним загальним підвищенням вартості життя в СРСР у 9–10 разів [17, с. 244–245].

Такої ж думки притримується колектив іншого не менш цікавого підручника «Економічна історія України і світу» Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко [50, с. 681–682].

Але найбільш ґрунтовним та об'ємним доробком на сучасному українському просторі можна вважати роботу колективу авторів у складі В. М. Литвина, Г. В. Боряка, В. М. Гейця, Т. А. Балабушевича ті інших. «Економічна історія України: Історико – економічне дослідження: у 2 томах». У розділі «Україна в першому повоєнному десятилітті» викладено значний фактологічний матеріал, що на конкретних документальних прикладах демонструє наявність у 1945 – 1946 рр. продовольчої кризи, а заробітна плата будучи низькою не дозволяла купити мінімум наявних продуктів. Крім того, голод 1946 р. сильно вдарив по населенню радянської України. Фінансова реформа 1947 р. та скасування карткової системи, на думку дослідників, кардинальних змін не внесли. У той же час так звана «державна мобілізація коштів» у вигляді позик для робітників, службовців та колгоспників носила «добровільно-примусовий» характер, що також значно обтяжувало матеріальний стан населення. Загалом колектив авторів достатньо критично ставляться до заходів партійного керівництва по фінансовому забезпеченню населення у другій половині 40 – рр. XX ст. [18, с. 396–400].

На думку авторів енциклопедичного видання «Україна крізь віки: Україна в умовах системної кризи (1946–1980–рр.)» В. К. Барана та В. М. Даниленка вилучення в процесі фінансової реформи значної кількості грошей і скорочення у такий спосіб загальної купівельної спроможності населення створювало можливості для зниження цін на товари. У 1948 р. державні роздрібні ціни стали на 17,0 % нижчі від рівня цін, які існували напередодні реформи. Відбувалося зниження цін на колгоспних ринках, поступово зростав товарообіг. У 1948–1949 рр. державні роздрібні ціни знизилися проти четвертого кварталу 1947 р. на 29,0%, що супроводжувалося подальшим збільшенням товарообігу. Наприкінці четвертої п'ятирічки роздрібний товарообіг державної та кооперативної торгівлі в СРСР трохи перевищив довоєнний рівень, а в Україні сягнув 97,0 % рівня 1940 р. [19, с. 30–40].

Значний науковий інтерес представляє робота В. М. Гаврилова тематика якої ілюструє фінансовий стан сільського населення областей Північного Лівобережжя України, а серед них і Чернігівщини. Автор на основі архівних матеріалів аргументовано підтвердив думку про те, що весь матеріальний та фінансовий тягар відбудови у 1945–1950 рр. ліг на плечі українського села. У статті «Розвиток торгівлі в сільській місцевості областей Північного Лівобережжя України у перші післявоєнні роки» дослідник надав розлогу інформацію про видозміну цін в ході перших післявоєнних років, розвиток торгівлі та зниження купівельної спроможності населення після фінансової реформи 1947 р. [20, с. 58–60].

До *третьої групи* віднесемо праці зарубіжних істориків. Серед них однією з перших звернула увагу на фінансовий стан населення СРСР американська дослідниця російського походження Р. О. Дунаєвська. У статі «Production Statistics and the Devaluation of the Ruble» вона гостро розкритикувала радянську владу та її заходи по впорядкуванню фінансової системи. Основними аргументами дослідниці було те, що по суті всі заходи, включно з реформою 1947 р., носили конфіскаційний характер, весь тягар «відбудови народного господарства» лягав на рядових громадян, через те, що Й. В. Сталін, прикриваючись «боротьбою зі спекулянтами» проводив нову перекачку грошей на повоєнну індустріалізацію. Окрім того, вона звертає увагу на голод 1946 р. на території радянської України, та значному зuboжінні колгоспників у перші післявоєнні роки [20].

Підтверджуючи негативне ставлення до спроб радянського керівництва реформувати фінансову систему СРСР американський економіст, професор Вашингтонського університету Ф. Хольцман в монографії «FINANCING SOVIET ECONOMIC DEVELOPMENT» звернув увагу на те, що впроваджуючи реформу, запроваджуючи нові податки на неодружених та малосімейних громадян, заставляючи робити підписку на займи, радянське керівництво ще більше примушувало народ економити, зменшуючи тим самим рівень матеріального забезпечення й збільшуючи за рахунок цього витрати на важку промисловість [21].

Інший американський дослідник, економіст С. Фішер в книзі «Russia and the Soviet Union Then and Now» стверджує, що «штучно» створене падіння цін впродовж 1947–1950 рр. насправді не дало населенню ніякої вигоди, а допомогло виключно державі знизити рівень народного невдоволення, та частково змусити населення збільшити вклади в економіку держави через займи, вклади та обмеженість доступу до товарів [22].

Під іншим кутом зору розглядав реформу Британський дослідник М. Харрісон в монографії «The USSR State Budget under Late Stalinism (1945–1955): Capital Formation, Government Borrowing and Monetary Growth» звертаючи увагу на вплив партійних упорядників фінансового сектору – Косигіна, Зверева, Вознесенського та їх підходу до методів фінансового регулювання економіки загалом, що частково впливало на фінансовий стан населення СРСР та республік [23].

Відомий американський дослідник холодної війни М. Маккаулі в книзі «Stalin and Stalinism» звернув увагу на те, що Й. В. Сталін активно реформуючи економіку методами схожими на «шокову терапію» намагався у найкоротші строки поставити економіку СРСР на противагу США, не хешуючи, при цьому, як і раніше прикритим пропагандою та демагогією грабунком населення. Найбільш ошуканою частиною населення вважав колгоспників [24].

Цікавою є стаття професора Йогогамського національного університету Ясуші Накамури «Soviet Banking, 1922–1987: Cash money, non-cash money, and bank loans». У цій статті дослідник висвітлює у контексті розвитку Державного банку СРСР результати фінансової реформи для банківської

системи СРСР, звертаючи увагу на негативному балансі Держбюджету через пореформене списання боргів державним підприємствам та невідповідність цін на промислові та продовольчі товари, що не могло не вдарити по купівельній спроможності населення всіх радянських республік [25].

Із кола зарубіжної історіографії доцільно виділити окрему *підгрупу* праць дослідників колишнього Радянського Союзу, які з початком 1990-х рр. розпочали ґрунтовні дослідження проблеми фінансового забезпечення та рівня життя населення. Для історіографії даного періоду характерна багатовекторність та різносторонність у поглядах на фінансовий стан громадян 1945–1950 рр. в СРСР та окремих республіках і областях. Значну увагу автори звертають на проблему грошової реформи 1947 р., як переломного моменту у фінансовому забезпеченні громадян другої половини 40-х рр. ХХ ст.

Одним тих хто по новому спробував поглянути на питання матеріального та грошового забезпечення громадян та фінансову реформу 1947 р. був В. С. Пушкарєв, що в статті «Денежная реформа 1947 г. и «черный» рынок» де вперше зверну увагу на тих проти кого реформа була проведена. На думку автора це були ті, хто під час війни займався роздрібною торгівлею, перепродажем товарів, проти тих хто займався кооперацією і отримував з цього значні дивіденди. Всі ці люди підпадали під категорію «дільців» або «спекулянтів» [26, с. 183–193].

У статті І. А. Чуднова «Денежная реформа 1947 г. глазами современников» досліджено соціальний аспект реформи її фінансову складову та реакцію населення СРСР на всіх етапах впровадження реформи. Автор також описав зміну у грошовому забезпеченні громадян після 1947 р. [27, с. 99–101].

Окремий регіональний аспект у контексті впровадження реформи дослідив А. І. Репенецький в статті «Реализация денежной реформы 1947 г. и реакция населения (на материалах Куйбышевской (Самарской) области)». Автор не тільки звернув увагу на хід проведення реформи, а і на регіональний стан фінансів населення [28, с. 120–124].

У статті Ю. П. Бакарева «Денежная реформа 1947 г. в СССР и конфискационные денежные реформы в Европе 1944–1948 г.» автором було порівняно подібні фінансові реформи, що мали місце в Європі з реформою 1947 р. в СРСР та проаналізовано її вплив на добробут громадян [29, с. 171–183].

Значного інтересу заслуговує робота Э. Ю. Завадської, Т. В. Царевської «Денежная реформа 1947 года: реакция населения. По документам из «Особых папок Сталина» у якій вміщено розсекречені документи, що ілюструють соціальні настрої та реакцію населення на впровадження фінансової реформи з одного боку, та заходи партійного керівництва щодо проведення реформи й налагодження фінансового забезпечення громадян в 1947 – початку 1948 рр. [30, с. 134–140].

Багатоаспектною та багатою за фактологічним підбором матеріалу є монографія російської дослідниці О. Ю. Зубкової «Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953» в якій автор спробувала, окремо розглянути дореформений стан фінансового забезпечення громадян СРСР, рівень цін та й вплив сукупності різних економічних факторів на купівельну спроможність громадян. О. Ю. Зубкова дослідила передумови та причини, хід та результати реформи 1947 р. Значної уваги приділяє дослідниця ролі місцевих партійних органів у впровадженні постанови ЦК ВКП (б) про проведення реформи та відміни карткової системи, звертаючи увагу на реакцію населення, яке через провал режиму секретності місцевими парторга нами, передчасно знало про підготовку до проведення реформи і в ході неї намагалось саботувати або нажитись

на обмінних операціях. Окрему увагу автор звертає на час від грудня 1947 р. і до кінця 1950 р. досліджуючи зміну у заробітній платі, на поступовому зниженні цін й соціальні зміни, які відбулись упродовж зазначеного періоду [31, с. 78–89].

Відомий російський дослідник В. Ф. Зима у своїй монографії «Голод в СССР 1946–1947 гг. происхождение и последствия» акцентував увагу на негативних наслідках державної політики у сфері фінансового забезпечення для села. Автор стверджував, що наслідки війни, голод 1946 р., грошова реформа, в черговий раз «вивернули кишені» незаможних громадян, що складали 90% населення країни [32, с. 55–62].

Висвітлює фінансовий стан населення у 1945 – 1950 рр. О. Д. Кузнецова та проф. И. Н. Шапкіна в підручнику «История экономики». Звертаючи увагу на адміністративно-командний апарат держави та його роль в відбудовчих процесах економіки та, зокрема фінансів. Фінансовий стан населення авторами було оцінено як важкий: конфіскаційна фінансова реформа 1947 р., обмеження доступу до деяких товарів, «сталінський курс» на регулярне зниження цін. Звертаючи увагу на те, що довоєнний життєвий рівень в містах не був досягнутий впродовж повоєнної п'ятирічки [33, с. 356–366].

Колектив авторів Ю. П. Бокарев, А. Н. Боханов, Л. А. Катихова в книзі «Русский рубль: Два века истории. XIX–XX вв.» також звертаються до проблеми повоєнного фінансового забезпечення, реформи 1947 р. характеризуючи, заходи держави з упорядкування фінансового сектору з огляду на загальний історичний розвиток економіки СРСР [34, с. 239–272].

Одним з нових історико-економічних та фінансових досліджень став вихід книги М. В. Старікова «Национализация рубля – путь к свободе России». У даному дослідженні наводиться твердження про те, що всі заходи СРСР з фінансового регулювання впродовж 1945 – 1950 рр. були спрямовані на відведення зовнішньої економічної загрози збоку країн Заходу, але вони не вплинули на поступове покращення життя народу. Автор стверджує, що не дивлячись на складні умови, рівень грошового забезпечення з 1946, а особливо після реформи 1947 р., та за умов переведення радянського рубля на золотий стандарт у 1950 р. покращили фінансовий стан населення. [35, с. 76–80].

Таким чином, історіографія фінансового стану населення УРСР другої половини 40-х рр. XX ст. характеризується наявністю значного комплексу ґрунтовних, фахових досліджень радянського періоду, які в свою чергу не позбавлені науково-методичних вад, що пов'язані з обмеженістю джерельної бази, ідеологічною упередженістю.

Сучасна українська історіографія значно розширила коло досліджуваних аспектів проблеми, однак має вади фрагментарності, оскільки бракує системних та узагальнюючих праць. Позитивним моментом можна вважати залучення до наукового обігу нових видів джерел, зміну методологічних підходів до аналізу, розробку нових дотичних векторів із залученням інструментарію економічних та соціологічних наук.

Об'єм та ступінь науковості зарубіжної історіографії дозволяє заявити про значний науковий інтерес до проблеми, науково-методичну та концептуальну базу. Більш глибоким є дослідження у точках дотику наук, що розширює теоретичний спектр дослідження.

На жаль, наразі майже відсутні комплексні та системні дослідження фінансового стану населення у регіональному вимірі, але з огляду на достатню джерельну базу, розширення досліджень даної тематики виглядає доволі перспективним.

Джерела та література:

1. Зверев А. Г. Про державний бюджет на 1948 р. і про виконання Державного бюджету СРСР за 1946 р. / А. Г. Зверев // Деснянська правда. – 1948 р. – № 1 – С. 1–3.
2. Радионова В. М. Становление и развитие научной школы финансов / В. М. Радионова // Вестник финансовой академии при Правительстве Российской Федерации. – 2009 г. – № 1 – С. 9–15.
3. Зверев А. Г. Финансы СССР за XXX лет (1917–1947) / А. Г. Зверев, Н. Н. Ровинский, И. Д. Злобин. – М.: Государственное Финансовое издательство СССР, 1947. – 342 с.
4. Косяченко Г. П. Советская денежная реформа / Г. П. Косяченко // Народное хозяйство СССР. – 1948. – № 2. – С. 107–125.
5. Плотников К. Н. Бюджет социалистического государства / К. Н. Плотников. – М.: Госфиниздат, 1948. – 374 с.
6. Дьяченко В. П. Советская денежная реформа 1947 года / В. П. Дьяченко // Вопросы экономики. – 1948. – № 1. – С. 42–55.
7. Мец Н. Д. Наш рубль. Исторический очерк / Н. Д. Мец. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 102 с.
8. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1956. – 650 с.
9. Погребинский А. П. История народного хозяйства СССР (1917–1963) / А. П. Погребинский. – М.: Высшая школа, 1964. – 287 с.
10. Малафеев А. Н. История ценообразования в СССР (1917–1963) / А. Н. Малафеев. – М.: Мысль, 1964. – 469 с.
11. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с наследия в СССР / Г. Л. Марьяхин. – М.: Финансы, 1964. – 256 с.
12. Атлас З. В. Социалистическая денежная система / З. В. Атлас. – М.: Финансы, 1969. – 384 с.
13. Дьяченко В. П. История финансов СССР / В. П. Дьяченко. – М.: Наука, 1978. – 495 с.
14. Кондуфор Ю. Ю., Лихолат А. В., Кім М. П. Історія Української РСР. Т. 8. Книга 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–1950 рр.) / Ю. Ю. Кондуфор, А. В. Лихолат, М. П. Кім та інші. – К.: Наукова думка, 1979. – 392 с.
15. Дерев'якін Т. І. Історія народного господарства Української РСР. В Т. 3, 4 кн. / Т. І. Дерев'якін, В. В. Городній, С. П. Лаут. – К.: Наукова думка, 1985. – К. 1. – 466 с. (С. 268–281)
16. Дорофєєва Н. В., Комаринська З. М. З історії грошей України / Н. В. Дорофєєва, З. М. Комаринська. – Львів, Київ: Львівський банківський інститут, 2000. – 165 с.
17. Царенко О. М., Захарчук А. С. Економічна історія України і світу: Навчальний посібник / О. М. Цисаренко, А. С. Захарчук. – Суми: Університетська книга, 2001. – 310 с.
18. Литвин В. М. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В 2 т. / В. М. Литвин, Г. В. Боряк, В. М. Геєць. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
19. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) // В. К. Баран, В. М. Даниленко – К., Альтернативи, 1999. – 304 с.
20. Гаврилов В. М. Розвиток торгівлі в сільській місцевості областей Північного Лівобережжя України у перші після окупаційні роки (1945–1947) / В. М. Гаврилов // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції: Матеріали наук. – метод. семінару. – Чернігів, 2006. – Вип. 8. – С. 58–65.
21. Dunyevskaya Raya Production Statistics and the Devaluation of the Ruble [Електронний ресурс] // Marxists internet archive library. – Режим доступу: <http://www.marxists.org/archive/dunayevskaya/works/1948/devaluation-ruble.html/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.11.2012.
22. Holzman F. D. Financing soviet economic devtlopment [Електронний ресурс] // NBER. – Режим доступу: <http://www.nber.org/chapters/c1306.pdf/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.11.2012..
23. Stanley Fischer Russia and the Soviet Union Then and Now [Електронний ресурс] // The national bureau of economic research. – Режим доступу: <http://www.nber.org/papers/w4077/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.11.2012.

24. Mark Harrisont The USSR State Budget under Late Stalinism (1945–1955): Capital Formation, Government Borrowing and Monetary Growth [Електронний ресурс] // Springer link. – Режим доступу: <http://link.springer.com/article/10.1007%2F00347943#page-1/>. – Дата звернення: 12.11.2012..
25. Martsn Mccauley Stalin and stalinism [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lincolnparkhs.org/ourpages/auto/2007/9/7/1189198554039/Stalin%20Group%20Outlines.pdf/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.11.2012.
26. Yasushi Nakamura. Soviet Banking, 1922–1987: Cash money, non-cash money, and bank loans // 2012 Asian Historical Economics Conference – Tokio, 2012 – Режим доступу: http://ahec2012.org/papers/S5C-2_Nakamura.pdf. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.11.2012.
27. Пушкарев В. С. Денежная реформа 1947 г. и «черный» рынок» / В. С. Пушкарев // Денежные реформы в России: История и современность. Сборник статей. – М. : Древлехранилище, 2004. – С. 183–193.
28. Чуднов И. А. Денежная реформа 1947 г. глазами современников / И. А. Чуднов // Социологические исследования. – 1999. – № 2. – С. 99–101.
29. Репинецкий А. И. Реализация денежной реформы 1947 г. и реакция населения (на материалах Куйбышевской (Самарской) области) / А. И. Репинецкий // Известия самарского научного центра российской академии наук. – Самарский научный центр РАН. – Т. 12. – № 6-1. – С. 120–124.
30. Бокарев Ю. Л. Денежная реформа 1947 г. в СССР и конфискационные денежные реформы в Европе 1944–1948 гг. / Ю. Л. Бокерёв // Денежные реформы в России: История и современность. – М.: Древлехранилище, 2004. – С. 171–183.
31. Завадская Э. Ю., Царевская Т. В. Денежная реформа 1947 года реакция населения: По документам и «Особым папкам Сталина» / Э. Ю. Завадская, Т. В. Царевская // Отечественная история. – М., 1997. – № 6. – С. 134–140.
32. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е. Ю. Зубкова. – М. : РОССПЭН, 1999. – 229 с.
33. Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 гг. Происхождение и последствия / В. Ф. Зима. – М.: Ин-т российской истории, 1996. – 265 с.
34. Кузнецова О. Д., Шапкин И. Н. История экономики / О. Д. Кузнецова, И. Н. Шапкин. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 384 с.
35. Бокарев Ю. Л. Денежная реформа 1947 г. в СССР и конфискационные денежные реформы в Европе 1944–1948 гг. / Ю. Л. Бокерёв // Денежные реформы в России: История и современность. – М. : Древлехранилище, 2004. – С. 171–183.
36. Стариков Н. В. Национализация рубля – путь к свободе России / Н. В. Стариков. – Спб. : Питер, 2011. – 176 с.

Аліна Ярова

СЕМАНТИКА ШИЙНИХ ТА НАГРУДНИХ ПІДВІСОК X – XI СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОДЕСЕННЯ)

У статті розглядається відображення релігійної системи давніх слов'ян у орнаментах і зображеннях різних видів шийних та нагрудних підвісок X–XI ст. що походять з території Чернігівського Подесення.

Ключові слова: підвіски X–XI ст., археологічні дослідження Чернігівського Подесення, релігійні уявлення сіверян.

Світ давньоруської людини віддалений від нас і дуже таємничий, Світоглядні уявлення давньослов'янського соціуму відтворити складно. На допомогу вченим може бути використані данні археології, зокрема, всебічний аналіз предметів особистого ужитку, тих які людина весь час носила при собі, в які вкладали глибокий зміст. Чимало цікавої й корисної інформації про світо уявлення давніх слов'ян можна почерпнути аналізуючи шийні та нагрудні підвіски. А саме, семантику форм, малюнків, орнаментів, рельєфів, виокремлюючи як спільні загальноєвропейські риси, так і особливості притаманні територіям Чернігівського Подесення.

Вивченням семантики підвісок у дорадянський та радянський час займалися такі відомі вчені як Уваров О. С., Савельєв П. С., Седов В. В., Нікольська Т. М., Рібаков О. Б., Рябинін Є. О., Голубєва Л. О. В роботі Є. О. Рябцевої досить детально розглянуто смислове значення використання зооморфних форм і зображень у прикрасах Х–ХІ ст., в тому числі поширених на території Чернігівського Подесення. Вплив процесу християнізації на зміни у семантиці прикрас подано в статті В. В. Седова «Поширення християнства в Давній Русі».

Особливо багато інформативного матеріалу для наукового аналізу процесів зміни світоглядних орієнтацій у слов'янського населення Південної Русі з'явилося у останні два десятиліття інтенсивних археологічних досліджень, що проводилися вітчизняними вченими в тому числі і на території Чернігівщини. Так, загальні теоретичні відомості про типологізацію підвісок подано у колективній праці «Село Київської Русі (за матеріалами Південноруських земель)». Інформація про підвіски, знайдені на території Подесення, подана у працях О. В. Шекуна. В. П. Коваленка, Ю. М. Ситого, О. М. Веремійчик, а також у численних публікаціях результатів археологічних досліджень на теренах Чернігівського Подесення.

Не дивлячись на появу в останні роки значної кількості нового матеріалу, до сьогодні тема відображення зміни язичницького та християнського світоглядів у пам'ятках матеріальної культури, зокрема, знахідках особистого вжитку, залишається не проаналізованою. Тож, запропонована стаття присвячена характеристиці видів шийних та нагрудних прикрас, що походять з території центральної Чернігівщини та поясненню джерел їх різноманітної семантики.

У Х ст. – на початку ХІ ст. велике поширення мали підвіски язичницького характеру, пов'язані з магією. За видами зображень підвіски можна поділити на: зооморфні, орнаментально-геометричні, з рослинним та солярним орнаментами. Вони за уявленнями давніх людей мали надзвичайну силу: круглі підвіски – символи Сонця, лунниці – символи Луни, металеві сокирки, кременеві вироби – символи Перуна, шумлячі підвіски – відганяли злих духів, ікла звірів – слугували оберегами [11, с. 202].

Поширення прикрас з зооморфним зображенням у вигляді тварин, птахів та риб пов'язане з цілою системою давніх ідеологічних уявлень. На підвісках часто можна бачити зображення з міфічним звіром, інколи важко ідентифікувати зображену тварину.

Кінь був у аграрно-містичній обрядовості центральною твариною та поширеним символом добра, благополуччя, і щастя. Вважалося, що кінь може захищати від зла. Коня часто уявляли як Сонце, але міг він символізувати і воду, коня приносили в жертву водяному божеству, зображували його на посуді для зберігання води. Б. О. Рібаков вважав, що це може пояснюватися і давніми уявленнями про шлях Сонця: «Утром на заре Солнце выезжает в колеснице, влекомой чудесными, златогривыми конями; вечером Солнце продолжает свой путь под землей, по воде» [8].

Прикладом зображення міфічної тварини, схожої чи то на собаку чи то на коня, з чотирма лапами, може бути підвіска, знайдена у Чернігові, (зберігається у приватній колекції). На одній

стороні ажурної підвіски зображена фантастична тварина, яка немов укладена в коло. Тварина має переплетений стрічкоподібний тулуб та довгу шию. Маленька голова повернута назад. Нижче вушка, над головою звіра є підпрямокутне поле, на якому зображено чотири хрестовидно розміщені циркульні окружності більшого розміру. У верхній частині зворотної сторони підвіски є вушко для підвішування, створене двома паралельно розміщеними пластинами з отвором (Мал. 3). Датована підвіска Х ст. Скандинавського походження [1, с. 293].

Прикладом підвіски з зображенням тварини є підвіска знайдена у с. Жовтневому Менського району. На одній стороні є рельєфне зображення тварини з стрічкоподібним переплетенням (у вигляді 8-образних фігур) тулубом і чотирма лапами (Мал. 4). Підвіска відноситься до стилю «Еллінге», датується Х ст. за походженням скандинавська [1, с. 294].

Також, до групи підвісок з тваринним орнаментом можна зарахувати і підвіску знайдену в с. Ліскове Ріпкинського району (Мал. 11). У центрі підвіски – стилізоване зображення оленя з повернутою назад головою [12].

У с. Автунічі Городнянського району знайдений круглий медальйон, на лицевому боці якого було зображено звіра з невеликою головою і розкритою пащею, він мав тоненькі лапи і великий тулуб. Спина тварини вигнута, паща повернута до лівого боку, біля лівого боку збереглися й сліди хвоста-квітки. На шії тварини – нашійник з крапками, тулуб обведений подвійною лінією, бордюр заштрихований зерню. Такий спосіб зображення фантастичної тварини дозволяє віднести її до скандинавського виду (стилю «Маммен»). Можливо, що подібні скандинавські мотиви були запозичені і місцевими майстрами [11, с. 204].

З птахів у слов'ян найбільш популярним був півень, який в давнину був образом Перуна – Бога-громовика, який своїм співом (громом) сповіщав про перемогу над демонічними силами. Уявлення про півня як оповісника світла характерна для різних народів світу [9, с. 56]. З 1-ї Седлівської групи курганів (біля Чернігова), походить срібна підвіска з зображенням двох співставлених й переплєтених птахів і голови над ними (Мал. 13). Датується Х ст. [4, с. 33]

Підвіски з елементами солярних символів також були широко розповсюджені на території Чернігівського Подесення у Х ст. Солярні символи пов'язані з культом Сонця, коло було ознакою сонячного диску. Такі підвіски носили, як правило, в намисті часто по декілька штук. Іноді символи кола і хреста поєднували. Хрест у політеїстичних релігіях міг символізувати вогонь земного і небесного Сонця. Зображення на підвісках «сегнерово колеса» зі загнутими в сторону спицями, також було пов'язане з символом сонячного колеса. До сонячних символів вчені відносять і зображення багато-промінчастої розетки, спіралі. Підвіски з подібним орнаментом відносять до прикрас скандинавського походження, які були досить поширеними у Х ст., особливо на території Північного Лівобережжя як наслідок перебування скандинавів.

Яскравим прикладом підвіски з таким символами є срібна кругла підвіска (Мал. 1) знайдена в похованні № 78 у с. Шестовиця Чернігівського району. Центральна частина підвіски трохи випукла. На підвісці зображено сегнерове колесо, з середини якого відходять вісім променів, виконані тисненими окружностями. Підвіска датується Х ст., скандинавська за походженням [1, с. 245]. Подібною до вищезгаданої є і підвіска знайдена в кургані № 28, у с. Пересажі Ріпкинського району (Мал. 2). Пуансоновий орнамент утворював зображення відомого сегнерового колеса, знайдена в кургані з трупоспаленням. Підвіска скандинавська, датується Х ст. [1, с. 302].

Різні лінійні та вигнуті елементи утворювали геометричний орнамент, який не завжди

можна точно охарактеризувати як культовий, але певні позначення вдається тлумачити як символи характерні для аграрного культу. Так, наприклад, на деяких підвісках зустрічається ускладнене зображення хреста з декількома промінчиками – своєрідне сонячне колесо. Ромб символізував сонце та благополуччя, інколи міг зображуватись з кружечками по кінчиках. Просто ромб, поділений на частини, міг зображувати поле, ромб поділений на квадрати з крапками – засіяне поле. Часто візерунки з крапок утворювали лінії. Прикладом підвісок з геометричним орнаментом може бути підвіска знайдена у с. Шестовиця Чернігівського району, в похованні № 78 (Мал. 6). Має широке вушко, оздоблена філігранню і зерню, скандинавська за походженням [2, с. 161]. Датується Х ст. [1, с. 245].

Прикладом підвісок з лінійно-геометричним орнаментом є медальйони, знайдені в огорожі території Чернігівського Єлецького монастиря у 1848 р. [5, с. 186]. Знайдено п'ять медальйонів, які мали тиснений ковпачок по центру, на вершині якого була велика зернь (Мал. 10). По краях підвіски по чотири трикутники з трьох дрібних шариків зерні, і смуги зерні, котрі направлені радіально до центру [10, с. 25].

На підвісках також був поширений і рослинний орнамент. Його можна пов'язати з культом природи. Прикладом може бути підвіска знайдена у 1952 р. Д. І. Бліфельдом в урочищі «Берізки» в Чернігові (Мал. 5). Підвіска має округлу форму, виготовлена з срібла, оздоблена філігранню [3, с. 108]. Підвіска оздоблена рослинним орнаментом у вигляді подвійного стовбуру, з сторін якого є вигнуті донизу пагони. Підвіска скандинавського походження, датується Х ст. [1, с. 290].

Ще одним з поширених типів підвісок у Подесенні були лунниці – тип жіночих підвісок що символізували Місяць [10, с. 112]. Лунниці були оберегом для захисту від зла, забезпечення жіночого здоров'я, на деяких можна побачити навіть ймовірне зображення слов'янської богині.

Більш давні були широкорогі, штампово-філігранні, датувались Х–ХІ ст. Лунниці з бронзи, або білона, з імітацією філіграні були більш розповсюдженими. Датуються кінцем Х – першою половиною ХІІ ст. У ХІ–ХІІ ст. в моду ввійшли вузькорогі лунниці, вони виділялись серед інших лунниць орнаментом і розмірами. Цікаві є лунниці з хрестом, і особливі типи, круглі прорізні підвіски в центрі яких було зображення лунниці і хреста, представляли солярно-лунарний символ [6, с. 155].

В лунницях можна було побачити три позиції Сонця, косі лінії дощу, зигзагові або крапельно-крапкові лінії, що є символічним зображенням двох шарів небесної води: верхнього шару – «хлябы небесные» і нижнього – «прапруды» – дощ, який падає. Крім небесних символів на підвісках можна зустріти символи землі, наприклад косі решітки, які створювали собою архаїчний орнамент [8].

Прикладом підвісок-лунниць є підвіски знайдені у курганах №18 та 38 у с. Шестовиця Чернігівського району (Мал. 7). Датуються Х ст., одна з них позолочена, скандинавського походження [2, с. 121–134].

Лунниця з геометричним орнаментом (з Гушинського скарбу) знайдена на Чернігівщині у 1930 р. (Мал. 12). Прикрашена вздовж краю рядочком тиснених ковпачків, трьома тисненими ковпачками по центру і по одному у різків. По колу центральних полусфер наявна композиція з трикутників з зерню [10, с. 324].

Таким чином, найбільш поширеними видами нагрудних підвісок язичницького культу на території Чернігівського Подесення були підвіски з геометричним, зооморфним, солярним та рослинним орнаментом. Більшість з описаних речей мають скандинавське походження, хоча є зразки і місцевого виробництва, які імітували скандинавські, що підкреслює культурний обмін

з скандинавськими народами на території Русі. Особливо поширеними скандинавські підвіски на території Чернігівського Подесення були впродовж X–XI ст., що пояснюється перебуванням скандинавів на території Русі у даний період часу.

Зображення на шийних і нагрудних підвісках доволі різноманітні, часто не схожі, але і в них можна бачити певні типові зображення, характерні для того часу. Підвіски віддзеркалювали світобачення людини, виконували функцію оберегів. Аналізуючи значення орнаментів та зображень ми можемо хоча б частково зробити спробу відтворення елементів світогляду людей того часу.

Джерела та література:

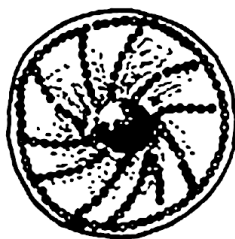
1. Андрощук Ф. А. Каталог Скандинавских древностей Южной Руси / Ф. А. Андрощук, В. М. Зоценко. – Париж, 2012. – 367 с.
2. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д. І. Бліфельд. – К., 1977. – 236 с.
3. Бліфельд Д. І. Давньоруський могильник в Чернігові / Д. І. Бліфельд // Археологія – Т. XVIII. – К., 1965. – С. 108–135.
4. Гушин О. С. Памятники художественного ремесла Древней Руси X–XIII вв. / О. С. Гушин. – Л., 1936. – 125 с.
5. Жилина Н.В. История древнерусского металлического убора IX–XIII вв. / Н. В. Жилина // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Мат-лы МНК, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной. – Спб., 2010. – С. 175–198.
6. Макарова Т. И. Археология Древней Руси. Быт и культура / Т. И. Макарова, Б.О. Колчин – Москва. 1997 – 368 с.
7. Моця О. П. Південноруське село IX – XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) / О. П. Моця, В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко. – К. 1997. – 180 с.
8. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. О. Рыбаков / электронный ресурс : <http://www.bibliotekar.ru/rusYazRusi/>.
9. Рябинин Є. О. Зооморфные украшения Древней Руси X – XIV вв. / Є. О. Рябинин / Археология СССР. Свод археологических источников. Выпуск Е1-60. – Наука, 1981. – 124 с.
10. Рябцева С. С. Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования / С. С. Рябцева. – Спб. 2005. – 385 с.
11. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). - Київ: Шлях, 2003. – 232 с.
12. Шекун О. В. До вивчення стародавніх водних шляхів чернігівської землі/ О. В. Шекун / электронный ресурс: <http://archeology.narod.ru/BOOK/book8.htm>

Додатки:

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Мал. 4

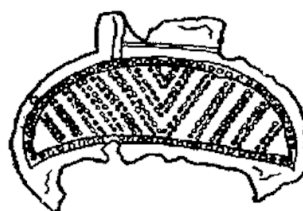
Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

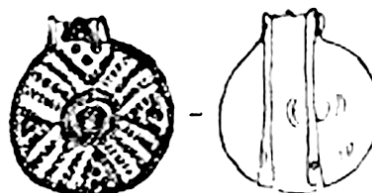
Мал. 8

Мал. 9

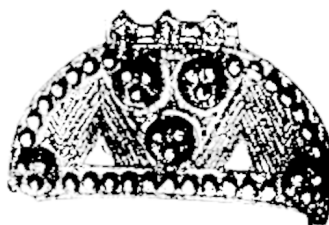
Мал. 10

Мал. 11

Мал. 12

Мал. 13

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Марина Баршполець

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГОВА У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 рр.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано стан вивчення вітчизняними істориками повсякденного життя чернігівців у роки німецької окупації. Визначені основні тенденції історіографічного процесу з визначеної проблеми. Зроблена спроба встановити періодизацію історіографії окупаційного режиму в місті, а також виявити специфіку дослідження цього питання на кожному з етапів.

Ключові слова: історіографія, основні тенденції, окупаційний режим, повсякденне життя, місто Чернігів, Друга світова війна.

На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідження подій Другої світової війни набувають особливої гостроти й актуальності, потребують поглибленого осмислення та висвітлення. Це пов'язано з тим, що українська історіографія поступово долає ідеологічні нашарування радянської доби, історичні події переглядаються на основі нових методологічних підходів, відбувається відродження національних традицій історіописання та інтеграція вітчизняної історичної науки у світовий історіографічний простір. Крім того, впродовж останніх років в історичній науці спостерігається тенденція до вивчення гуманітарних аспектів людського буття, а об'єктом історичного пізнання стає пересічна людина. Межі наукових студій поступово розширюються не лише в напрямі розкриття глобальних суспільно-політичних чи соціально-культурних історичних подій, а й фокусуються на повсякденному житті людини з усіма його складовими.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина напала на СРСР. У ході східної кампанії вермахту Україна стала першочерговим та найважливішим об'єктом німецької колоніальної експансії. Упродовж одного року й одного місяця (до 22 липня 1942 р.) українські землі були повністю окуповані військами Німеччини та її союзників. Після загарбання, територію України розділили на чотири зони: Рейхскомісаріат «Україна», дистрикт «Галичина», Трансністрія та військова, або прифронтна зона. У військову зону входило п'ять областей – Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська (Луганська), Сталінська (Донецька), які знаходилися під владою військової адміністрації. Місто Чернігів, оборона якого тривала два тижні, 10 вересня 1941 року опинився в руках німців. Розпочався період німецької окупації [9, с. 13].

Наукові розвідки з історії Великої Вітчизняної війни почали з'являтися вже в роки війни. Умовно, наукову літературу воєнних років та першого повоєнного десятиріччя можна вважати першим етапом розвитку наукових досліджень життєдіяльності чернігівців в період війни. Це був час становлення історіографії німецько-радянської війни, початковий етап концентрації та впорядкування джерел, появи перших досліджень. Літопис війни творили не лише професійні

історики, а й письменники, публіцисти, громадські діячі, журналісти. З початком нацистської навали тема захисту Вітчизни і мобілізації сил на відсіч агресору стала для істориків провідною. Здебільшого, це були невеликі за обсягом дослідження, які не завжди відповідали стандартам наукової літератури, мали недостатню джерельну базу, риторичний стиль викладу та були присвячені театру бойових дій та партизанському руху. Публікації воєнних років не охоплювали усієї території України, носили агітаційний та пропагандистський характер. Проте, немає підстав заперечувати наукову цінність цих первістків воєнної історіографії, адже вони забезпечили акумулювання важливої інформації, а панування в тогочасній літературі мобілізаційної риторики, культу героїзму, самопожертви, революційного піднесення й відмова від повсякденності, інтересу до буденного життя простої людини, були зумовлені законами воєнного часу.

З визволенням України вивчення історії війни отримало новий імпульс. У перше повоєнне десятиріччя (1945–1955 рр.) спостерігається значна активізація досліджень з історії війни, але їх людський вимір та щоденне життя місцевих жителів, здебільшого залишалися поза увагою науковців. Втім, окремі реверанси в бік означеної проблематики спостерігалися і тоді. Так, у хронологічному довіднику про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками Чернігова [21] подані відомості про заходи окупаційної влади в місті, забезпечення мешканців продуктами харчування, водою та електроенергією та перші злочини фашистів проти чернігівців [21, с. 293].

Після смерті Й. Сталіна, спостерігається зміна напрямків дослідження подій Другої світової війни – розпочався новий етап досліджень окупаційного режиму у м. Чернігові. Даний період, який увібрав у себе хрущовську «відлигу» і перегляд сталінських концепцій війни, і брежнєвський неосталінізм із реанімацією старих догм та стереотипів, був досить динамічним і плідним у вивченні питань історії німецько-радянської війни. У цей період виходить друком низка узагальнюючих, фундаментальних праць, які охоплювали питання історії України періоду Великої Вітчизняної війни та розвитку українських міст в роки німецької окупації [2; 3; 4]. Однією з таких, була 8-томна «Історія Української РСР» [3]. У окремому томі під назвою «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945)», зосереджено увагу на характеристиці німецько-фашистського апарату у прифронтовій зоні [3, с. 139], проблемах постачання продуктів харчування та політиці масового знищення німцями місцевого населення. Зокрема, Чернігів згаданий в даній праці як одне з міст, в якому інтенсивно втілювалася в життя організація штучного голоду [3, с.147]. Варто зазначити, що узагальнюючі праці радянського періоду мали особливе значення для відтворення цілісної картини та висвітлення розвитку українських міст в період Великої Вітчизняної війни. Однак, слід звернути увагу на їх заідеологізованість, що було зумовлено занадто пильною увагою до питань політико-пропагандистського характеру, в той же час в них відсутній глибокий аналіз соціальних проблем.

З причин традиційного консерватизму історичної думки, третій етап радянської історіографії Великої Вітчизняної війни, старт якому дала горбачовська «перебудова», спочатку не приніс суттєвих трансформацій у царині методологічних пошуків. Більш того, значна частина праць другої половини 1980-х років несе в собі очевидні повторення попередніх історіософських стереотипів, але все ж таки спостерігалось поживалення наукової думки. В Україні на той час з'являються нові дослідження, які розширили вектори наукового пошуку, включивши в нього і вивчення окремих питань щоденного життя українців, зокрема й чернігівців. Саме в цей час побачила світ праця М. Коваля [5]. На основі критичного аналізу опублікованих матеріалів і нових масивів джерел, більшість з яких

вперше було введено до наукового обігу, автор подав власне бачення політики німецької окупаційної влади, повсякденного життя цивільного населення в умовах нацистського режиму. Таким чином, впродовж цього короткого етапу розвитку воєнної історіографії, суттєвих методологічних зрушень не відбулося. Однак, для наступних досліджень була підготовлена необхідна світоглядна та фактографічна база.

Підсумовуючи радянський період вивчення повсякденного життя чернігівців під час німецької окупації слід зазначити, що вона досліджувалася лише на дотичному рівні і по суті жоден науковець не визначив її предметом окремого дослідження.

З розпадом Радянського Союзу розпочався новий етап у розвитку історичної науки. Історики отримали доступ до раніше закритих архівних матеріалів, що дало їм можливість значно розширити коло досліджуваних проблем і почати формувати нове бачення вже висвітлюваних питань. Суттєвими факторами, що впливають на стан, розвиток та перспективи сучасної історіографії є «архівна революція» і виведення із сховів архівних документів, відкриття доступу до зарубіжних архівних джерел та активізація досліджень на регіональному рівні. [14, с. 83]. Але при всіх плюсах виходу української історіографії на новий етап, О. Лисенко наголосив, що не обійшлося і без проблем, адже втрачаючи радянську «ідентичність», українська історична наука відразу не набула всіх атрибутів національної «ідентичності», та й не могла їх набути з кількох причин: інерції радянського способу мислення й нетривалості «перехідного» періоду, неготовності політикуму та суспільства до різкої «зміни віх» [13, с. 5].

Однією з перших на пострадянському просторі працею, побудованою на широкому масиві документів стала «Летопись города Чернигова периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: по документам, воспоминаниям очевидцев, публицистике и мемуарам» [12], упорядкована Г.О. Кузнєцовим. Характеристику окупаційного режиму дослідник почав із факту призначення Є. Азарова бургомістром та аналізом перших розпоряджень « нової влади », зокрема про реєстрацію населення, запровадження паспортів та перейменування вулиць [12, с. 29–33]. Крім того, за документами відтворено рівень життя та побутові проблеми, з якими стикалися чернігівці впродовж німецької окупації, зокрема схарактеризовано погодні умови зими 1942 року та одяг, який був найбільш поширеним серед місцевих жителів [12, с. 30–31].

У 1995 році з під пера Г. Кузнєцова виходить праця «Край непокорённый: Черниговщина. 1941–1945 гг.» [6]. Праця є переробленим і значно розширеним варіантом «Літопису міста Чернігова періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [12]. На документальній основі та за спогадами учасників подій автору вдалося створити картину тяжких випробувань, що випали на долю мешканців Чернігова у роки окупації. Детальний опис багатьох подій пов'язаний з тим, що Г. Кузнєцов проживав у Чернігові і багато із описаного бачив на власні очі. Слід відзначити, що автор, аналізуючи нацистську політику в місті, висвітлив окремі питання забезпечення місцевих жителів продуктами харчування та функціонування чернігівського базару [6, с. 56–48], виділив шляхи самозабезпечення продуктами та речами чернігівців [6, с. 12–13]. Автор приділив значну увагу проблемам водо- та електропостачання у місті [6, с. 58], забезпеченості мешканців речами першої необхідності та теплими речами [6, с. 58–59].

Серед наукового доробку дослідника варто згадати працю «Растрезанный Чернигов, или юность, опалённая войной» [7]. Г. Кузнєцов на власних спогадах показав становище населення Чернігова за час перебування у місті німців. Автор схарактеризував перші дні окупації німцями Черні-

гова та перші постанови окупаційної влади [7, с. 61–65], показав вплив введених німцями режимних заходів на повсякденне життя населення [7, с. 76–81]. Дослідник в праці вказав на низьку купівельну спроможність мешканців та наголосив на житловій проблемі в місті. Крім того, автор наголосив, що, попри на складне життя в умовах окупації, чернігівці знаходили спосіб розважитися: грали в карти та різні ігри, ходили один до одного в гості, виїздили на природу та риболовлю, відвідували кінотеатр [7, с. 92–206]. Натомість, Л. Студьонова та Б. Юр'єв вважають, що Г. Кузнєцов при написанні даної праці опинився в «полоні власної пам'яті» [18, с. 114]. Дослідники, гостро критикуючи відомості, подані Г. Кузнєцовим, наголосили, що авторові варто б було звернутися до архівних та музейних джерел для підтвердження власних думок. В своїй статті автори аналізують, на їх думку, неточну і неправдиву інформацію з книг Г. Кузнєцова, протиставляючи даним з інших джерел. Зокрема, Г. Кузнєцов розповідав, як він періодично ходив до знайомих в Шестовицю за харчами і про те, що Марфа Михайлівна давала йому літр власного молока, свіжоспечений хліб, сало та цибулю [18, с. 115], але така іділія, наголошують Л. Студьонова та Б. Юр'єв, вступає в протиріччя з архівними даними, які стверджують, що в ніч з 8 на 9 вересня 1941 року в Шестовицю вступили ворожі війська 98-ї піхотної дивізії 6-ї німецької армії, встановивши окупаційну владу, кожен день німці вивішували оголошення про необхідність здавати продукти харчування у визначеній кількості [18, с. 115]. Такі протиріччя зустрічаються в працях Г. Кузнєцова дуже часто. Дивним у розповіді Г. Кузнєцова, є той факт, що йому на меблевій фабриці раз на тиждень видавали пайок, який серед інших продуктів містив масло, адже лише ті українці, які служили в поліції або у воєнізованих поліцейських (охоронних) батальйонах, німецькій армії перебували на повному продовольчому утриманні і одержували пайки з таких дефіцитних продуктів, як масло, м'ясо, цукор і шоколад. Автори праці, подекуди, навіть, припускають можливість співпраці Г. Кузнєцова з німцями та постійно наголошують на його некомпетентності.

Значний науковий доробок з історії окупаційного режиму в Чернігові має Л. Студьонова. Зокрема, значний інтерес викликає її праця «Долі, обпалені війною: Документальна оповідь» [17], в якій дослідниця проаналізувала різні аспекти життя Чернігова в період німецької окупації. Своєрідним прологом книги стала спроба окреслити особливості окупаційного режиму у місті. Зокрема, в праці визначено перші режимні заходи, введені німцями, такі як: комендантська година, трудова повинність, німецькі паспорти та інші [17, с. 8–46]. Не можна обійти увагою підрозділ «Окупація очима дітей». Написані у січні 1944 р. учнями шкіл Чернігівського району твори на тему «Що я пережив під час німецької окупації» містять свідчення, які надзвичайно передають характер нацистського режиму, почуття дітей, що пережили цей жахливий період [17, с. 55–57].

Розглядаючи дану проблему, слід згадати праці С. Леп'явка: «Чернігів у роки війни (1941–1943)» [11] та окремий розділ науково-популярного видання «Чернігів. Історія міста» [10], які присвячені трагічним подіям оборони, окупації та визволення Чернігова у 1941–1943 роках. У його роботах схарактеризовані актуальні проблеми запровадження німецького окупаційного режиму та повсякденного життя мешканців міста. Значне місце відводиться створенню нових органів влади та взаємовідносинам з населенням [11, с. 28–33]. На противагу радянській історіографії, яка наголошувала на повселюдному спротиву населення міста німцям, С. Леп'явко зазначив, що багато людей, які потерпали від комуністів, мали ілюзію, що ліквідація радянської влади приведе до покращення життя. Серед селян ходили розмови, що німці розпустять колгоспи й дозволять приватну торгівлю. Віруючі проклинали радянську владу за те, що вона закрила церкви, і сподівалися на

перемогу німців. Населення міста поступово стало пристосовуватися до нової влади і співробітничати з окупантами [11, с. 29]. До речі, питанням морально-психологічного стану населення в окупованих містах присвячено працю М. Михайлюк [15]. У ній автор наголосила на тому, що погане продовольче забезпечення, жорстоке поводження з місцевими жителями та інші заходи німців напряду впливали на характер ставлення до окупантів [15, с. 109–114]. С. Леп'явко у своїх працях також зазначив, що робітникам виплачували зарплату та харчовий пайок – по 250 г хліба на день, а на свята робітникам перепадали навіть святкові подарунки [11, с. 30]. Таким чином, дослідник спростував тезу радянської історіографії про те, що населення міста за часів окупації голодувало. Хоча І. Ветров, спираючись на свідчення кореспондента шведської газети «Стокгольме тіндінген», який побував на Україні, писав, що у всіх містах відсутні продовольчі картки, наголошував, що майже у всіх містах лютує голод [1, с. 198]. Питання голодування мешканців Чернігова в період окупації є достатньо суперечливим і потребує додаткового вивчення. Якщо грошей не вистачало, основним способом отримання харчів ставав натуральний обмін. Городяни обмінювали свої речі у селян на продукти. Але, незважаючи на встановлені німцями податки та заборони, населення міста, в економічному відношенні жило значно краще, ніж за радянської влади. Місцева влада навіть намагалася вирішити побутові проблеми чернігівців, надаючи, всім хто бажав займатися городництвом невеликі ділянки землі [11, с. 38–39]. Господарі, які жили у приватних будинках, тримали домашню худобу і птицю, яких у них ніхто не відбирав. Тому, за спогадами старожилів, більшість жителів приватного сектора особливо з харчами не бідувала, як в часи радянської влади [11, с. 39].

Значна увага багатьох вітчизняних дослідників приділена функціонуванню базару в часи окупації, зокрема С. Леп'явко [10; 11], Г. Кузнецов [6; 7], Л. Студьонова [17] торкалися цієї проблеми. Так, С. Леп'явко наголошував, що центром Чернігова в роки окупації був саме базар, оскільки магазини не працювали. На базарі населення, реалізуючи економічні потреби, дізнавалося також новини та спілкувалося [11, с. 36]. Взагалі торгівля з перших днів окупації була заборонена, але це була одна із заборон, на яку німці дивилися крізь пальці. Торгівля йшла за німецькі марки і радянські рублі, які обмінювали по курсу 1 до 10 [11, с. 36]. І. Ветров наводить приклади ринкових цін, які були встановлені німцями у Чернігові з 31 грудня 1941 р.: 10 яєць – 6 рейхсмарок, 1 л молока – 3, 1 кг масла – 15, курка – 10, пара чобіт – 200 рейхсмарок [1, с. 202–203]. Тож, зважаючи на розмір заробітної платні, можемо говорити про низьку купівельну спроможність мешканців міста, на яку, крім того, впливала і податкова політика німців.

Грунтовністю відзначається і праця І. Ветрова, в якій детально проаналізовано матеріально-побутові умови населення України, й Чернігова зокрема, за німецької окупації [1]. Зокрема, дослідник навів приклади діяльності німецької влади по відкриттю дитячих установ при деяких підприємствах, наданню грошової допомоги в разі нещасних випадків на підприємствах та сім'ям осіб, «завербованим» на роботу до рейху [1, с. 196]. Зокрема, «У Чернігівській області, – відзначав «Чернігівський кур'єр» – виплачено допомогу з червня 1942 року до 15 травня 1943 року 8305 сім'ям і 23 958 родичам на загальну суму 5 млн. 603 тис 730 крб.» [1, с. 196]. Згадку про такі ж суми виплати знаходимо і в праці К. Курилишина [8, с. 233]. Ці суми мали вразити читачів, але останні ставилися до подібної статистики скептично, бо коли кожна сім'ю і кожного родича розглядати як справжнього отримувача допомоги, і загальну їх кількість визначити 32 263 особами, то виходить що за 11 місяців кожному отримувачу надали близько 175 крб., а за один місяць 15–16 крб. Тож дослідник довів, що прикриваючись гучними гаслами, окупаційна влада використовувала роботу

місцевого населення фактично задарма [1, с. 197].

Крім згаданих вище праць місцевих краєзнавців, варто наголосити і на ролі узагальнюючих праць виданих в роки української незалежності [16; 19; 20]. Зокрема, важливою для розгляду окресленої проблеми є колективна праця І. Патриляка та М. Боровика [16], в якій розглянуто суперечливі сторінки історії України періоду Другої світової війни. Чернігів у праці згадується вже на перших її сторінках, зокрема при висвітленні функціонування органів окупаційної влади у комісаріаті «Чернігів». В монографії автори, звернули увагу на норми харчового забезпечення в окупованих містах, зазначивши, що особливістю окупаційного режиму у військовій зоні була залежність його від особистих поглядів і переконань керівника тієї чи іншої комендатури. Якщо комендант вважав за доцільне більш лояльно ставитися до місцевого населення, то окупаційний режим в зоні його відповідальності був ліберальнішим, якщо комендант був маніакально-жорстоким, то і режим окупації на підвладній йому території був безпощадним [16, с. 176].

Огляд виданої у пострадянський період наукової літератури з воєнної тематики засвідчував той факт, що вітчизняна історична наука, долаючи методологічну кризу, вийшла на якісно вищий рівень свого розвитку. Звільнення від догматизму, утвердження принципів гуманізму визначили звернення до аналізу життя та побуту простих людей.

Загалом, огляд літератури з проблеми запровадження німецького окупаційного режиму в Чернігові дає змогу зробити висновок, що весь комплекс досліджень можна умовно розділити на декілька взаємопов'язаних етапів, в межах яких відбувається поступове розширення напрямків та глибини дослідження проблеми. Можна говорити про наявність достатньої кількості досліджень, які дають змогу охарактеризувати окупаційний режим у Чернігові. Але все таки, запровадження окупаційного режиму в місті та впливу його на повсякдення місцевого населення досліджена нерівномірно.

Джерела та література:

1. Ветров І. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941–1944) / І. Ветров // Пам'ять століть. – 2005. – № 3–4. – С. 194–207.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 697 с.
3. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. ; Редкол. тому: В.І. Клоков (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1977. – 536 с.
4. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6-ти томах. – М.: Воениздат, 1961. – Т.2. – 690 с.
5. Коваль М.В. Общественно–политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны: Сб. научных трудов / М.В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1988. – 232 с.
6. Кузнецов Г. Край непокоренный: Черниговщина. 1941–1945 гг. / Г. Кузнецов. – Чернигов: РВК «Деснянська Правда», 1995. – 253 с.
7. Кузнецов Г. Растерзанный Чернигов, или Юность, опаленная войной / Г. Кузнецов. – Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2005. – 480 с.
8. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія / К.Курилишин. – Львів: Піраміда, 2010. – 325 с.
9. Ленська В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 81–86.

10. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста / С. Леп'явко. – К.: «Темпора», 2012. – 432 с.
11. Леп'явко С. Чернігів у роки війни 1941–1943. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. – 64 с.
12. Летопись города Чернигова периода Великой Отечественной войны 1941–1945 по документам, воспоминаниям очевидцев, публицистике и мемуарам / [Сост. Г.А. Кузнецов]. – Чернигов: Десна, 1992. – 137 с.
13. Лисенко О. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»/ О.Є. Лисенко: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 119 – 142.
14. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / О. Марущенко. – К.: НВП Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – 735 с.
15. Михайлюк М. Морально-психологічний стан цивільного населення України в умовах Другої світової війни та в перші повоєнні роки / М. Михайлюк // Київська старовина. – 2007. – № 5. – С. 109–122.
16. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
17. Студьонова Л.В. Долі, обпалені війною: Документальна оповідь / Л.В. Студьонова. – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект – Поліграф», 2005. – 168 с.
18. Студьонова Л. У полоні пам'яті / Л. Студьонова, Б. Юр'єв // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 114 – 122.
19. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – 735 с.
20. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К. НВП Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 2. – 943 с.
21. Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області. – 1947. – 323 с.

Тетяна Кухаренко

З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ МІСТА ЩОРС

Розглянуто історію заснування м. Щорс (Сновськ), витоки якого сягають другої половини ХІХ ст., періоду будівництва залізничної станції й депо, висвітлено процес розбудови населеного пункту.

Ключові слова: поселенці, залізнична станція, депо, селище.

У контексті сучасного історіописання все активніше досліджуються різноманітні аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного чи культурно-духовного розвитку провінційних міст і містечок України. Така деталізація дозволяє глибше та всебічно проаналізувати ті чи інші історичні явища й процеси, що в кінцевому результаті призводить до об'єктивного бачення генези українських теренів на тлі певної епохи.

З-поміж малодосліджених населених пунктів Лівобережжя є м. Щорс, витоки якого сягають другої половини ХІХ ст. Побіжне вивчення його історії започатковано ще у дореволюційний

час, продовжено радянськими та сучасними дослідниками. Утім, це студії, в яких фрагментарно подається опис заснування населеного пункту, згадуються окремі нюанси соціально-економічного життя. Зокрема, можна назвати роботи О. О. Русова, Ю. С. Виноградського, А. М. Насонова та інших. Нами були також використані матеріали краснавчого характеру, вміщені на шпальтах газет «Промінь жовтня» і «Гарт», туристичних довідників [1–7].

Історія м. Щорс розпочинається з появи залізничної станції та депо. Вважається, що першим поселенцем був смоленський селянин Іван Корж. За легендою, після реформи 1861 р. він вирушив на пошуки вільних, родючих земель. Разом зі своєю сім'єю, дружиною та сином, спочатку пішки, а потім на плоту, дістався Чернігівської землі, де вирішив оселитися, заснувавши хутір Коржівка [4, с. 41–46]. Близько 1870 р. неподалік від хутора з'явилося робітниче селище Сновськ для будівельників, які приїздили, аби прокласти нову вітку Ландварово-Роменської залізниці. Згодом і Сновськ, і Коржівка стали чисельно збільшуватися за рахунок селян із навколишніх сіл, кустарів-торговців, робітників із Білорусії, Росії, Литви та Польщі.

Подальший процес розбудови поселень можна реконструювати, скориставшись рапортом інспектора Ландварово-Роменської залізниці до Технічно-інспекторського комітету залізниць від 30 грудня 1873 р. У ньому йдеться про заходи, здійснені у процесі відкриття пасажирського та вантажного руху на ділянці від Гомеля до Бахмача. «На усіх станція, – зазначено у документі, – прокладені колії, по Сновській та Бахмачу встановлено поворотні кола і по всій лінії захист від снігу. Завершувалось обладнання переїздів, на станціях встановлювались червоні диски, сигнальні ліхтарі на вхідних стрілках і стрілочні будки. Доставлена необхідна кількість вагонів, паровозів. 5 січня 1874 р. голова правління Ландварово-Роменської залізниці фон Некке направив клопотання міністру шляхів сполучення з проханням дозволити відкрити рух на ділянці Гомель-Бахмач. 17 січня міністр шляхів сполучення генерал-лейтенант граф Бобринський доповів імператору Олександру II, що 12 січня відкрито рух товарних потягів на ділянці Гомель – Бахмач довжиною 184 версти і 13 січня пасажирський рух від Сновська до Гомеля – 94 версти» [7, с. 3].

14 січня 1874 р. правління дороги вирішило питання про будівництво на станції Сновській проміжних майстерень. 16 січня Технічно-інспекторський комітет управління залізниць звернувся до редакції Урядового вісника з проханням опублікувати у черговому номері повідомлення про вище зазначені події. Таким чином, про нову станцію, що згодом перетворилася на місто, повідомили офіційно.

Рух пасажирських потягів між Сновськом і Бахмачем відкрили 27 квітня 1874 р. Потяги рухались, але не припинялися роботи по облаштуванню колії, станції, станційного господарства. Так, 1889 р. ухвалили рішення про підняття дамби на р. Снов, бо під час повені вода доходила до колійного насипу. Тоді ж до круглої паровозної споруди на ст. Сновській зробили прибудову на 8 паровозів вартістю 36.000 руб. Загалом же в депо в останній рік минулого століття було 12 пасажирських і 46 товарних паровозів, середній місячний пробіг першого становив 5.000 верст, другого – 3.6000 верст.

Поступово шестивісні локомотиви замінювалися на 8-вісні. У 1900 р., у зв'язку з наміром прокласти другу колію, до Сновська направили 40 восьмивісних локомотивів. Завдяки цьому провізна спроможність збільшувалася на 50 %, без додаткової кількості локомотивів [7, с. 3].

1900 р. до депо були приписані 92 паровози; працювали 129 майстрових робітників. Середньоденна оплата складала 91 коп. Того ж року управління залізниці розглянуло питання про будівництво кімнат для паровозних бригад на станції Сновській. Невдовзі збудували приміщення з житловими кімнатами і службовими, що обійшлося у 400 руб.

2 листопада 1902 р. до Санкт-Петербурга в Управління залізниць була направлена телеграма про те, щоб з 15 грудня відкрити рух по тільки-но збудованій другій колії на ділянці Сновськ – Гомель довжиною 95 верст [7, с. 3].

В архітектурному плані і Коржівка, і Сновськ кінця XIX ст. являли собою населені пункти сільського типу з дерев'яними будівлями. Будинки споруджували переважно з соснового матеріалу, якого вистачало сповна [2, с. 3]. Розбудова селища відбувалась стихійно, але наприкінці 70-х рр. сталася на хуторі пожежа, у полум'ї якої згоріли чимало будівель. Городянське повітове земство, під юрисдикцією якого знаходились Сновськ і Коржівка, взялося до відбудову поселень, але вже з радіальним плануванням. У центрі була станція, навколо якої розбудовувалось селище. Станція Сновськ, що на той час належала до «2-го» класу, стала важливим населеним пунктом.

На початку XX ст. Сновськ був робітничим селищем, з невеликими одноповерховими будиночками, розташованими по колу, в центрі знаходилась базарна площа. Через все селище проходила вулиця Великощимельська, яка з'єднувала Сновськ із волосним центром Великим Щиглем. В адміністративному плані Сновськ належав до Городянського повіту Великощимельської волості. Однією з головних вулиць була вулиця Новобазарна, названа завдяки наявному базару. Торгували там щонеділі, двічі на рік відбувались ярмарки. Особливо жвавою була торгівля влітку. Саме тоді містечко наповнювали дачники, бо: «Сновск расположен вблизи большого, прекрасного соснового леса, у весьма подходящей для здорового купания р. Снови. Наше местечко отличается в высшей степени здоровым климатом, благодаря чему число дачников располагающихся здесь на летнее жительство растет из года в год. Съезжаются сюда дачники главным образом из городских поселений, расположенных по Либаво-Роменской железной дороге».

Дійсно, у друкованих джерелах початку XX ст. Сновськ згадується як важливий населений пункт у плані розвитку торгівлі, особливо торгівлі деревиною, адже для цього були всі умови [6, с. 4]. Залізнична магістраль, що з'єднувала лівобережне Полісся України з Білорусією, через неї з Польщею і Прибалтикою, відігравала важливу економічну роль. Станція Сновськ знаходилась посередині дільниці Бахмач – Гомель. Через неї з Чернігівщини вивозили продукцію тваринництва, зерно, мед, конопляні напівфабрикати, вироби місцевого ремесла та сільського господарства. З місцевих лісопильних заводів до Донбасу йшов кріпильний і будівельний матеріал, а з півдня і сходу – вугілля, сіль, метал та багато інших, переважно транзитних промислових виробів. В. Семенов, досліджуючи населені пункти Російської імперії, констатував, що: «у кінці XIX на початку XX ст. станція Сновськ щорічно відвантажувала на Ромни 1,6 млн. пудів лісу і будівельних матеріалів. Значну кількість лісу відправляли по річці (до 1 млн. пудів). Таким чином, Сновська пристань поряд з Макошинською на Десні посідала перше місце по сплаву деревини в Чернігівській губернії» [4, с. 41, 46]. Подібне підтвердження знаходимо в роботі О. Русова: «Сновськ знаходиться на перетині тих шляхів, по яких пливе найбільша маса вантажів» [1, с. 327].

Щодо розвитку місцевої промисловості, то найбільшим промисловими об'єктами були депо та залізничний вузол, де працювала переважна більшість дорослого населення Сновська. Процвітали в селищі приватні підприємства, особливо ті, які займалися заготівлею та обробкою деревини. Так, в селищі було 2 приватних лісопильних заводи, на яких працювали 73 чоловіки, 2 приватні кузні, миловарні, паровий млин, приватний ресторан, кімнати і будинки, які здавались в оренду, перукарня, два фотоательє; булочні, чайні. У той час у Сновську проживало чимало майстрів-кустарів: шевці, кравці.

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. в селищі починають відкриватись заклади медицини та освіти. Так, у кінці 1891 р. в селище був направлений фельдшер, а згодом лікар та акушер, але так як Сновськ мав статус селища, то лікарні не було. Початкову школу заснували 1889 р., а у 1894 р. з'явилась школа для дітей залізничників – Сновська церковнопарафіяльна школа. Це була двокласний заклад, розташований у власному приміщенні, мав 7 класних кімнат. Станом на 1910 р. навчалися 273 учні, з них 179 – хлопчиків і 94 – дівчинки. Навчальний процес забезпечувався сімома учителями. Попечителем школи працював начальник однієї зі служб місцевого депо, оскільки школа була відомчою. Навчання відбувалося на платній основі. У «Черниговских епархиальных известиях» від 15 травня 1905 р. зазначалося: «железнодорожная школа при ст. Сновск, с разрешения Св. Синода, имеет свою особую программу применительно к ж/д училищам и по общеобразовательным предметам выполняет ее очень успешно, благодаря прекрасному составу учителей этой школы. Показателем хороших успехов в Сновской школе служит как значительное число лиц, оканчивающих ее мальчиков, так равно и то обстоятельство, что все они, без исключения, из года в год беспрепятственно поступают в технические железнодорожные училища» [4, с. 41-46].

Крім закладів освіти та медицини, на початку ХХ ст. в селищі з'являються заклади культури і відпочинку. Зокрема, у 1910 р. постав перший робітничий клуб, а в 1915 р. приватні підприємці відкрили кінематограф «Ілюзіон».

Таким чином, наприкінці ХІХ ст. на карті Чернігівської губернії постало ще одне містечко, яке завдячує своєму виникненню залізничній дорозі. З'явившись як невеличке селище, на початок ХХ ст. Сновськ перетворюється на справжнє місто з власною промисловістю, медичними та освітніми закладами, кількість яких щорічно зростала. Наявність річки й соснових лісів, зробили Сновськ не лише міською периферією, а головним постачальник деревини в губернії.

Джерела та література:

1. Русов А. Описание Черниговской губернии / А. Русов. – Чернігів, 1899. – 327 с.
2. Васильченко В. Життя дала залізниця (125-річчя Щорського локомотивного депо) / В. Васильченко // Деснянська правда. – 1998. – 1 вересня. – С. 3.
3. История городов и сел. Черниговская область. – М., 1988. – 756 с.
4. Мокросноп Н., Кусая Л. У пліні часу: Історична довідка / Н. Мокросноп, Л. Кусая. – Щорс, 2006. – С. 41-46.
5. Мокросноп Н., Кусая Н. Щорсівщина: туристичний калейдоскоп. Частина І. Лівобережжя / Н. Мокросноп, Л. Кусая. – Щорс, 2012. – С. 5–15.
6. Мірошниченко О. В історичному контексті: З історії Щорсівщини / О. Мірошниченко // Промінь жовтня. – 2005. – 9 липня. – С. 4.
7. Шпектров М. Станція Сновська будується / М. Шпектров // Промінь жовтня. – 1999. – 28 серпня. – С. 3.

ТРАГЕДІЯ ОДНОГО СЕЛА: С. ПІСКИ БАХМАЦЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1932–1933 рр.

В статті розглянуто передумови, основні етапи та наслідки політики розкуркулення та колективізації в селі Піски Бахмацького району Чернігівської області.

Ключові слова: с. Піски, Бахмацький район, розкуркулення, колективізація.

Найстрашнішим злочином тоталітарної системи проти українського народу став штучний голод 1932–1933 рр., наслідки якого дають право віднести голодомор до найбільш трагічних подій в історії людства. Вже минуло майже 80 років від часу національної трагедії, однак мученицька смерть мільйонів людей від голоду на теренах найродючіших чорноземів досі вражає кожну мислячу людину. Згубність такого явища як на загальносоюзному, так і регіональному рівні важко усвідомити, проте ми відчуваємо його й до сьогодні. Село Піски Бахмацького району розташоване за 15 км. від райцентру в дуже мальовничому місці. Про заснування села та походження назви існує багато версій. Згідно однієї з них, село було засноване на початку XVIII ст. генеральним суддею Василем Кочубеєм на краю Курінського степу біля пісків. Від цього, найімовірніше, й виникла назва села. З цим важко не погодитися, адже і донині ґрунти пісківських земель переважно піщані. Ще одна версія розповідає про заснування села ремісником-ткачем на прізвище Піскун, проте ця версія є міфічною. В джерелах можна знайти першу згадку про село, датовану 1790 роком, що міститься в родинних архівах Кочубеїв, яким до 1881 року належало село. До 1917 року село належало до Стрільницької волості Борзнянського повіту. В 1932 р. в результаті нового адміністративно-територіального устрою село Піски відходить до Бахмацького району.

Перша парторганізація на селі була створена в 1931 р. Її організатором був Л. К. Короткевич. Вона мала повернути пісків'ян до єдиної у суспільстві партії і займалась переважно пропагандистською роботою. У 1929 р. в с. Піски, як і в інших селах, був організований бойкот проти збору зерна для потреб держави. В село були направлені уповноважені представники Бахмацького райкому та райвиконкому партії з наданням їм особливих правових повноважень. Роботу проводили цілодобово, а підсумки підбивали пізно ввечері або вночі. Забирали жито, пшеницю, ячмінь, гречку, просо, горох, квасолу, льон, насіння конопель, тощо. У своїй переважній більшості селяни відмовлялися добровільно здавати зерно за безцінь. Тому для досягнення поставленого партією завдання використовувалися різноманітні засоби примусу. Так, наприклад, в крамниці завозилися різноманітні товари, які відпускалися тільки за певну кількість зданого зерна. Проте ці заходи практично не мали успіху. Ефективність роботи районних уповноважених була низькою: в окремі дні збирали від 3 до 8 пудів зерна.

У 1929 р. розпочалася робота з підготовки селян до колективізації. В селі була створена ініціативна група для організації колгоспу, яка діяла дуже неохоче і майже безрезультатно. Через це на черговому засіданні Бахмацького райкому партії на порядку денному стояв звіт сільради з цього питання. Членів сільради розкритикували за бездіяльність, ухвалили створити групу активістів з рядів відданих комуністів для пришвидшення процесу колективізації. Таким чином, в кінці 1929 р. за допомогою робітників-комуністів з м. Бахмача в селі виник колгосп «Новий світ», до якого

записалося лише 57 осіб (з понад 700 пісків'ян!) Ні про яку добровільність при цьому, звісно, не йшлося. Місцеве партійне керівництво відкрито заявляло, що розкуркулення загрожує всім, хто не погоджується з політикою колективізації, в тому числі середнякам. Стало зрозуміло, що куркуля визначали не за майновим станом, а в залежності від лояльності до політики більшовицької партії. На час створення колгоспу обстановка у селі була напруженою. Серед селян було багато невдоволених, особливо серед тих, у кого силою забрали землю, худобу, сільськогосподарське знаряддя, будівлі, тощо. Проте керівництво колгоспу мало змогу через рік звітувати про позитивні зрушення і обіцяло, що перейменоване господарство «Нове життя» виправдає сподівання партії і радянської влади. Поступово ідея невідворотності колективізації вкорінювалась у свідомості селян.

Наступним кроком став тиск Бахмацького райкому через місцевого партійного лідера Короткевича у питанні «про розкуркулення куркулів». Це завдання поклали на комітет незаможних селян. Райком спустив рішення про розкуркулення 8 селян, їх виселення за межі України, а майно передали в колгосп. Для перевірки результатів діяльності колгоспу на базі сільського партосередку була створена спеціальна комісія. Члени комісії відзначили, що навколо весняної посівної компанії ніяка робота не проводилась, і за рік до колгоспу не було втягнуто жодного господарства.

У березні 1930 р. у селі була створена хліборобська артіль, яка через півроку була реорганізована в колгосп «Хлібороб» на чолі з членом сільського партосередку Вайло Олександром Даниловичем. На базі багатих селянських господарств у селі почали створюватись бригади. В колгоспі «Хлібороб» було створено 5 рілних бригад. Отже, на початок 1931 р. на основі попередніх колективних господарств у селі Піски самостійно і незалежно один від одного діяло два колгоспи. У 1930 р. у селі було створено першу МТС. З тільки-но створених колгоспів держава вимагала компенсації за будівництво і утримання машинно-тракторних станцій. Колгоспи змушені були розплачуватись з державою живими грошми. На кожне господарство була визначена певна сума грошей, яку колгосп повинен був здати у визначений термін. Виконання даного плану було обов'язковим. Існування двох колгоспів створювало певні незручності для організації громадського виробництва. Адже члени колгоспів «Хлібороб» і «Перемога» жили не пропорційно до розміщення земель колгоспів. Селяни жили в одному кінці села, а належали до іншого колгоспу. Виникла потреба для кожного колгоспу виділити певну територію для обробітку землі, лісу, сінокосів.

Колгоспна система впроваджувала ідеї і спосіб життя, що суперечили історично і традиційно обумовленим факторами життя селян. Вони руйнували головні атрибути та морально-етичні принципи міжлюдських відносин. В цей час, на провідні ролі в житті села виходять комуністи і кандидати в члени партії. Саме ці люди під безпосереднім керівництвом Бахмацького райкому партії проводили колективізацію та інші соціально-економічні перетворення у с. Пісках. Селяни чинили потужний опір тим, хто силою забирав землю і примушував здавати худобу, будівлі та сільськогосподарський інвентар у колгосп. Про це свідчать архівні матеріали: в селі на серпень 1931 року почали поширюватись листівки таємної організації «Червоне козацтво» до населення Бахмацького району з закликами боротьби за визволення з-під «ярма комуністів» [2]. Селяни почали відкрито протестувати проти дій влади: почались крадіжки та підпали. Відомі випадки підпалу і погрому дому голови колгоспу Вайла Олександра Даниловича. Зі свого боку влада посилила наступ на селян пришвидшенням колективізації. Чи не в кожній директиві Бахмацький райвиконком пропонує посилити темпи колективізації і особливо звернути увагу на охоплення нею батраків і бідняків, адже саме вони мали стати опорою сталінського режиму на селі. Крім активного спротиву селяни

також проводили і акції пасивної непокори: зривали збори колгоспників, знищували урожай, нівечили сільськогосподарське обладнання. Місцеві партійні керівники намагались замаскувати опір середняків під куркульські страйки. У 1932–1933 рр., заможнішу частину села звинуватили у надмірному зволоженні ґрунту, що призвело до неврожаю сільськогосподарських культур. «Пам'ятаю, що саме представники тодішньої влади чинили наругу над людьми...Кожен піклувався про свою родину, а представники влади тільки забирали по дворах останнє...», – свідчить Кичка Софія Бакумівна, 1924 р. н. [7, с. 51]. Її слова підтверджують розповіді Шепель Тетяни Сергіївни, 1922 р. н.: «Продбригади забирали все. Ходили з залізними прутами, штирхали землю і все, що знаходили, забирали. Забирали корів, коней, телят, всі харчі з клунь, останні колоски вимітали і забирали...» [8, с. 53]. Зі слізьми на очах ділиться спогадами Вовк Марія Пилипівна, 1927 р. н.: «У роки голодомору не було чого їсти. Комнезами все, що знаходили, відбирали. Пам'ятаю, як у нас забрали останній вінок цибулі і торбинку квасолі. Ми пухли від голоду. Від голоду помер маленький братик, Вовк Григорій Пилипович, 1931 р. н...» [8, с. 55]. Невимовним болем і тугою сповнені слова цих людей, на долі яких випало таке страшне випробування.

Останній шматок хліба у селянства забирали члени місцевого комнезаму. На його засіданнях розглядалися такі питання: затвердження плану хлібозаготівлі, здачі картоплі куркульськими господарствами, виявлення злісних саботажників хлібоздач та їх покарання. Ці рішення передавалися в Бахмацький райвідділ ДПУ, райкому КП(б)У за 4 січня 1932 р. «Про приховування хліба селянами через побоювання голоду» [5] та 28 січня 1932 р. «Про примусове вилучення хліба, проведення трусів у селянських господарствах району» [6]. Назви цих документів говорять самі за себе. Матеріальні умови життя пісків'ян були вкрай тяжкими цілий 1932 рік. Але особливо ситуація загострилася під час весняно-польових робіт. У цей час дуже багато селян звертались до комнезамів з проханням надати допомогу посівним матеріалом. Адже комітет незаможних селян мав спеціальні фонди допомоги біднякам. Президія комітету незаможників створила спеціальну комісію, котра ходила по селу і з'ясовувала, хто з селян потребує посівного матеріалу. У процесі здійснення колективізації відбулася також і якісно-кількісна зміна комітету незаможних селян. Напевно, через те, що попередній склад не впорався з завданням партії, щодо розкуркулення одноосібників.

Місцеві керівники теж не поспішали з наданням допомоги голодуючим. Для голів колгоспу «Хлібороб» О. Вайла, колгоспу «Ударник» – Д. Кирлиці, секретаря партійної організації Пісок Короткевича та іншої «сільської еліти» голоду в селі ніби і не було. В усякому разі в протоколах колгоспних і партійних зборів про труднощі селян і голод 1932–1933 рр. жодного разу не йшлося. А вони були. Як згадує Колода Надія Сергіївна, 1925 р. н.: «У голодні 1932–1933 роки не було чого їсти. Їли калачики, траву чорнобиль, сушили головчак, бур'ян терли і пекли млинці. Рвали лободу, варили борщ. Тим, хто працював у колгоспі, давали по черпаку їсти...» [8, с.54]. Її слова підтверджує Колода Пелагея Павлівна, 1916 р. н.: «Їли те, що й інші – квіти медунки, колоски або полову сушили, перемелювали і пекли щось подібне до млинців...» [7, с. 53]. Проте, як і в будь-якому селі, в Пісках існували й інші категорії людей, які значно легше пережили голодні роки. Це були представники комітету незаможних селян, працівники сільради, пошти, торгівлі, бригадири, члени правління колгоспів. Постанова від 5 серпня 1933 р. «Про винесення суворої догани, усунення з посади Пісківської сільради Бахмацького району та зрив виконання плану збирання та здавання хліба» [4] поклала початок внесенню району на «чорну дошку». Їй передувала Постанова від 18 квітня 1933 р «Про приховування хліба елементами, факти застосування репресивних заходів до одноосібників

за невиконання агромінімуму і відмову сіяти» [3]. Загалом, Бахмацький район було занесено на «чорну дошку» не пізніше серпня 1933 року. Автоматично для більшості сіл це означало прирікання на смерть. Адже припинялись поставки будь-яких продовольчих товарів. Через те найбільше селян вмирало у червні і липні 1933 р. Саме у цей час не було ніяких їстівних продуктів, а новий урожай ще не дозрів. Але місцева влада, виконуючи розпорядження зверху не проводила жодного обліку смертності у селі. Влада не була зацікавлена у тому, щоб документально засвідчувати, яку війну вона вела проти власного народу, якими методами упокорювала основну частину населення України – селянство.

Як згадує Боровик Ганна Марківна, 1923 р. н., одного разу до їх дому прийшла жінка з дівчиною і просила їсти. В хаті були тільки-но спечені млинці з жому і щавлю. Вона дала кілька млинців їм. Проте вони, поївши, відійшли від двору і померли. До тогочасної «традиційної кухні» входив тоді люпин, який декілька років зберігався на горищі. Перед вживанням в їжу його вимочували. Також збирали на полі минулорічну картоплю і пекли з неї млинці, замочували жом. Їли листя липи, квіти акації, щавель, лободу, жолуді. Багато людей померло тоді, коли почали їсти колоски ще незрілого жита. Дуже часто єдиною годувальницею залишалась корова. З невимовним боєм в словах згадує Вовк Ганна Федорівна, 1931 р. н.: «Терли картоплю і зі жмаками заварювали молоко, і їли той кисіль. Якби не корова, то пропали б...» [8, с. 52]. Ті, хто працював в колгоспі за трудовні, мав кращу можливість вижити. Вовк Микола Павлович, 1928 р. н., розповідає: «У сім'ї було двоє дітей. Батько робив комірником в колгоспі. У нашій сім'ї не голодували, а навіть допомагали іншим...» [7, с. 55]. У Вовк Віри Федорівни, 1931 р.н. мати працювала в колгоспі, а батько – на залізниці, що допомогло врятуватися родині. Загалом, голод в селі тривав аж до 1934 року, про що свідчить доповідна записки райвідділу ДПУ райвиконкому та райкому. В ній йдеться про випадки голодування в селі, які носять не постійну, але досить стійку закономірність

Отже, в першій половині 30-х років ХХ ст. українське село, зокрема с. Піски Бахмацького району Чернігівської області, зазнало докорінних змін. Село було майже повністю колективізоване. На основі аналізу протоколів різних зборів і засідань комнезамів, ми можемо зробити висновок про поступову втрату ними своєї ролі. В цей час на передній план все більше виходять партійні, комсомольські і різного роду колгоспні збори. У цей час повністю і остаточно на селі утвердився новий економічний уклад життя – колгоспний. Ціною цих змін стали життя багатьох заморених голодом селян. Але ця трагедія не знайшла відображення у офіційних документах. Лише в Політзведеннях відділення шляхово-транспортного відділу ОДПУ до обкому КП(б)У говориться про факти масового голодування і загибелі людей. Зокрема, один-єдиний документ, де згадується голодування пісківчан, є Політзведення від 2 червня 1933 року.

Таким чином, можна виділити головні причини голодомору 1932–1933 рр. у с. Піски. Це: примусова суцільна колективізація сільського господарства; ліквідація найкращих, найініціативніших господарів в ході розкуркулення; дезорганізація і занепад сільськогосподарського виробництва; нереальні для виконання обсяги хлібозаготівель; злочинні методи вилучення хліба в умовах широкомасштабних репресій щодо селянства та вкрай несприятливі погодні умови. Сукупність цих чинників і призвели до страшної трагедії та численних людських втрат.

Точна кількість жертв голодомору у с. Піски невідома. Одна з очевидців подій згадувала про поховання 5–7 осіб за добу під час апогею голодомору у селі влітку 1933 р. Сучасні історики та краєзнавці оцінюють кількість заморених голодом у с. Піски цифрою у 235 – 285 осіб. Підрахунки ускладнюються тим, що така причина смерті як голод в той час замовчувалась. Вище партійне

радянське керівництво просто заборонило писати цей діагноз. Писалися одноманітні, а часто й безглузді причини смерті. Найпоширенішими діагнозами були сухоти, запалення легенів, запалення мозку, старість, дитяча хвороба. Все ж значна частина селян все таки вижила завдяки природнім умовам Чернігівщини з наявністю річок та лісів, де населення знаходило необхідні для виживання продукти – рибу, корінці, жолуді, тощо.

Серед особливостей процесу колективізації та розкуркулення у с. Піски варто відзначити повну пасивність, а часто й саботаж процесам колективізації та розкуркулення головою сільради, за що його було усунуто з посади, натомість активність комнезамів, що мали право розпоряджатися соціальним фондом, який створювався з вилученого в односельців зерна. Слабкість та нежиттєздатність новостворених двох колгоспів є швидше підтвердженням правила, аніж місцевою особливістю. Варто зауважити, що за офіційним документом смертність серед колгоспників у селі була значно меншою, ніж серед одноосібного селянства. І свідчення очевидців тих подій і документи вказують на наявність руху опору, що мав місце у селі у відповідь на дії влади. Такий опір селянства у відповідь на реалізацію комуністами своїх доктринальних ідей після короткого непівського перепочинку влада могла придушити тільки методом голодомору.

Джерела та література:

1. Із доповідної записки райвідділу ДПУ райвиконкому та райкому про голод в районі // ДАЧО – Ф. П – 267. – Оп. 1. – Спр. 647. – Арк. 101–102.
2. Листівка угруповання «Червоне козацтво» до населення Бахмацького району із закликом до боротьби за визволення українського народу від «ярма комуністів» // Фонди Бахмацького історико–краєзнавчого музею.
3. Оперативне зведення Бахмацького райвідділу ДПУ до райкому КП(б)У про приховування хліба селянами, факти застосування репресивних заходів до одноосібників за невиконання агромінімуму та відмову сіяти // ДАЧО – Ф. П – 267. – Оп. 1. – Спр. 643. – Арк. 8–9.
4. Про винесення сурової догани, усунення з посади голови Пісківської сільради Бахмацького району та зрив виконання плану збирання та здавання хліба // ДАЧО – Ф. П – 267. – Оп. 1. – Спр. 643. – Арк. 18–19.
5. Спецзведення Бахмацького райвідділу ДПУ райкому КП(б)У про приховування хліба селянами через побоювання голоду // ДАЧО – Ф. П. 267. – Оп. 1. – Спр. 614. – Арк. 11–16.
6. Спецзведення Бахмацького райвідділу ДПУ райкому КП(б)У про примусове вилучення хліба, проведення трусів у селянських господарствах // ДАЧО – Ф. П – 267. – Оп. 1 – Спр. 614. – Арк. 31–41.
7. Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район. (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упорядник Т. М. Стрикун. – Чернігів, 2003. – 65 с.
8. Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, І. Г. Карпова, Л. О. Легецька. – Чернігів, 2006. – 92 с.

Юлія Милиця

О. ТИЦИНСЬКИЙ ТА Л. ГЛІБОВ

В статті висвітлено життєві та творчі стосунки громадського та культурно-просвітницького діяча Чернігівщини О.Тицинського та відомого українського байкаря Л.І. Глібова у II пол. XIX ст.

Ключові слова: О. Тицинський, Л. Глібов, Чернігівщина, «Чернігівський листок», громада.

Чернігівщина подарувала Україні багато видатних культурних та громадсько-політичних діячів. Серед них є як і відомі постаті, так і мало дослідженні. Відродження української державності відновило інтерес до вивчення минулого краю, та його особистостей.

Ім'я українського громадського та культурно-просвітницького діяча О. Тищинського мало відоме сучасникам.

Народився Олександр Амфіянович Тищинський 5 липня 1835 р. у селі Голубичі Городнянського повіту Чернігівської губернії (тепер Ріпкинського району, Чернігівської області) у родині маломаєтного дворянина. Освіту здобув у Чернігівській гімназії, потім вступив до Харківського ветеринарного училища, а у 1857 р. перейшов на медичний факультет Харківського університету [4, с. 3].

У харківський період сформувався інтерес О. Тищинського до українського фольклору і письменства (зокрема, до поезії Т. Шевченка включно із його недрукованими творами). Він виступив редактором однієї з україномовних антиурядових прокламацій [2, с. 77].

З цього часу розпочинається його революційна діяльність. Будучи студентом, брав участь у нелегальному революційному товаристві, за що в 1858 р. був виключений з університету. З того часу жандармське відділення не випускало його з поля зору [8, с. 6].

Потім він переїхав у Київ, де продовжив навчання на медичному, а потім юридичному факультеті університету Св. Володимира. У Києві О. Тищинський активно продовжив антиурядову діяльність.

У січні 1860 р. розпочалося жандармське слідство у справі Харківського студентського товариства, О. Тищинського було заарештовано і ув'язнено в Петропавлівській фортеці. Проте слідству, яке тривало до червня 1860 р., не вдалося висунути проти нього істотних звинувачень [2, с. 77–78].

Після звільнення з ув'язнення О. Тищинський продовжує навчання у Дерптському університеті (нині Тартуський університет м. Естонія), але через конфлікт з проректором університету, його було відраховано, без права вступу до будь-якого університету імперії і під суворим наглядом поліції було відправлено до Чернігова.

Саме з приїзду О. Тищинського до Чернігова розпочалася плідна співпраця та дружба з поетом-байкарем Л. Глібовим.

Л. Глібов під час проживання в Чернігові зацікавився видавничою справою, яка давала йому можливість реалізувати свої творчі плани. І він звертається 12 березня 1861 р. до директора гімназії і шкіл Чернігівської губернії Є. Гудими з проханням дозволити йому видавати щотижневу газету «Черниговский листок». Сам він не міг вирішувати такі питання, тому цей лист-прохання направив попечителю Київського навчального округу М. Пирогову, а також до цензурного комітету, який зі свого боку звернувся до Чернігівського губернатора С. Голіцина. 14 квітня 1861 р. чернігівський губернатор повідомив цензурний комітет, що «виданню в м. Чернігові вчителем тутешньої губернської гімназії Глібовим щотижневої газети під назвою «Черниговский листок» він з свого боку не зустрічає ніяких перепон» [5, с. 4]. На сторінках цієї газети з'явилися анонімні публікації О. Тищинського в розділі «Новости, вести и слухи».

О. Тищинський, хоча і жив у сільській поміщицькій садибі в Макишині Городнянського повіту, але бував у Чернігові. Улітку 1863 р. він приїхав у справах до Чернігова і зупинився у свого приятеля С. Носа у його знаменитому «курені». Уніч з 9 на 10 липня 1863 р. поліція влаштувала обшук на квартирі С. Носа, під час якого знайшли нелегальні листи, брошури на честь повстання декабристів. У О. Тищинського знайшли заборонені відозви, які дав йому І. Андрущенко [6, с. 50].

В І. Андрущенка було виявлено листи Л. Глібова, в яких не раз згадувалося негативне ставлення до панівних верств суспільства і політики реформ. Це стало причиною вчинити обшук на квартирі у Л. Глібова. Але цей обшук нічого не дав. Л. Глібов, мабуть, чекав на нього і листи І. Андрущенка знищив. Таким чином, слідство не змогло знайти підстав для арешту Л.Глібова, хоч політична «неблагонадійність» його була очевидною. Тому губерньська адміністрація і вчинила розправу над поетом. «Чернігівський листок» було закрито. А самого поета-байкаря було вислано до Ніжина під суровий нагляд поліції [1, с. 9].

Справа завершилася тим, що І.Андрущенко помер у фортеці, а С.Носа відправили на Чернігівщину під нагляд поліції, потім заслали до Новгородської губернії. О. Білозерського звільнили з посади командира і відправили до Чернігова під нагляд поліції. 10 лютого 1864 р. звільнили від ув'язнення і О.Тищинського, який повернувся до Чернігова у квітні місяці [6, с. 50]. У 1865 р. до Чернігова повернувся і Л. Глібов.

О. Тищинський влаштувався на службу в канцелярію губернатора. За п'ять років він став старшим помічником правителя канцелярії губернатора. Йому ж було доручено редагувати неофіційний додаток до «Чернігівських губерньських відомостей», де він публікував і дещо своє [7, с. 6].

У жовтні 1872 р. О. Тищинський разом з М. Константиновичем, викладачем історії Чернігівської гімназії, почали клопотати про дозвіл видавати газету «Чернігівський листок». Л. Глібов був неблагонадійним і вже не брався за цю справу. Вони планували вміщувати тут матеріал з місцевої історії, археології, етнографії, статистики, а також господарські та громадські відомості, оповідання та вірші. Чернігівський губернатор підтримав цю ідею, однак III відділення жандармського управління в клопотанні рішуче відмовило. А. Панчулідзеву не тільки заборонили видавати газету, а й порекомендували звільнити О. Тищинського з губерньської канцелярії та усунути від редагування «Особого прибавлення», що і було виконано [4, с. 3].

Авторитет О. Тищинського серед земців був настільки великим, що його у 1875 р. обирають головою Чернігівського повітового земства. Він обирався на цю посаду двічі: 1875–1876 рр. і 1877–1880 рр. [3, с. 47].

О. Тищинський був одним з ініціаторів створення та відкриття у 1877 р. громадської бібліотеки в Чернігові.

У 1880-1890 рр. особливо активізувалося спілкування О. Тищинського з Л. Глібовим. У кін. 80-х рр. у Л. Глібова ослаб зір і йому дуже важко було працювати над літературними творами. Писати він не міг. Коли приходили товариші, він читав їм свої вірші і вони записували на папір. Найчастіше це робив О. Тищинський, який бував у Л. Глібова не лише по четвергах, а й у інші дні. І саме завдячуючи О. Тищинському стали відомими твори письменника кінця 80-х – поч. 90-х рр. XIX ст. [6, с. 53–54]. Л. Глібов присвятив вірному другу О. Тищинському декілька віршів: «У степу», «А. А. Тищинському». 29 жовтня 1893р. Л. Глібов помер. 31 жовтня відбулися похорони видатного поета-байкаря. Після смерті Л. Глібова О. Тищинський став його першим біографом.

О.Тищинський займався не лише письмовою фіксацією текстів Л.Глібова, а й їх популяризацією. Він підтримував зв'язки Л.Глібова з західноукраїнськими періодичними виданнями, зокрема з львівськими журналами «Зоря» і «Дзвінок», і посилав туди байки, дитячі пісні та загадки і жарти [6, с. 59].

Тищинський ненадовго пережив свого друга. 28 січня 1896 р. несподівано від апоплектичного інсульту, він помер. Його поховали біля Воскресенської церкви в Чернігові. Могила його збереглася

до наших днів. На пам'ятнику зберігся напис «О. А. Тишинський, благодарный город Чернигов».

Досить складним був життєвий шлях О. Тишинського та Л. Глібова. Вони присвятили все своє життя громадській та культурно-просвітницькій діяльності м. Чернігова, та користувалися великою популярністю серед його мешканців.

Джерела та література:

1. Глібов Л. Твори: У 2-х томах / Л. Глібов. – К.: Наук. думка, 1974. – Т. 1. – 242 с.
2. Дудко В. «Ранній» О. Тишинський: сторінки життя і творчості / В. Дудко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6 – С. 76 – 83.
3. 170 років від дня народження О.А. Тишинського (1835 – 1896 рр.) – земського діяча і публіциста. Славний Чернігівець / Л.В. Студьонова // Знаменні пам'ятні дати по Чернігівській області на 2005 р.– Чернігів, 2004. – С. 46 – 49.
4. Руденок В. В'язень Петропавлівської фортеці / В. Руденок // Деснянська правда. – 1988. – 19 листопада. – С. 3.
5. Самойленко Г.В. Газета «Чернігівський листок» Л. Глібова і її кореспонденти / Г. В. Самойленко // Наукові записки НДУ ім. Гоголя. Серія: Філологічні науки: збірник наукових праць. Кн. 1 – Ніжин, 2010. – С. 4 – 17.
6. Самойленко Г. В. Вірний друг Л. Глібова О. Тишинський / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Ніжин., 2011. – Вип. 63 – С. 49 – 59.
7. Студьонова Л. В. Батько – голова земської управи, дочка – оперна співачка / Л. В. Студьонова // Біла хата. – 2003. – 24 січня – С. 6.
8. Черноус В. Народник О. А. Тишинський: наші земляки / В. Черноус // Чернігівський вісник. – 1989. – 1 червня. – С. 6.

Владислав Пархоменко

РОДИНА ДВОРЯН БЕРЕЗОВСЬКИХ

У статті досліджено історію дворян Березовських, що проживали у с. Старий Білоус (Чернігівський район). А також розглянуто спогади односельців про цю родину, що залишила неабиякий слід в історії рідного села.

Ключові слова: с. Старий Білоус, Березовські, Федір Березовський, Павло Березовський.

Коли в селі Старий Білоус оселились Березовські – достеменно не відомо. Але відомо, що свій родовід Березовські ведуть від Павла Даниловича Березовського. Із джерел відомо, що Павло Данилович: «Служил в Черниговском дворянском депутатском собрании с 1803г., был архивариусом этого собрания с 1810 г. и произведен в титулярные советники 1815 г. Награжден орденом св. Владимира 4-й ст. 1842г.». Імовірно, що за цей орден він і отримав дворянський титул. Указом Герольдії від 30 жовтня 1845р. Березовські визнані дворянами [1].

У Павла Даниловича було троє дітей: Іван (1822), Григорій (1828) і Семен (1836). Далі у документах про Івана та Семена нічого не згадується. Про Григорія відомо, що він був колезьким асесором. У нього було семеро дітей:

3 доньки (Олександра, Євгенія та Марія) і 4 сини. Про долю доньок нічого не відомо. А ось

про синів пам'ять збереглася. Федір Григорович Березовський народився у 1855 р. Крім Федіра, у Григорія Березовського в 1857 році народився ще один син – Павло [1].

Коли сини стали дорослі, то настав час їх одружувати. Старшому сину - Федіру одразу знайшли заможну наречену. Нею виявилася Ольга Дзвонкевич. Але, Федір відмовився одружуватися на Ользі, бо покохав вродливу наймичку – Тетяну Комок. Проти цього шлюбу була лише бабуся Федіра. Тому що батьки Федіра на той час вже померли (батько в 43 роки, а мати в 37 років). Але, незважаючи на всі заборони і перешкоди, молоді таємно обвінчалися. Після чого Федіру була виділена земля, де він почав будівництво нової хати, яка під час війни повністю згоріла. Зараз на тому місці, де був будинок Федіра, розташований будинок нащадків Федіра Березовського [2]. Потім настала черга одружувати і Павла. Його одружили на Ользі Дзвонкевич і залишили батьківський маєток. Від цього шлюбу у Павла Березовського народилися двоє дітей: син і донька Марія [2].

Варто згадати і про те, що Федіру, як найстаршому сину у сім'ї була передана родова ікона – «Божої Матері». З нею пов'язано багато легенд і переказів. Так, під час Великої Вітчизняної Війни ікону носили навколо хати, і це врятувало сім'ю від загибелі. Унікальна вона тим, що раз на 100 років оновлюється. У 1997 році ікона вперше засвітилася вночі. Кімната засвітилася так, що було видно, неначе вдень.

У 1890 році Федір отримує звання унтер-офіцера і відправляється на службу у 129-й Бесарабський піхотний полк. Разом з Федіром, у цей полк був відправлений його молодший брат Павло. А в 1898 році Павло і Федір були звільнені у відставку [1].

Коли Федір Березовський звільнився у відставку, то він залишився доживати віку у с. Старий Білоус. Федір чесно працював на своїй землі і не використовував праці селян. А Павло залишився проживати у батьківському маєтку. Так у селі з'явився один бідний пан, а другий — багатий [2].

У 1917 році, коли відбулася революція, починають переслідувати дворян. Павло зникався і вночі разом зі своєю сім'єю втік до Чернігова, залишивши на поталу радянській владі батьківській маєток, у якому пізніше розмістилася сільська школа. А Федір не зникався радянської влади. Бо йому нічого було боятися. Він чесно працював на своїй землі і не використовував працю селян. Тому односельці й заступилися за нього. Федір Березовський помер напередодні колективізації і був похований у Старому Білоусі біля Троїцької церкви Святого Духа [3].

В сім'ї Федіра Григоровича Березовського було п'ятеро дітей (2 сини – Іван та Олександр і 3 дочки – Олена, Марія і Тетяна). Варто відзначити, що нащадки Федіра Березовського теж залишили неабиякий слід в історії рідного села. Так, Марія Федорівна була першою вчителькою на селі. Вона працювала у початковій школі з 1909-1913р.

У Олександра Федоровича було двоє синів: Михайло і Віктор. Михайло Олександрович був видатним інженером – атомником, кандидатом технічних наук. Він помер одразу після чорнобильської катастрофи.

У Олени Федорівни було четверо дітей: 2 сини, які загинули у роки ВВВ, донька померла у 1951 р. та наймолодший син – Леонід. Олена Федорівна померла в 1969 р в с. Старий Білоус і була похована на Козачому кладовищі.

Усе своє життя на педагогічній ниві пропрацювала і онучка Олени Федорівни – Тетяна Леонідівна Попова. Вона нещодавно вийшла на пенсію, а вчительську династію продовжила її донька – Наталія Михайлівна. Нині вона працює вчителем математики в Старобілоуській школі.

Родина Березовських також небайдужа і до медицини. Донька Івана Федоровича – Галина

Іванівна – пов’язала своє життя з медициною. Вона закінчила медичний інститут, працювала головним лікарем в одній з чернігівських лікарень. Навіть заміж вийшла теж за лікаря. А донька Марії Федорівни – Катерина – також заслужений лікар.

На сьогодні в селі Старий Білоус мешкають близько 10 нащадків Федора Березовського.

Джерела та література:

1. Студьонова Л. Історія одного пошуку [Електронний ресурс] / Л. Студьонова // Сайт всеукраїнської тижневої газети «Сіверщина». Форум «Сіверщини» 2012. – Режим доступу: <http://siver.com.ua/forum/65-631-1>
2. Спогади жительки с. Старий Білоус – Сміян Марії Іванівни.
3. Спогади жительки с. Старий Білоус – Русак Ольги Павлівни (1940 р. н.).

Тетяна Полочанська

ЗНАХІДКИ ХРЕСТІВ-ЕНКОЛПІОНІВ XI–XIII СТ. НА ТЕРИТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧЕРНІГОВА

У статті розглянуто знахідки енколпіонів з території Чернігова, датовані XI–XIII ст., охарактеризовано їх основні типи за класифікацією Г. Ф. Корзухіної та А. А. Пескової, з’ясовано їх місцезнаходження та вказано співвідношення знахідок у поховальних пам’ятках та культурному шарі давньоруського Чернігова.

Ключові слова: енколпійон, медальйони, культурний шар.

Християнські старожитності давньоруського Чернігова досить часто привертають увагу дослідників. Не виключенням є і предмети особистого християнського благочестя, зокрема хрести-енколпіони. Сама назва «хрест-енколпійон» вже більше ста років використовується в науковій літературі по відношенню до візантійських та давньоруських порожніх двостулкових хрестів – релікваріїв. Енколпіони, що містять всередині шановані святині, для віруючого являють собою особливу благодать. Віра у їх чудотворну силу пов’язана із культом святих мощей, розвинутим у християнській церкві, коріння якого глибоко відходить ще у ранню нехристиянську епоху [5, с. 5].

В основу даної статті покладено матеріали, отримані при археологічних розкопках та випадкові знахідки з території Чернігова. Якщо говорити про предмети особистого благочестя, а саме про давньоруські хрести-енколпіони, то починаючи з XVII–XVIII ст. вже з’являються документально зафіксовані згадки про знахідки предметів християнського культу. Наприклад, найдавніша задокументована знахідка описана у свідченнях архімандрита Єлецького монастиря І. Галятовського, який у 70-х роках XVII ст. безпосередньо керував відбудовою обителі. Він згадує про свої спостереження за земляними роботами – під час риття котловану під фундаменти трапезної церкви Петра та Павла «выкинули з глубокого рову наверх работники ... з олова невеликий образ круглый... », на одному боці якого було зображено Ісуса Христа, а на іншому – Василя Великого, з написом грецькою мовою [14, с. 153].

Велика кількість знахідок предметів особистого благочестя походить з території чернігівського Дитинця. У публікації 1909 р. міститься згадка про знайдений в алтарній частині Благовіщенського собору бронзовий хрест-енколпійон XII–XIII ст. з заокругленими кряями, рельєфним зображенням

шестикітного хреста, по сторонам якого в кружальцях знаходилися літери, що нагадували монограми [10, с. 8].

При археологічних розкопках, що проводилися із заходу від Спаського собору у 1953 р. В. А. Богусевичем в культурному шарі XII–XIII ст. виявлено невеликий мідний енколпійон. Ця оборотна стулка енколпійона відноситься до типу III. 2.4 за Г. Ф. Корзухіною та А. А. Песковою – «Розп'яття з передстоячими – Хрест та букви в 4 медальйонах» [5, с. 127]. Знахідка має заокруглені кінці і в центрі самої стулки заглибленими лініями нанесений хрест, і, скоріше за все, у медальйонах були букви (такі, як і в подібних енколпійонах цього ж типу), але через погану збереженість хреста прослідкувати це неможливо. Його форма є найпоширенішою в домонгольський період та генетично походить від форми візантійського хреста, хоча і досить далека від свого оригіналу [1, с. 113].

У 1985 р. В. П. Коваленком при розборці верхніх шарів ґрунту в північно-східній частині Дитинця (на розкопі № 4) було знайдено половину бронзового енколпійона (лицьова стулка) зі слідами інкрустації сріблом, яку за типологією Г. Ф. Корзухіної та А. А. Пескової можна віднести до типу II, 3.1 – «Борисоглібські енколпійони» [5, с. 86]. Хрест порівняно малих розмірів, із заокругленими кінцями. На знайденій лицьовій стулці в центрі зображено князя із моделлю храму (одноголового), а також 3 святих у медальйонах. Зображення дуже схематичні та поганої збереженості. Часом побутування таких борисоглібських енколпійонів вважають весь домонгольський період, про що свідчать не тільки багаточисленні відливання, але і простежений розвиток типу, а також перенесення центральних зображень князів з енколпійонів практично у незмінному вигляді на інші вироби культової металопластики. На цьому ж розкопі знайдено ще одну стулку іншого бронзового енколпійона, який за типологією Г. Ф. Корзухіної та А. А. Пескової можна віднести до типу VII, 1.1 – «Богоматір з дітьми перед грудьми, святі Козьма та Дем'ян, Петро та Василій – Розп'яття, передстоячі Богоматір та Іоанн Богослов, святителі Миколай та Григорій» [5, с. 195]. Так як було знайдено лише оборотну стулку енколпійона (верхня права частина якого частково обламана), то можна побачити, що вона має заокруглені кінці та краплеподібні виступи «слізки». Контури стулки та медальйонів підкреслені вузьким рельєфним валиком. В центрі хреста – Розп'яття; посередині можна побачити лінію, під якою, скоріше за все, містився дзеркальний слов'янський напис «Свята Богородице, допомагай» (подібно до інших відомих хрестів цього типу), але погана збереженість стулки не дає можливості розібрати цей напис. Також знайдено уламок стулки ще одного енколпійона, але через зовсім погану збереженість він невдовзі розсипався [4, с. 67]. На думку В. П. Коваленка ці знахідки можуть свідчити про існування над проїздом воріт церкви.

Під час археологічних досліджень у 1985–1986 рр. дослідниками П. М. Гребенем та В. П. Коваленком на подвір'ї сучасного Художнього музею було закладено траншею, в якій було виявлено хрест-енколпійон гарної збереженості. За типологією Г. Ф. Корзухіної та А. А. Пескової цей хрест можна віднести до II типу (енколпійони з високим рельєфом та вільним компонуванням зображень). За класифікацією це підтип 1.1 – «Розп'яття та 3 святих у медальйонах – Богоматір Одигітрія в повний зріст та 3 святих у медальйонах» (із заокругленими кінцями) [5, с. 60]. Енколпійон – двостулковий із заокругленими кінцями та краплеподібними виступами «слізками». На лицьовому боці – композиція Розп'яття. Вона представлена без виділення Хресного древа тільки з позначенням возгав'я та підніжжя. Тіло Христа позначено майже прямим і з головою, схиленою до правого плеча. Руки зігнуті в ліктях з великими кистями і досягають границь бокових медальйонів. Оборотна стулка енколпійона несе на собі зображення Богоматері Одигітрії в повний зріст та трьох святих воїнів у

медальйонах, що зображені прямо та погрудно. Усі троє безбороді, коротковолосі. Судячи з написів на подібних хрестах, що були знайдені в Херсонесі, Володимирі та ін. – в медальйонах ображались святі Георгій, Дмитро та Нестор. Контури стулок та медальйонів підкреслені вузьким рельєфним валиком. Написи, якщо вони були наявні – не читаються [6, с. 47].

У 1989 р. Г. А. Мудрицький при розкопках на посаді по вул. Коцюбинського, 52 в розкопі № 16 (будівля № 50) було знайдено бронзовий енколпійон [8, с. 71]. На жаль, більш детальної інформації з приводу цього хрестика не збереглося.

У 1999 р. під час робіт по вул. Фрунзе, 24 в похованні №3 був виявлений невеликий енколпійон з срібним зображенням. Судячи зі схематичного зображення, яке слабо збереглося, можна припустити, що за типологією Г. Ф. Корзухіної та А. А. Пескової цей виріб належить до типу I, підтип 1.1 – «Енколпійони з вилитими рельєфними зображеннями». Це один із найбільш популярних у східно – християнському світі типів енколпійонів. Це хрести з прямими кінцями, що трохи розширюються донизу, і на виробих на лицьовій стулці завжди зображали розіп'ятого Христа, а на оборотному боці зображали Богоматір (у різних варіантах її зображення варіювалося, але в даному випадку можна вгадати зображення Богоматері Оранти). Такі енколпійони можна зустріти у всіх кутках Східного Середземномор'я та далеко за його межами. Розповсюдившись по всім провінціям Візантійської імперії, не виключаючи Константинополь, вони у великій кількості тиражувалися на місцях. На жаль, вироби цього типу не завжди мають високу якість. Цей хрест був знайдений в ногах у небіжчика і може датуватися другою половиною XI ст. [5, с. 42].

У 1989 р. по вул. Леніна в розкопі № 2 (споруда № 19) дослідником А. В. Потаповим була знайдена стулка бронзового енколпійона та разом з нею кераміку XII–XIII ст., що дає змогу продатувати цю знахідку [12, с. 46].

У ході розкопок у Чернігові 2005 р. на території літописного Передгороддя (вул. Комсомольська, 37, 39) було знайдено стулку хреста-енколпійона (Рис. 1). Вона походить із заповнення котловану великої двокамерної споруди кінця XII – початку XIII ст. (розкоп III, споруда 3). Збереглася зворотна стулка хреста розміром 4,8 x 2,5 см, із зображенням Богоматері Оранти та чотирьох розквітлених хрестів. Вона виготовлена із мідного сплаву, оздоблена черню та різьбленням. За зведенням Г. Ф. Корзухіної та А. А. Пескової, знахідку можна віднести до малих енколпійонів із заокругленими кінцями, тип IV. 4.1 [13, с. 249-252].

А. Л. Казаковим опубліковано узагальнені матеріали із розкопок ґрунтового некрополя, що здійснювалися протягом 1989–2007 рр., де згадана знахідка одного енколпійона з прямокутними кінцями і зображенням святого в повний зріст у центрі хреста [7, с. 225-226].

У 1990-х роках на території посади при розкопках В. Я. Руденка було знайдено мідний хрест-енколпійон, з черню та різьбою. За класифікацією Г. Ф. Корзухіної та А. А. Пескової, цей хрест можна віднести до типу IV. 3.3 – «Розп'яття з передстоячими, хрест – Хрест та літери в 4 рамках». Енколпійон цілий, на оборотній стулці обламаний верхній кінець та частково пошкоджено середохрестя. Основи петель лицьової стулки оформлені у вигляді трилисників. На лицьовій стулці зображення Розп'яття з передстоячими, зверху хрест з рівними кінцями і з позначенням Сонця та Місяця над ним, внизу велике фронтальне зображення Адамової голови. На оборотній стулці зображення восьмикінцевого хреста із «ссяйвом», виконане черню з Адамовою головою в основі, доповнюється заглибленою пунктирною лінією. Букви у трьох рамках, що збереглися – стандартні. Хрест датується XII – першою половиною XIII ст., і зараз знаходиться у приватній колекції [5, с. 147-148].

Предмети особистого благочестя представлені також енколпіонами, що зберігаються в приватних колекціях [11, с. 272, 279]. Серед них виділяється цілий хрест-релікварій, розмірами 4,2 x 2,6 x 0,5 см типу «Розп'яття (Христос перепоясаний) – Богоматір Оранта з трьохчастинною короною». На лицьовій стулці – Богоматір, на оборотній Розп'яття. Рельєфи сильно стерті, верхня петля лицьової стулки та одна із верхніх петель оборотної – обламані. Поверхня обох стулок покрита маленькими та частими кавернами. Подібні енколпіони із нестандартним зображенням рідко зустрічаються на Русі, і походять із Нижнього Дунаю та датуються X–XI ст. Інші енколпіони здебільшого виготовлялися на Русі і відносяться до IV групи (черньові) за класифікацією Г. Ф. Корзухіної та А. А. Пескової. Вони представлені різноманітними типами. До типу IV. 4.6 – з заокругленими кінцями та зображенням хреста та літер у медальйонах, відноситься оборотна стулка, відлита із мідного сплаву, розмірами 6,0 x 5,0 x 0,3 см, яка датується першою половиною XIII ст. Від черні залишилися тільки сліди.

Оборотна стулка енколпіона дуже поганої збереженості, виготовлена із мідного сплаву, розмірами 3,5 x 2,5 x 0,3 см, належить до типу IV. 6.1 прямо кінцеві, мініатюрні. З зображенням на лицьовій стулці Розп'яття, на оборотній – Богоматері Оранти, що датується XII ст. Зображення Богоматері тільки вгадується.

Тип IV. 6.3 представлений цілим енколпіоном, прямокінцевим. Мініатюрним, відлитим із мідного сплаву. Метал пошкоджений корозією, частково збереглася чернь. На обох стулках зображення чотирікінцевого хреста. Розміри 2,3 x 1,8 x 0,3 см. Датується XII – першою половиною XIII ст.

О. М. Веремейчик та О. В. Шекун наводять і інші хрести. Наприклад, О. В. Шекун у своїх звітах згадує про знахідки стулок ще двох енколпіонів, відлитих із мідного сплаву. Одна з них (оборотна, розмірами 2,1 x 2 см) належить до типу IV. 6.4 (прямокінцеві, мініатюрні з чотирма виступами в середохресті з зображенням хреста на обох стулках) і датується XII – початком XIII ст. Інкрустація сріблом збереглася фрагментарно. Друга – лицьова стулка прямо кінцевого мініатюрного енколпіона з загостреними виступами на кутах (тип IV. 6.5 із зображенням хрестів на обох стулках), розмірами 2,1 x 1,8 см. Зображення хреста не збереглося. До цього ж типу відноситься фрагмент оборотної стулки поганої збереженості (довжина не збереглася, ширина 1,6 см), що зберігається у приватній колекції. Подібні енколпіони датуються XII – першою половиною XIII ст. [2, с. 55-59].

Під час розкопок в печерах Ільїнського монастиря, на чолі з В. Я. Руденком (1989 р.) було знайдено енколпіон. Хрест литий, бронзовий, зі слідами позолоти. Його розмір 7,8 x 4,7 см. Лицьова поверхня хреста заглиблена та покрита візерунком, виконаним у техніці перегородчато – виїмчастої емалі. На лицьовій стулці зображено стилізоване розп'яття, на кінцях хреста – чотири медальйони. А на оборотній стулці – медальйони на кінцях та на перехресті. Перегородки по кінцям створюють візерунки у вигляді хрестів. Форма хреста – округла. Подібні енколпіони з перегородчато – виїмчастою емаллю віднесені Г. Ф. Корзухіною та А. А. Песковою до типу V. Округлі хрести такого типу датують кінцем XII – I половиною XIII ст. В основному, вони були розповсюджені на території Південної Русі. Більш вузько датувати цей хрест дозволяє система кріплень стулок – подвійне кріплення на лицьовому та одинарне на оборотному боці. Яке з'являється на початку XIII ст. [3, с. 85, 89].

Таким чином, на території давньоруського Чернігова відомі знахідки двадцяти енколпіонів. Найбільш ранні з них датуються XI – першою половиною XII ст. Для XII – середини XIII ст. існувало виробництво хрестів, що задовольняло частину постійно зростаючого попиту. З поховання походить лише один хрестик другої половини XI ст. і це значно менше ніж знахідок, виявлених у культурному шарі міста. Питання про причини практичної відсутності християнських святинь у складі поховаль-

ного інвентарю XI – XVI ст. пояснюється не низьким ступенем розповсюдження християнства серед давньоруського населення, а виконанням церковної норми по відношенню до поводження з подібними предметами християнського культу. Безпосереднє знайомство з нечисленними пам'ятками канонічного права в області похоронного обряду і літургійними текстами дає певну вказівку на цей рахунок. У XII в. існувала канонічна заборона на вміщення християнських святинь в могилу разом з померлим, а обов'язковість надягання натільного хреста при хрещенні з'являється лише в XVII в. після видання Требника патріарха Філарета (1621). Писемні пам'ятки XI-XV ст. виразно показують, що на Русі аж до XIV ст., коли основою повсюдної похоронної практики став чернечий стереотип поховання, не існувало єдиних обов'язкових вимог до поховального обряду [9, с. 5-6].

Отже, населення Чернігова достатньо активно сповідувало християнську релігію (на що вказують саме знахідки хрестів-енколпіонів як в культурному шарі, так і в похованнях) але сталої традиції поховання з хрестами не було. Число подібних знахідок не є вичерпаним та остаточним, тому що археологічні дослідження на території міста продовжуються і чисельність таких предметів з кожним роком збільшується. Але все одно кількість знахідок предметів особистого християнського благочестя з території міста вказує на значне поширення традиції носіння хрестиків і відповідно – на стан християнізації чернігівців.

Джерела та література:

1. Богусевич В.А. Отчет о деятельности Черниговской археологической экспедиции Института археологии АН УССР 1953 г. / В.А. Богусевич // НА ІА НАН України № 1953/6. – 113 с.
2. Веремейчик Е.М., Шекун А.В. К вопросу о черниговском остроге // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради (збірка наукових праць). Том І. / Е.М. Веремейчик, А.В. Шекун. – Коростень, 2008. – С. 55-59.
3. Дубинец О.В., Руденок В.Я. Коллекция металлических предметов древнерусского времени черниговского Ильинского (Богородичного) монастыря / О.В. Дубинец, В.Я. Руденок // Чернігівські старожитності (науковий збірник) за матеріалами VII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині», – Чернігів, 2008. – С. 85, 89.
4. Коваленко В.П. Исследования детинца Древнего Чернигова в 1984-1989 гг. Т. III, раскоп № 4 (1985г.) / В.П. Коваленко // НА ІА НАН України №.1985/123. – 67 с.
5. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Кресты – реликварии XI-XIII вв. / Г.Ф. Корзухина, А.А. Пескова. – СПб., 2003. – С. 5, 127, 86, 195, 60, 42, 147-148.
6. Лепявко С.А. Чернігів. Історія міста / С.А. Лепявко. – К., 2012. – 47 с.
7. Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів / О.П. Моця, А.Л. Казаков. – К., 2011. – С. 225 – 226.
8. Мудрицкий Г.А. Отчет об охранных археологических раскопках на Черниговском посаде (ул. Коцюбинского, 52) за 1989 г. / Г.А. Мудрицкий // НА ІА НАН України № 1989/97. – 71 с.
9. Мусин А. О распространении Христианства в Древней Руси IX-XIV вв. на основе данных археологии и письменных источников / А. Мусин // Исторический вестник, №6, 2000. – С. 5-6.
10. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1909 г. – Чернигов, Типография губернского земства, 1910. – 8 с.
11. Пескова А.А. Памятники культового литья Балкано – Дунайской традиции в древнем

Новогороде / А.А. Пескова // У истоков русской государственности. – СПб., 2007. – С. 272, 279.

12. Потапов А.В. Охранные раскопки по ул. Ленина в 1989 г. / А.В. Потапов // НА ІА НАН України №1989/152. – 46 с.

13. Черненко О.Є. Нові знахідки предметів давньоруського культового лиття XII – XIII ст. з території Чернігово – Сіверщини // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років (матеріали міжнародної наукової конференції) / О.Є. Черненко. – Чернігів, 2011. – С. 249 – 252.

14. Ясновська Л.В. Свідчення про давньоруські церковні старожитності Північного лівобережжя у студіях другої половини XVII-XVIII ст. // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини (матеріали наукової конференції) / Л. В. Ясновська. – Чернігів, 2002. – 153 с.

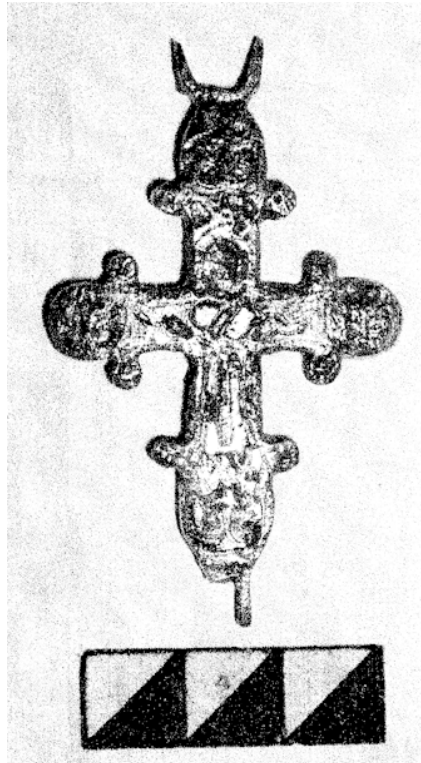

Рис. 1. Стулка хреста-енколпіона з розкопок на чернігівському Передгородді в 2005 р. (Зі статті Черненко О. Є. Нові знахідки предметів давньоруського культового лиття XII – XIII ст. з території Чернігово – Сіверщини // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років (матеріали міжнародної наукової конференції) / О.Є. Черненко. – Чернігів, 2011. – с. 252.

РОЗДІЛ 4. ПЕДАГОГІКА

Максим Гоцацюк, Ервін Міден

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ КАРТИ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

У статті висвітлено методику використання історичної карти на уроках історії в сучасній школі. Розглянуто та проаналізовано найбільш поширені класифікації видів історичних карт. Схарактеризовано методичні прийоми роботи з історичними картами.

Ключові слова: історичний простір, історична карта, контурна карта, атлас.

На основі безпосереднього сприйняття предметів або за допомогою наочності в процесі навчання в учнів формуються уявлення про історичне минуле. В сучасній дидактиці важливим є використання, власне, картографічної наочності, адже історична карта є невід'ємним елементом уроку історії.

Роль і значення використання історичних карт на уроках історії обґрунтували М. Короткова, Д. Н. Нікіфоров, С. Ф. Складенко та ін. Проблема класифікації історичних карт аналізували Л. Г. Мельник, О. І. Пометун, Г. О. Фрейман та ін. Методичний аспект проблеми розкрили А. Вагін, І. Гіттіс, Г. Годер, П. Гора, Ю. Лоза та ін.

Історична карта – це один з найзручніших наочних засобів, що формує уявлення про історичний простір. Вона створюється на географічній основі і є зменшеним узагальненим образно-знаковим зображенням історичних подій. Зображення демонструються на площині у певному масштабі з урахуванням просторового розташування об'єктів. Карта в умовній формі показує розміщення, сполучення і зв'язки історичних подій і явищ, що відбираються і характеризуються відповідно до призначення даної карти.

Карти історичні відрізняються від географічних. Звичні для учнів кольори географічних карт мають інше значення на історичних картах. Зеленим кольором показують не тільки низовини, але й оазиси, а також найдавніші райони землеробства і скотарства. Інша особливість історичних карт – розкриття динаміки подій і процесів. На географічній карті все статично, а на історичній легко побачити виникнення держав і зміну їх територій чи шляхи руху військ, торгових караванів і т.д. Пересування людей, військові удари на карті показують стрілками, місця боїв – схрещеними мечами, райони повстань – крапками або вогнищами.

У класифікації методиста Л. Г. Мельника [4, с. 156–157] наведено чотири види історичних карт:

1) загальні, або основні, що відображають історію країни в якісь моменти історичного розвитку. Вони включають дані про кордони, міста, про торгові шляхи й промислові центри, про розселення народів, місця історичних подій тощо. Їх демонстрування можна доповнювати показом

географічної карти, на якій позначено залізничні шляхи, річки, озера і т.д.;

2) оглядові карти, які відображають історичні події, територіальні зміни і т.ін. за певний період, відбивають ряд послідовних моментів розвитку історичних явищ. За допомогою цих карт добре розкривати динаміку історичного процесу, ті або інші зміни за якийсь відрізок часу, хід воєнних дій, розвиток промисловості за певний період і т.ін. Оглядові карти прийнято використовувати при повторенні історичного матеріалу;

3) тематичні карти, що присвячені окремим подіям, окремим етапам історичних процесів. Вони розвантажені від деталей, які не стосуються теми, і дають змогу краще вивчити окремі сторони суспільного життя, дати характеристику країни в ту або інші епоху, охарактеризувати соціальні рухи, війни, міжнародні відносини. Тематичні карти здебільшого застосовуються в старших класах;

4) схематичні карти (карти-схеми) номінально є різновидом тематичних карт, однак автор класифікації все ж виокремив їх в окремий вид. У них нерідко кордони країни та спеціальні схематичні й умовні позначення, які показують суть внутрішніх зв'язків, закономірностей явищ, що вивчаються. Ці карти на фізико-географічній основі відтворюють схематично, у спрощено-узагальненому вигляді яку-небудь одну подію чи явище.

Класифікація історичних карт за О. І. Пометун та Г. О. Фрейманом більш розширена [6, с. 178]. Згідно з нею, історичні карти підрозділяються за охопленою територією (світові, материкові, карти держав); за змістом (оглядові, узагальнюючі і тематичні); за масштабом (велико-, середньо- і дрібномасштабні).

З появою нової для учнів історичної карти в ході бесіди з'ясовується: яку частину земної поверхні вона охоплює; який хронологічний період історії на ній відбитий; яка залежність клімату від географічної широти. Учитель показує географічні орієнтири, найважливіші об'єкти, розташування політичних об'єднань; знайомить із історичною географією, називаючи колишні й сучасні назви на карті; роз'ясняє умовні позначки (легенду) карти.

При роботі з картами варто врахувати, що учням буває складно співвіднести загальну і тематичну карти. Тому на уроці на початку вивчення теми доцільно мати дві карти, що показують місце розташування того чи іншого об'єкта (держави) на загальній карті, наприклад карті світу, а потім уже на тематичній. Застосування карт можна поєднувати з використанням інших видів наочності, наприклад аплікацій.

Задля того, щоб навчити учнів орієнтуватися в історичній карті, вчитель, ознайомлюючи клас з кожною новою картою, фіксує їхню увагу на вже їм відомих об'єктах, привчає працювати водночас з географічною й історичною картами. При цьому слід уміло будувати перехід від вже відомого до вивчення нового, порівнюючи одне з одним, фіксуючи увагу учнів на тих змінах, які відображені на карті [2, с. 8–9].

При переході від однієї карти до іншої важливо забезпечити наступність. Для встановлення міжкурсових зв'язків на уроках доцільно одночасне застосування синхронних карт по вітчизняній і загальній історії, наприклад: «Друга світова війна 1939–1945 рр.» і «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.». Одночасна робота з декількома картами допомагає учням знаходити потрібні історико-географічні об'єкти незалежно від розмірів карти, її масштабу й охоплення території.

Для закріплення отриманих знань можна проводити гру «Хто швидше збере карту» (за принципом збору картинки з дитячих кубиків). Учнію надається карта Стародавнього Єгипту, розрізана на частини у вигляді квадратів. Як показує практика, йому буде потрібно близько чотирьох

хвилин, щоб зібрати таку карту. Потім дається завдання визначити, як можна потрапити з рідного міста в сучасний Єгипет (прийом подорожі).

На уроці «Природа і заняття жителів Стародавнього Єгипту» історична карта, зміст підручника допомагають учням усвідомити особливості природно-географічного середовища, виявити сприятливі і несприятливі умови для землеробства.

Під час ознайомлення учнів з історичною картою повинні згадати і про залучення контурних карт, завданням яких є активізація пізнавальної діяльності учнів, а також самостійної роботи школярів. Кожний комплект друкованих контурних карт повинен бути забезпечений правилами їх заповнення, а на аркушах зображені берегові лінії, річки, кордони, найважливіші міста та місця історичних подій, подані завдання щодо заповнення карти [5, с. 121–122].

Робота з контурними картами дає результат лише в тому випадку, якщо вона ведеться цілеспрямовано і систематично. Контурні карти застосовуються для закріплення нового матеріалу на уроці, для контролю знань у вигляді виконання на карті історико-географічних завдань.

Елементарні правила дидактики передбачають необхідність систематичної перевірки самостійної роботи дітей. Зазвичай перевірка проводиться шляхом поверхневого перегляду викладених на парту контурних карт. Але можливий й інший варіант: учитель викликає того чи іншого учня до дошки і пропонує крейдою зобразити на настінній контурній карті те креслення, яке входило у домашнє завдання опрацювання контурної карти. Учні перевіряють роботу свого однокласника, порівнюють зі своєю і дають оцінку. Така робота проходить з великим пожвавленням [5, с. 123].

Молоді вчителі та учні мають пам'ятати певні правила роботи з картою:

- 1) стійте праворуч від карти, указку тримайте у лівій руці;
- 2) показуючи на карті населений пункт, торкніться кінцем указки до відповідної крапки і назвіть орієнтири: «Афіни розташовані в західній частині області Аттика, на південному сході Середньої Греції»;
- 3) показуючи державу, проводьте по карті указкою відповідну лінію і називайте орієнтири: «Кордони Перського царства наприкінці VI – на початку V століття до н.е. простиралися від ріки Інд на сході до Єгипту й Егейського моря на заході»;
- 4) як орієнтири використовуйте знайомі географічні об'єкти (гори, ріки, моря), а також історико-географічні позначення (міста, держави);
- 5) річки показуйте від витoku до гирла;
- 6) показуючи на карті об'єкти, говоріть «північніше», «південніше», «на захід», «на схід». Уникайте слів «вище», «нижче», «справа», «зліва» [6, с. 180].

Загальні правила використання історичної карти в навчанні можуть бути зведені до таких положень:

- 1) жодного уроку історії без карти чи інших картографічних засобів;
- 2) використання карти доцільне і необхідне на всіх етапах навчання: при вивченні нової теми, при закріпленні й узагальненні вивченого, при перевірці знань і умінь школярів;
- 3) паралельно з формуванням знань на основі карти треба навчати школярів прийомам навчальної роботи з різними типами картографічних посібників;
- 4) при переході від однієї карти до іншої забезпечується наступність між ними, або співвіднесення із загальною картою, чи характеристикою їхніх часових відносин;
- 5) робота з настінною і настільною картами по можливості ведеться паралельно і скоординовано;

6) постійним компонентом домашніх завдань з історії є робота школярів з контурною картою над питаннями нової навчальної теми [6, с. 180].

Сьогодні картографами вже створені тематичні карти на засадах нових методологічних підходів. Проте у школах України їх не вистачає через недолік фінансування.

Таким чином, картографічні знання й уміння є однією з провідних складових частин історичного знання учнів. Складний процес формування картографічних знань вимагає від учителя відповідної предметної підготовки, творчого ставлення до організації роботи з картою й іншими видами умовно-графічної наочності. Тільки за таких умов можна домогтися якісного досягнення рівня програмних вимог.

Джерела та література:

1. Годер Г. И. Преподавание истории в 5 классе / Г. И. Годер. – М. : Просвещение, 1985. – 207 с.
2. Линко Г. М. Работа с исторической картой в восьмилетней школе / Г. М. Линко. – М. : Учпедгиз, 1962. – 60 с.
3. Лоза Ю. Система шкільних атласів з історії України / Ю. Лоза // Картографія та історії України. – К.; Львів; Нью-Йорк : М. П. Коць, 2000. – С. 196–201.
4. Мельник Л. Г. Методика викладання історії в середній школі / Л. Г. Мельник. – К. : Вища школа, 1974. – 224 с.
5. Никифоров Д. Н. Наглядность в преподавании истории и обществоведения / Д. Н. Никифоров, С. Ф. Склярченко. – М. : Просвещение, 1978. – 319 с.
6. Пометун О. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Генеза, 2005. – 328 с.

Аліна Лантух

ТУРБОТА ПРО ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ – ВАЖЛИВЕ ЗАВДАННЯ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

У статті розглянуті основні фактори ризику формування функціональних порушень у дітей шкільного віку. Особливу увагу акцентовано на ролі школи у збереженні дитячого здоров'я, тому що серед факторів, які сприяють зниженню рівня дитячого здоров'я, важлива роль належить навчальному навантаженню.

Ключові слова: здоров'я, школа, діти, школярі, навчальне навантаження.

Здоров'я нації визначається насамперед станом здоров'я її дітей. В Україні з її стрімким зменшенням чисельності населення це питання набуває особливої актуальності. Останнім часом батьки, педагоги, психологи, лікарі не на жарт стурбовані станом здоров'я підростаючого покоління. Смерть школярів на уроках фізкультури – трагічне явище останніх років [1, с. 11]. Чільне місце в організації збереження життя і здоров'я дітей відіграє сім'я, проте вже впродовж тривалого часу основним соціально-детермінуючим фактором життєдіяльності підростаючого покоління виступає школа.

За дослідженнями та висновками Гребняка Н. П., присвяченій даній проблемі, зазначається,

що незамінним та практично єдиним (після сім'ї) органом, який спроможний впливати на стан здоров'я дітей та підлітків, є навчальний заклад [2, с. 8]. Високий темп та ритм життя, модернізація навчального процесу (перехід навчальних закладів на новий зміст, структуру і терміни навчання), інформаційні перенавантаження висувають високі вимоги до організму школярів. Тривалий вплив несприятливих чинників сприяє виникненню функціональних розладів, які з часом можуть привести до формування стійкої патології [3, с. 439; 4, с. 30; 5, с. 68].

У сучасній школі спостерігається висока інтенсифікація навчального процесу за рахунок істотного відновлення змісту освітніх програм, форм і методів навчання, створення нових моделей загальноосвітніх навчальних закладів. У той же час навчальна діяльність, як показують дослідження, здебільшого залишається неадаптованою до особливостей розвитку і стану здоров'я сучасних школярів. Педагоги недостатньо підготовлені до діяльності з формування і збереження здоров'я учнів. Спостерігається пасивна позиція самих дітей і їхніх батьків стосовно власного здоров'я [6, с. 167; 7, с. 50]. Батьки, які поспішливо звинувачують директорів шкіл і педагогів (зокрема вчителів фізкультури) у перевантаженні дітей, часом самі мимоволі запускають механізм трагедії. Адже, будьмо відвертими: чимало хто, приводячи своїх дітей на медогляд напередодні навчального року, воліє радше просто заплатити за довідку, аніж дійсно пересвідчитись, що дитина здорова і готова до навчальних навантажень. А медики певні: смертності дітей на уроках фізкультури можна уникнути, якщо провести якісну та своєчасну діагностику [1, с. 11].

Як свідчать результати скринінгових досліджень вітчизняних вчених, проведених у зв'язку з погіршенням здоров'я дітей і підлітків шкільного віку, в більшості країн світу існує проблема адаптації дітей та молоді до умов навчання як у школі, так і у вузах [8, с. 117]. За даними досліджень В. Г. Майданника, в Україні лише 1,1% дітей є практично здоровими, а в середньому на одну дитину припадає 2,5 захворювання [9, с. 10]. Ю. Г. Антипкін відзначив, що в одного підлітка, як правило, реєструється одразу декілька захворювань. За даними Державної медичної статистики, серед підлітків шкільного віку зростає поширеність усіх захворювань, але перші місця займають хвороби систем дихання, травлення, кістково-м'язової та сечостатевої [10, с. 24]. Науковці дійшли висновку, що джерело виникнення відмінностей у здоров'ї дорослих треба шукати в їхньому дитинстві [11, с. 289].

Поширеним явищем у дітей шкільного віку стали порушення опорно-рухового апарату, які переважно проявляють себе сколіозами. Основний чинник-провокатор цих недуг – малорухливий спосіб життя. Патології шлунково-кишкового тракту дають про себе знати гастритами, дискенезією жовчовивідних шляхів. Шлункові проблеми є похідними від неправильного харчування і недотримання дітьми особистої гігієни. Брак кальцію в організмі також пов'язаний із продуктивним раціоном.

У дітей шкільного віку нерідко спостерігається порушення осанки. Якщо вчасно не вжити заходів, це може привести до сколіозу у школяра. При сколіозі одне плече, як правило, вище за інше, дитина не може повністю розправити грудну клітку, відчуває значний дискомфорт і біль у спині. При появі дефектів постави, змінюється не тільки зовнішній вигляд дитини – виникають також порушення внутрішніх органів. Хвороба може привести до викривлення хребта, грудної клітки, ребер. Батьки і педагоги повинні вчасно помітити відхилення в поставі дитини і домогтись якомога ранішнього початку лікування сколіозу. Терапію недуги призначає лікар-ортопед. А для її профілактики рекомендують спеціальний медичний корсет, який допомагає школяреві тримати

спинку рівно. Важливо допомогти дитині розвинути гнучкість спини, зміцнити м'язи з допомогою фізичних вправ. Це попередить викривлення хребта.

Аби у дитини сформувалася гарна постава, лікарі радять вибирати ранець із ортопедичною спинкою, яка повторює природний вигин хребта. Краще носити портфелі з двома лямками, а не сумки через плече, які нерідко призводять до викривлення хребта. Спинка ранця має бути жорсткою, із м'якими ортопедичними вставками, тоді навантаження на хребет розподіляється рівномірно, в дитини не формуватиметься сколіоз. Краще, щоб лямки були широкі і м'які – такі не давитимуть на плечі. Педіатри наголошують: в 1–2 класах дитяча сумка повинна важити не більше 1,5–2 кг, у 2–4 класах – 2,5 кг, у 5–6-му – 3 кг, у 7–8 класах – 3,7 кг, а в 9–11 класах – не перевищувати 4–4,5 кг. Адміністрації школи необхідно враховувати дані відомості при складанні розкладу уроків. Слідкувати за дотриманням цих норм – спільне завдання педагогів і батьків.

При проблемах зі шлунком, зокрема гастриті, дитина скаржиться на болі в животі, гіркоту в роті, печію. Ви можете відчувати в неї неприємний запах із рота. При дискенеізії з'являються сильні болі у правому підребер'ї. За словами лікарів, закрепи або розлади шлунка, різке схуднення або збільшення ваги також є тривожними сигналами. Вони підказують – школяра слід обстежити і проконсультувати в гастроентеролога.

Лікарі постійно нагадують: найкращою профілактикою захворювань шлунково-кишкового тракту є правильне харчування. Батькам необхідно потурбуватися, щоб дитина щодня мала збалансований калорійний сніданок. Це найважливіший прийом їжі, його не можна пропускати. Найкраще давати на сніданок молочні каші, кисломолочні продукти (йогурти, кефір), сир. Бажано також випити чашку чаю або какао – глюкоза необхідна для роботи мозку. Якщо готувати вранці бутерброд, то краще не з ковбасою, а з твердим сиром.

За порадами дієтологів, у 100 г сиру міститься добова потреба дитини в кальції, а в раціоні школяра обов'язково має бути гаряча страва, бажано на обід. Це найкраща профілактика гастритів. Потрібно слідкувати, щоб дитина харчувалася мінімум тричі на день і не порушувала такого режиму. Для перекусів у школу краще давати не бутерброди, а свіжі фрукти чи сухофрукти. Малюків слід обмежити, або й зовсім відлучити від вживання таких продуктів, як чіпси, сухарики, солодка газована вода, жувальні гумки. Батьки і педагоги повинні постійно нагадувати дітям про дотримання гігієни ротової порожнини і всього тіла.

Школяр мружиться, коли читає або дивиться телевізор, коли надто низько схиляється над зошитом або книгою, найімовірніше, що у нього виникла проблема з зором. Класоводу чи класному керівнику слід вчасно повідомити про це батьків. У такому разі необхідний терміновий візит до окуліста. Не слід також забувати: і очам, і мозку дитини потрібен відпочинок. Дитина може фокусувати свою увагу, зосереджуватися і найкраще сприймати інформацію лише 20 хвилин. Потім їй необхідна перерва на 15–20 хвилин. Але відпочивати дитина має не біля комп'ютера чи телевізора, які додатково навантажують мозок та очі. Нехай вона побігає, пограється, зробить зарядку, поспілкується з друзями. Батькам необхідно приділяти достатньо уваги фізичній підготовці своїх дітей, стежити, аби вони якомога більше часу проводили на свіжому повітрі.

Для здоров'я очей школяра вагоме значення має раціон харчування. Дієтологи і педіатри нагадують, що дитина має споживати достатньо продуктів з вітамінами А і С (морква, червоний перець, помідори, цитрусові). Чорний хліб, особливо із борошна грубого помелу, містить велику кількість вітамінів групи В, які також важливі для очей. Корисні для зору нерафіновані олії –

соняшникова, оливкова, соєва. А також риба, м'ясо, яйця та овочі, приготовлені на пару.

Відповідно до державних санітарних правил і норм утримання загальноосвітніх навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу, діють такі гігієнічні вимоги до шкільних меблів та природного освітлення:

Меблі слід добирати відповідно до зору дітей. Заборонено використовувати замість стільців лави і табурети.

Учні з пониженням зором мають сидіти за партами в першому ряду (від стіни, що «несе» світло). Учні, які часто хворіють на простудні захворювання, ревматизм, ангіни, мають сидіти у третьому ряду парт (біля внутрішньої стіни).

Для профілактики порушення постави мінімум двічі на рік школярів потрібно пересаджувати з першого ряду в третій і навпаки, з урахуванням їхнього зору і слуху.

Усі навчальні приміщення загальноосвітніх навчальних закладів повинні мати природне освітлення. Незалежно від розміщення вікон (збоку, зверху), світло має падати на робочі місця зліва. Якщо глибина приміщення становить більше шести метрів, то необхідне двобічне освітлення.

Колір поверхні стелі, стін, меблів має бути жовтим, зеленим або бежевим (матових пастельних тонів) [12, с. 14].

Збереження і відновлення здоров'я дітей України нині стає надзвичайно важливою справою, оскільки це – наше майбутнє і одне з головних джерел повноцінного життя, щастя, радості, успіху. Здоров'я є не лише особистим надбанням людини, але й суспільним багатством, одним із найважливіших показників добробуту народу [13, с. 123]. Адміністрація школи, окремі педагоги і класні керівники значну частину виховної роботи в школі повинні спрямовувати на збереження життя і здоров'я учнів. Ці заходи повинні бути відображені в усіх планах виховної роботи як на загальношкільному рівні, так і на рівні окремого класу. Проблеми дитячого здоров'я мають бути предметом обговорення на загальношкільних та класних батьківських зборах.

Таким чином, у наш час стан здоров'я та фізичного розвитку дитячого населення України погіршується. Серед факторів, що сприяють зниженню рівня дитячого здоров'я, чи не найважливіша роль належить навчальному навантаженню в стінах школи. Тому залучення до здорового способу життя важливо розпочинати з перших днів життя дитини. Особистий приклад тут повинні показати батьки, а на допомогу їм повинна прийти школа, педагоги, класний керівник, які є найпершими вихователями і наставниками малечі.

Джерела та література:

1. Ковальчук В. «Навантаження – найкраща пігулка від хвороб» / В. Ковальчук // Україна молода. – 2013. – 22 жовтня. – С. 11.
2. Гребняк Н. П. Факторы риска для здоровья, обусловленные санитарным содержанием детских и подростковых учреждений / Н. Ф. Гребняк // Довкілля та здоров'я. – 2000. – № 2(9). – С. 7–10.
3. Сердюк А. М. Медична екологія і проблема здоров'я дітей / А. М. Сердюк // Журнал національної академії медичних наук України. – 2001. – Т. 7. – № 3. – С. 437–449.
4. Кучма В. Р. Комплексный подход к охране здоровья подростков в образовательных учреждениях / В. Р. Кучма // Современный подросток: Материалы конференции. – М., 2001. – 367 с.
5. Агарков В. И. Здоровье младших школьников и его зависимость от социальных факторов

/ В. І. Агарков, Н. П. Гребняк, В. В. Николаенко // Матеріали науково-практичної конференції. – Харків, 2000. – 114 с.

6. Няньковський С. Л. Застосування полівітамінно-мінерального комплексу з пробіотиком Multitabs Імуно Кідс у школярів початкових класів у схемах покращення шкільної адаптації / С. Л. Няньковський, М. С. Яцула. // Современная педиатрия. – 2008. – № 4(21). – С. 165–168.

7. Коренєв Н. М. Здоров'я школярів, сьогодення та проблеми на перспективу / Н. М. Коренєв, Г. М. Даниленко // Охорона здоров'я України. – 2003. – № 1(8). – С. 49–54.

8. Соколова І. М. Методы исследования адаптации у студентов / И. М. Соколова. – Харьков, 2001. – 276 с.

9. Майданник В. Г. Перспективи розвитку клінічної педіатрії в ХХІ столітті / В. Г. Майданник // Педіатрія, акушерство та гінекологія. – 2002. – № 1. – С. 8–12.

10. Антипкин Ю. Г. VI Конгресс педиатров Украины: профессиональный диалог о самом важном / Ю. Г. Антипкин, Р. А. Моисеенко, Н. В. Хайтович // Здоров'я України. – 2009. – № 21. – С. 24–25.

11. Benschlomo Y. A life course approach to chronic disease epidemiology: conceptual models, empirical challenges and interdisciplinary perspectives / Y. Benschlomo, D. Kuh // International Journal Epidemiology – 2002. – № 31. – P. 285–293.

12. Косинська Ю. У світі знань, а не... хвороб / Ю. Косинська // Україна молода. – 2013. – 5 вересня. – С. 14.

13. Апанасенко Г. Л. Охрана здоров'я здоровых: постановка проблемы в Украине и России // Український медичний часопис. – 2009. – № 4(72). – С. 122–124.

Вікторія Сенченко

ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК ЯК ДЖЕРЕЛО ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТІВ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуті особливості побудови текстового блоку підручника з історії України для 8 класу. З'ясовуються причини виникнення конфліктів діяльності, що обумовлені використанням інформаційного підручника у навчально-виховному процесі школи.

Ключові слова: педагогічний конфлікт, конфлікт діяльності, зміст підручника, структура підручника.

У сучасному навчально-виховному процесі не виключені ситуації протистояння між вчителем і учнем на уроці, що викликані несумісністю їх життєвих позицій, рівнем теоретичної і методичної підготовки. Молоді вчителі часто виявляють свою неготовність до подібних ситуацій, не можуть попередити та вирішити педагогічні конфлікти. Таким чином, щоб уникнути негативного впливу конфліктів на навчально-виховний процес, необхідно володіти інформацією про їх причини, особливості, види та способи вирішення.

Аналіз робіт В. А. Аверіної [1], А. Я. Анцупова [2], Є. Бадіна [3], М. М. Рибаків [5], Г. Фриш [6] та інших дослідників свідчить, що дослідження педагогічних конфліктів проводилось у таких

напрямок, як: визначення сутності; структура і динаміка розвитку; причини виникнення та особливості виявлення; класифікація видів і способів вирішення; методика роботи з учнями різних вікових груп по запобіганню та вирішенню конфліктів.

Основним різновидом педагогічних конфліктів є конфлікти діяльності, що пов'язані з неузгодженостями, що виникають у спільній діяльності вчителя і учня на уроці. М. Земш зазначає, що конфлікт діяльності – це результат неспівпадіння думок та оцінок, статусів та цінностей вчителя та учнів на уроці [4, с.18]. Основні причини їх виникнення обумовлені логікою побудови та характером розумової діяльності учнів у процесі навчання, на що значний вплив має шкільний підручник як основний засіб навчання в школі.

А зараз розглянемо, як особливості побудови змісту та структури підручника з історії України для 8 класу можуть вплинути на виникнення конфліктів діяльності.

При вивченні теми «Виникнення українського козацтва та Запорізької Січі» [7, с. 32–39]. Передбачається засвоєння знань про причини виникнення українського козацтва, господарську діяльність козаків, появу перших січей, утворення козацької держави – Запорізької Січі. Ця тема є складною для засвоєння оскільки містить велику кількість нових фактів. В підручнику тема займає два параграфи. Це може викликати небажання дочитати її до кінця, виконати завдання після параграфів. Негативно впливає на засвоєння відсутність чітких логічних зв'язків між блоками матеріалу. Матеріал теми термінологічно перенасичений. Вводяться поняття: «козак», «ясир», «боярство», «шляхта», «січ», «кіш», «реєстр», «старшини», «джур», «залога». Частина понять («ясир», «старшина», «залога») майже не пояснюється.

Наступна тема «Козацько-селянські повстання кінця XVI ст.» [7, с. 51–59]. Проаналізований матеріал свідчить, що недостають висвітлюються причини і особливості наростання національно-визвольного руху. Подані факти трактуються однобічно. Немає достатньої кількості документів, які б підтверджували ті чи інші твердження, а це перепона на шляху вироблення у підлітка власної думки. Може виникнути суперечка з приводу доречності, доцільності повстань.

Тема «Козацтво на початку XVII ст. Петро Сагайдачний» [7, с. 67–75]. Зміст теми не відповідає змісту програми, оскільки не висвітлює військове мистецтво козаків, їх морські походи, політичну, військову та просвітницьку діяльність гетьмана Сагайдачного. Конфлікт тут може виникнути при відмові вчителя зупинитися на характеристиці Сагайдачного детально. Треба сказати, що саме історичні персонажі найбільше цікавлять восьмикласників. Зміст теми перенасичений датами. При вивченні турецько-татарських нападів і морських походів козаків учням буде складно встановити послідовність подій і запам'ятати головне.

Завершує розділ тема «Національно-визвольні повстання українського народу 20–30 рр. XVII ст.» [7, с. 75–85]. Тема складна для вивчення через наявність великої кількості фактів, імен, дат. Текст містить велику кількість другорядних понять, зміст значної кількості таких понять не розкривається («випищики», «кодак», «королівщина»). Відсутня карта з позначеннями місць повстань і козацьких походів. При вивченні цієї теми може виникнути конфлікт пов'язаний з відмовою працювати на уроці, оскільки дитині важко запам'ятати такий матеріал, здійснити його узагальнення та систематизацію.

Тема «Релігійне життя України у XVI ст.» [7, с. 24–32] містить такі питання: становище православної церкви; реформаційні та контрреформаційні рухи в Україні; утворення в Україні в 1596

році Української греко-католицької церкви. Матеріал термінологічно перенасичений, подається на описовому рівні, відсутні причинно-наслідкові зв'язки між його блоками. Негативний вплив на вивчення матеріалу має і той факт, що підручник не містить змісту Берестейської церковної унії, не розкриває змісту всіх понять.

Вказані недоліки не дозволяють сконцентрувати увагу учнів на головному, ускладнюють процес запам'ятовування, узагальнення та систематизації.

В змісті теми «Передумова і початок Національно-визвольної війни українського народу» [7, с. 119–129] не повністю висвітлені причини війни, її завдання та рушійні сили. Автор зазначає, що головною рушійною силою війни було селянство, і одночасно вказує, що козаки проводили головні битви, з їх ініціативи почалась війна. Війна характеризується як визвольна, антифеодальна. Інші трактовки відсутні, що знижує цікавість матеріалу.

Наступна тема, на яку слід звернути увагу, це «Утворення Української козацької держави» [7, с. 141–145]. В змісті параграфу не міститься повна характеристика ведучих подій, матеріал подається на описовому рівні, не пояснюються такі поняття, як «гетьманська держава», «адміністративно-політичний устрій», «адміністративно-територіальний поділ», що є ведучими в змісті курсу. Підручник містить різні варіанти назв нової держави: «Русь», «Руська земля», «Запоріжжя», «Військо Запорізьке», «Україна», «Гетьманщина», «Малоросія», що може викликати нерозуміння учнів.

Отже, аналіз змісту і структури шкільного підручника з історії України для 8 класу дозволяє зробити висновок про те, що при роботі з ним можуть виникати такі різновиди конфліктів діяльності, як: відмова виконувати колективні і групові завдання; відмова виконувати індивідуалізовані завдання; відмова відвідувати уроки з предмету; висунення зустрічної пропозиції; незадоволення ступенем складності навчальних завдань. Причини виникнення цих конфліктів пов'язані, передусім, з емпіричним рівнем подання інформації, перенасиченістю текстів другорядними фактами та уявленнями, термінологічною насиченістю текстів, відсутністю чіткої логіки подання інформації.

Джерела та література:

1. Аверина В. А. Психология детей и подростков / В. А. Аверина. – М. : Просвещение, 1998. – 320 с.
2. Анцупов А. Я. Конфликтология в схемах и комментариях / А. Я. Анцупов, С. В. Баклановский. – СПб.: Питер, 2006. – 288 с.
3. Бадина Е. Педагогическая ситуация / Е. Бадина, К. Амедлова // Воспитание школьников. – 1999. – № 6. – С. 21–24.
4. Земш М. Б. Гражданское самочувствие как конфликтный фактор : конфликты в школьной жизни и их разрешение / М. Б. Земш // Начальная школа. – 1998. – №7. – С. 17–20.
5. Рыбакова М. М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе / М. М. Рыбакова. – М.: Просвещение, 2004. – 384 с.
6. Фриш Г. Если возник конфликт / Г. Фриш // Семья и школа. – 2001. – С. 32–33.
7. Швидько Г. К. Історія України в XVI–XVIII ст. / Г. К. Швидько. – К. : Генеза, 2008. – 336 с.

РОЛЬ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ТА ПРОФІЛАКТИКА ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ У ПІДЛІТКІВ І ЮНАЦТВА

У статті розкрито сутність поняття «комп'ютеризація». Висвітлено причини, характер та наслідки взаємодії підлітків з електронними ресурсами. З'ясовано роль сім'ї і школи у профілактиці інтернет-залежності в дитячому середовищі.

Ключові слова : інтернет-залежність, соціальні мережі, завдання школи.

Процес навчання в загальноосвітній школі – це цілеспрямована взаємодія вчителя і учня, що постійно змінюється, у ході якої розв'язуються задачі освіти, виховання та загального розвитку учнів (за Ю. Бабанським). Використання спеціальних інформаційних технологій впливає на процес сприйняття навчального матеріалу та, врешті-решт, впливає на ефективність навчального процесу. У даний час навчальний процес у загальноосвітній школі характеризується використанням інформаційних технологій „комп'ютерного етапу”.

Можна виділити основні **можливості використання комп'ютера** в навчальному процесі:

- робота з навчальними програмами;
- виконання математичних обчислень;
- пошук інформації;
- моделювання різних процесів тощо.

Однією з важливих задач сучасної освіти є організація доступу до електронних інформаційних ресурсів. Одним із найефективніших способів рішення даної проблеми є створення електронних бібліотек.[3]

Електронні бібліотеки – це розподілені каталогізовані інформаційні системи, що дозволяють зберігати, обробляти, поширювати, аналізувати, а також організовувати пошук у різноманітних колекціях електронних документів через глобальні мережі передачі даних. Електронні бібліотеки є новим етапом у розвитку звичайних (традиційних) бібліотек.

Електронні бібліотеки мають ряд переваг перед традиційними аналогами (за К. Вигурським):

- за характером вирішуваних задач. Електронні бібліотеки орієнтовані на аналіз, пошук даних, а також на структурування, класифікацію та систематизацію інформації. Традиційні бібліотеки – тільки на систематизацію за певними правилами;
- за організаційною структурою. Електронна бібліотека є електронним ресурсом, який може включати ресурси, що належать не одній організації, а різним організаціям або навіть приватним особам;
- технологічні принципи формування ресурсів фундації бібліотеки та обслуговування клієнтів.

Основною метою електронних бібліотек на сьогоднішній день є:

- зробити інформацію більш доступною;
- сприяти збереженню наукової та культурної спадщини;
- підвищити ефективність роботи та навчання.

Основні задачі електронних бібліотек – інтеграція інформаційних ресурсів і ефективна навігація в них. Завдяки широкому розповсюдженню доступу до глобальної мережі Інтернету електронні

бібліотеки стають доступні практично всім. Бібліотеки в Інтернеті в основному бувають двох видів: неспеціалізовані бібліотеки та спеціалізовані бібліотеки, що містять тільки тематичну літературу.

Завдяки електронним бібліотекам, учень має нагоду одержувати нові знання, не виходячи з будинку.

Дистанційна освіта останнім часом набуває для жителів нашої країни все більше значення. Використовуючи сучасні інформаційно-комунікаційні технології, люди можуть навчатись або брати участь у конференціях не виходячи з будинку. Це можливо за рахунок технології вебінарів.

Вебінари – це семінари або конференції, які проводяться у видаленому (дистанційному) режимі через Інтернет із використанням відповідних технічних засобів. Для проведення вебінарів необхідно мати навушники, мікрофон і веб-камеру, а також програмне забезпечення для проведення вебінарів.

Перерахуємо **основні функції**, які вебінари надають користувачам:

- слайдові презентації;
- відео в режимі реального часу (звичайно через веб-камеру);
- аудіо-зв'язок у режимі реального часу з використанням навушників і мікрофону;
- запис для подальшого перегляду та прослуховування;
- текстовий чат для сеансів запитань і відповідей у режимі реального часу;
- голосування та вибіркові опитування;
- видалений робочий стіл і сумісне використання додатків.

Переваги використання вебінарів:

- незалежність учнів від територіальної віддаленості місця навчання;
- зменшення фінансових витрат на оренду приміщень, кофе-брейки, друкування матеріалів;
- усі вебінари записуються на електронні носії, що дозволяє надалі використовувати навчальні матеріали повторно.

Основним недоліком вебінарів є обмеження зворотного зв'язку для учасників. У даний час ведуться активні дослідження для вирішення даної проблеми.

Інтернет, як і все в житті, має дві сторони – чорну і білу. Крім переваг, Інтернет приніс певні незручності. Для деяких Інтернет став ще одним видом наркотику, що за силою своєї дії і прихильності не поступається алкоголю чи нікотину. Зараз медики обговорюють питання, чи не розширити розділ Міжнародної класифікації хвороб, що стосується хвороб залежності. Поки в нього входять наркоманія, алкоголізм, тютюнопаління. Тепер мова йде і про віртуальну наркоманію [6].

Для дітей та підлітків інтернет перш за все - це засіб розваги, а вже потім джерело знань і помічник у навчанні. Дуже малий відсоток підлітків використовує комп'ютер та Інтернет в навчальних цілях. Більша частина підлітків проводить величезну кількість часу в різноманітних чатах і форумах, що, на їхню думку, розширює їх кругозір і світогляд. Але ж насправді це зовсім не так! І ця проблема дійсно дуже небезпечна: підліток замикається на своїх переживаннях, перестає спілкуватися з рідними і близькими, так як не знаходить належного розуміння. Підлітки втрачають навик прояву інтересу до інших людей. На даний момент у всіх загальноосвітніх школах підключений безкоштовний доступ в Інтернет. І поставлені спеціальні «фільтри», які не дозволяють заходити на сайти не навчального характеру. Це тільки один із способів боротьби держави з негативним впливом Інтернету на підлітків.

Факт, що діти проводять в Інтернеті багато часу, засмучує більшість батьків. Спочатку дорослі вітали появу мережі, вважаючи, що вона — безмежне джерело нових знань. Незабаром з'ясувалося,

що підлітки не користуються Інтернетом для виконання домашніх завдань або пошуку корисної інформації. Замість цього вони спілкуються в чатах і грають в онлайнві ігри.

Підтримка розумної рівноваги між розвагами та іншими заняттями у дітей завжди було випробуванням для батьків; Інтернет зробив це ще більш важким завданням. Спілкування в Інтернеті і інтерактивні ігри настільки затягують дітей, що вони втрачають відчуття часу.

Обговорення проблеми почалося порівняно недавно. У 1994 році Кімберлі Янг, американський психолог з Пітсбургського університету, помістила на web-сайт спеціальний опитувальник. Незабаром вона одержала майже 500 відповідей, з яких близько 400 були відправлені, відповідно до обраного критерію, Інтернет-залежними користувачами. К. Янг – один з найвідоміших експертів у цій області. Вона написала книгу «Піймані в мережу» та організувала центр психологічної допомоги страждаючим від Інтернет-залежності.[2]

Науковці виділили 15 ознак інтернет-залежності школярів:

1. Дитина використовує Інтернет як засіб від стресу.
2. Дитина часто втрачає відлік часу, в той час як знаходиться в Інтернеті.
3. Дитина жертвує сном за можливість провести більше часу в он-лайні.
4. Дитина більше віддає перевагу витратити свій час на Інтернет, а не на друзів або сім'ю
5. Він або вона бреше членам сім'ї і друзям про кількість проведеного часу в мережі.
6. Дитина стає дратівливою, якщо йому не дозволяють підключитися до Інтернету.
7. Він або вона втратив (ла) інтерес до тих занять, які вважав (ла) приємним проведенням часу до отримання доступу до Інтернету.
8. Ваша дитина формує нові відносини з людьми, зустрінутими в он-лайні.
9. Він або вона перевіряє свою електронну пошту кілька разів на день.
10. Він або вона нехтує відносинами, досягненнями, або освітою через Інтернету.
11. Дитина не дотримується встановлених вами термінів на використання Інтернету.
12. Дитина часто їсть перед комп'ютером.
13. У дитини проявляються симптоми ломки, включаючи:
 - занепокоєння;
 - невгамовність;
 - тремтячі руки після тривалого невикористання Інтернету.
14. Дитина постійно думає про Інтернет.
15. Дитина перестає відрізняти віртуальний світ від реального.

Серед факторів, що сприяють зануренню людини в Мережу, виділяють наступні: Нестача спілкування в реальному світі: велика частина Інтернет-залежних «сидить» у Мережі заради спілкування, оскільки віртуальне спілкування має переваги в порівнянні зі спілкуванням реальним.

К.Янг, досліджуючи Інтернет-залежних, з'ясувала, що вони найчастіше використовують

- чати (37%),
- MUDs (он-лайн ігри) (28%),
- телеконференції (14%),
- E-mail (12%),
- WWW (7%),
- інформаційні протоколи (ftp, gopher та інш.) (2%) [1]

Якщо у дитини з'являються ознаки інтернет-залежності, не варто категорично відлучати його від улюбленої іграшки — Інтернету. Це не вирішить проблему. Варто регламентувати час спілкування

в мережі. Якщо дитина відчуває труднощі у спілкуванні, потрібно постаратися допомогти їй. Відвідування секцій, додаткові заняття після школи можуть частково вирішити проблему. Слід частіше запрошувати інших дітей додому і ходити в гості до друзів, у яких є діти такого ж віку. Знайдіть цікаву підліткові тему, дізнайтеся про це докладніше і будуйте діалог, контактуйте, розмовляйте, обговорюйте – станьте цікавим співрозмовником. Залучайте дитину до реального світу, вчіть спілкуватися з іншими дітьми.

Існує «група ризику» серед учнів, які можуть бути схильними до «інтернет-залежності». Вони інтровертовані, нетовариські або не мають комунікативних навичок, розумні. Їх легко відрізнити по поведінці: вони занурені в себе, багато фантазують, тримаються осторонь від однокласників, іноді не встигають з предметів. Тому метою сучасної шкільної навчальної програми має бути розвиток у школярів комунікативних навичок, відповідальності; згуртування учнівської групи. У завдання програми повинні входити психо-гімнастичні вправи, систематичні тренінги спілкування, особистісного зростання [4].

В Україні даних про інтернет-залежність немає. Більшість із них – це приховані випадки аддикції (залежності). Наприклад, у невеликій успішній Голландії існує 10 тисяч наркоманів і 40 тисяч інтернет-залежних. Тобто на кожного наркозалежного пацієнта припадає чотири залежних від Інтернету. І якщо таке співвідношення спроектувати на Україну, то вийдуть страшні цифри.

Батьки б'ють тривогу тільки тоді, коли ситуація виходить з-під контролю. Коли діти впадають у депресії, у них з'являються невротичні розлади й розлади поведінки, коли дитина стає асоціальною – перестає ходити в школу, починає красти гроші в друзів і близьких, щоб піти в інтернет-кафе. Але всього цього можна уникнути. Вчасно зроблений крок назустріч дитині – це гарний шанс вирішити проблему [5].

Слід пам'ятати, що найважливіший етап профілактики комп'ютерної залежності це залучення школяра в процеси, не пов'язані з комп'ютерами, щоб електронні ігри й процеси не стали заміною реальності. Необхідно показати дитині, що існує маса цікавих розваг крім комп'ютера (боулінг, сноуборд, виходи за грибами, походи на байдарках, футбол та інше), які не тільки дозволяють пережити гострі відчуття, але також тренують тіло й нормалізують психологічний стан. Комп'ютерна залежність впливає на взаємини в родині, тому важливо надавати допомогу родичам і близьким дитини, що страждає комп'ютерною залежністю, зокрема спрямовану на гармонізацію відносин в сім'ї.

Джерела та література:

1. Белинская Е. Н. Современные исследования виртуальной коммуникации: проблемы, гипотезы, результаты / Е.Н. Белинская, А.М. Жичкина. – М.: ИЦ «Академия», 2000.
2. Браун С. «Мозаїка» та «Всесвітня павутина» для доступу до Internet: / С. Браун. Пер. с англ. - М.: Світ: Маліп: СК Пресс, 1996. - 167с.
3. Викладання соціології: досвід інноваційних прийомів – Малахова Ж. Д. – К.: «Азимут-Україна», 2008.
4. Войскунский А. Е. Феномен зависимости от Интернета / Войскунский А. Е. // Гуманитарные исследования в Интернете. – М.: Издательская группа URSS, 2000.
5. Підліткові соціальні мережі та їх вплив на дитину [Електронний ресурс]: сайт «Психологія інтернету».– Режим доступу :<http://www.esc.lviv.ua/pidlitkovi-sotsialni-merezhi-ta-jih-vplyv-na-dytynu/> –Дата звернення: 12.01.14
6. Церковний А. Аспекти формування Інтернет-залежності / А. Церковний // Соціальна психологія. - 2004. - № 5 (7). – С.149-154.

РОЗДІЛ 5. ЕТНОЛОГІЯ

Анастасія Бриль

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В НІМЕЧЧИНІ (1940-і рр. – початок ХХ ст.)

У статті розглянуто загальні тенденції формування української діаспори в Німеччині. Зокрема, послідовно викладено інформацію про утворення осередків українства в Німеччині, їх становище в період Другої світової війни та в післявоєнний період. Також проаналізовано сучасний стан української діаспори в цій державі.

Ключові слова: українська діаспора, Німеччина, Друга світова війна, післявоєнний період.

Українська діаспора у світі є досить чисельною. Її всебічне вивчення дозволить скласти повне уявлення про історію українського етносу та його соціально-демографічний та національно-культурний розвиток. Важливим аспектом етноміграційного аналізу повинно стати дослідження причин, напрямків та наслідків еміграції українців.

Одним з основних напрямів міграційної акумуляції етнічних українців стала Німеччина. Саме на прикладі цієї держави можна простежити весь комплекс взаємодії різних історичних чинників, видів міграції етнічного українського населення та українських громадян в цілому, а також впливу міграційних потоків на ситуацію в Україні.

Метою цієї роботи є визначення умов та впливу тогочасних міждержавних процесів на появу української діаспори в різних країнах і, передусім, у Німеччині.

Посилює актуальність проблеми і той факт, що процеси міграції є досить широким тематичним пластом для вивчення, але їм приділялася недостатня наукова увага. Більшість досліджень характеризуються географічною і хронологічною локальністю. Однією з найменш досліджених є українська діаспора в Німеччині, хоча унікальність її творення та існування заслуговує на окреме вивчення.

Переміщення мас населення були притаманними нашому суспільству незалежно від історичної епохи. Еміграція ж етнічних українців історично відбувалася чотирма великими хвилями: перша – тривала з останньої чверті ХІХ ст. до початку Першої світової війни; друга – це період між двома світовими війнами; третя – завершальний період Другої світової війни та перші п'ять років після її закінчення; також виділяють четверту хвилю, яка не є такою масовою як попередні, але триває і в нас час [6].

На сьогоднішній день вчені виділяють 2 види української діаспори: східна і західна, під утворення яких припав на період військових дій 1939–1945 рр. і післявоєнні роки [3, с. 199].

Західна діаспора склалася в результаті військових кампаній ХХ ст. За часів Другої світової війни рухи населення були зумовлені як політикою ворогуючих сторін, так і шляхом примусового переселення мас корінного населення захоплених країн в якості робочої сили [2, с. 196]. У Німеччині

гостро відчувалася нестача робітників, що могло значно вплинути на перебіг подій. Спершу нацисти покладали сподівання на кілька мільйонів радянських військовополонених. Однак з 3,5 млн. червоноармійців, які потрапили в полон, 60% не пережили зими 1941–1942 рр. Саме тому на окупованих територіях СРСР великі зусилля були кинуті на вербування цивільного населення [9].

На початковому етапі, тобто ще влітку 1941 р., проводилася агітація для заохочення добровільного виїзду українців на роботи. Вона була розрахована на сільську молодь, а також жителів розорених міст. Головні стратегічне значення мали Харків, Київ, Сталіно (сучасний Донецьк) [9]. Підопічні А. Розенберга поширювали агітацію як в усній формі, так і на плакатах і листівках. Вони обіцяли безкоштовний проїзд, проживання, гідні умови роботи і грошову винагороду щомісяця високого рівня. Акцент було зміщено на те, що радянський режим не дозволяв, за словами німецьких агентів, людям жити нормально і спеціально забороняв будь-які зносини з іноземцями, щоб приховати помилки свого керівництва. Вивезених робітників називали оstarбайтерами або острівцями. У 1945 р. їх налічувалося близько 2,3 млн. [4].

Перший ешелон з 1117 робітниками вирушив з Харкова до Кельна 18 січня 1942 р., другий до Бранденбурга – 21 січня. Зокрема, вивезення населення з Києва розпочалося 22 січня 1942 р., – загальна кількість інтернованих склала 1,5 тис. осіб, а 24 лютого перший потяг від'їхав зі Сталіно. Особливістю німецьких наборів на першому етапі була чітка спеціалізація робітників за професіями (перевага віддавалася чоловікам зі спеціальністю будівельників, металургів, гірників тощо), а також їхній переважно добровільний характер [9].

Помилкою було б не згадати документи, які в історії були відомі як «Зелена папка». Вони являли собою програму дій, що була підготовлена в Берліні Г. Герінгом і офіційно мала назву «Використання робочої сили за рахунок місцевого населення». На Нюрберзькому процесі також був наданий на розгляд, підписаний вищезгаданим Г. Герінгом 7 листопада 1941 р. указ «Про використання російської робочої сили», в якому йшлося про те, що росіяни (в даному випадку мається на увазі народи СРСР) показали свою працелюбність у будівництві великої радянської промисловості, а надалі вона повинна бути направлена на розбудову Німеччини [4]. Умови, в яких опинилися українці, були просто жахливі. Людей відправляли на найважчі роботи, з яких вони або взагалі не поверталися, або поверталися скаліченими. Про наміри німців можна було судити на пероні залізничного вокзалу. Конвоїри з автоматами і вагони, в які заганяли, мов худобу, місцевих юнаків і дівчат, майже одразу розвінчували обіцянки.

Пройшовши медичний огляд, люди розподілялися за своїми трудовими місцями. Жили, найчастіше, в бараках, чи якихось приміщеннях господарського вжитку, харчування було як у домашніх тварин, повна експлуатація. За непосильну працю людям дійсно платили, але утримуючи з цих коштів витрати на проживання, по факту на руки видавали по кілька марок.

Весна 1942 р. показала, що народ вже не бажає виїздити добровільно. 7 березня генеральний уповноважений Рейху з використання робочої сили Ф. Заукель направив вимогу до міністра окупованих земель А. Розенберга збільшити поставки робочої сили з території СРСР до 1 млн. чоловік. Його вимога звучала так: «Нам конче потрібен цей мільйон потягом наступних 4 місяців. Починаючи з 15 березня ми встановили такі щоденні норми вивозу робітників до Рейху: з Генерального комісаріату Білорусії – 500 чол., з Райхскомісаріату України – 1000 чоловік. З 1 квітня цього року норма повинна бути подвоєна» [4].

Оскільки населення масово відмовлялося їхати на роботи, то німецькому командуванню до-

велосся організувати примусовий вивіз населення. Для цього по всій території України були організовані гебітскомісаріати, окружні, міські та районні управи, жандармерія, охоронні війська, підрозділи СС. Почалася друга стадія – примусова міграція. Навіть сам Ф. Заукель зауважував, що із 6 млн. іноземних робітників, добровольцями були менше за 200 тис. чоловік [4]. Почалися облави в населених пунктах, на зборах і в установах різних типів – школах, училищах та ін. Забирали всіх жителів віком від чотирнадцяти років. Вагомою причиною була тільки довідка про фізичні вади. Цим в основному і користувалися молоді люди. А ті, що не мали такої можливості тікали в ліси, де згодом стали поповнювати ряди підпільних загонів [4].

Промова, що була проголошена гаулярттером Е. Корхом 5 березня 1943 р. у Рівному, на нараді вищого керівництва Райхскомісаріату, яскраво ілюструє вище сказане: «Ми – раса панів. Ми прийшли, щоб закласти фундамент для нашої перемоги. Ми повинні пам'ятати, що навіть найгірший німецький робітник біологічно і расово в тисячу разів становить більшу цінність ніж дане місцеве населення». З цього приводу можна навести цитату з промови Г. Гімлера: «Питання про те, чи житимуть ці нації у добробуті чи загинуть голодною смертю, цікавить нас постільки, поскільки нам потрібна їх рабська праця на благо нашої культури. Інакше воно нас абсолютно не повинно цікавити. Чи помруть десять тисяч руських баб від злиднів та голоду, риючи для нас окопи, мене це мало хвилює, мене хвилює коли ці окопи будуть закінчені та щоб принесло це користь Німеччині».

Слід відзначити заслуги партизанського руху у реальній протидії вказаним ганебним планам фашистів. Поліцаї, які були представниками німецької адміністрації на місцях, були відповідальними за збір молоді для виїзду в Німеччину, що було досить дієвим заходом, оскільки поліцаї належали до місцевих общин, прекрасно знали місцеве населення і місця схову кандидатів на виїзд. Партизани ж усіляко зривали поставки молоді до ворожої країни. Вони виводили з ладу залізничні полотна, знищували німецьких військових та прислужників нацистів.

Наприкінці війни умови оstarбайтерів стали на один рівень з умовами утримання військовополонених та в'язнів концтаборів. Прикладом є той факт, що в 1943 р. ешелони з молоддю були направленні до концтаборів Бухенвальд, Маутхаузен, Дахау та Грос-Розен [4]. За офіційними джерелами за час від 1941 до 1944 р. з України було вивезено понад 2 млн. 300 тис. чоловік, але і ця цифра є заниженою, оскільки багато етнічних українців з Польщі було забрано ще до початку війни з Радянським союзом. Також поляками вважалися десятки тисяч військовополонених українців, що в подальшому опинилися у військових таборах [4].

По закінченні війни для населення, що проживало певний час на території іноземної держави, були створені фільтраційні табори. Їх робота полягала в перевірці працівниками СМЕРШу людей через підозру в зраді Вітчизни. Рішення про звинувачення приймалися за Директивою НКВД від 24 листопада 1945 р. за № 224\126. А це означало ув'язнення строком близько 10 років у радянському ГУЛАзі чи заслання [4]. Репатріація для колишніх робітників була примусовою. Проте на Заході враховували принцип особистої волі, що закріплений в документах ООН.

Питаннями «переміщених осіб» і політичних біженців займалися два міжнародні органи – UNRRA та IRO (організації ООН у справах біженців), які передали свої повноваження в 1952 р. Верховному комісаріатові ООН з питань біженців [1, с. 52].

Були створені табори перебування в Німеччині, відомі під назвою «Ді-Пі Кемпс», знаходилися вони в таких містах як: Авзбург, Ашафенбург, Байройт, Бамберг, Діллінген над Дунаєм, Міттенвадль, Мюнхен, Ноймпрт, Пассав, Регенсбург, Розенгайм, Травнштайн, Ульм й інших, розміщува-

лися вони в американській, англійській і на французькій окупаційних зонах. «Ді-Пі Кемпси» мали своє управління, внутрішню систему охорони порядку, церкви, спільну кухню, харчові магазини, початкові школи, гімназії та молодіжні організації.

З 1950-х рр. табори починають зникати. Цей процес розпочався вже в 1948 р. Ті люди, що лишилися, жили на правах повоєнних емігрантів. Загалом з цих таборів виїхало 865 тис. українців, з них 29% опинилися в США, 18% – в Англії, 13% – в Бельгії, 8 % – в Канаді, 3% – в Бразилії [5, с. 19].

У Радянському союзі проводились постійні «чистки» остарбайтерів, тому деяка частина людей вирішила не повертатись. Ці 29 % українців, що лишилися і склали потужний кістяк сучасної етнотрупи в Німеччині. Нині в там проживає більше 25 тис. українців та осіб українського походження. 44% живуть в Баварії, 18% – в Баден-Вюртернберзі, 16% – в Гессені, 7% – в землях Північного Рейн-Вестфалія та Нижньої Саксонії [3, с. 253]. В Німеччині діє українське посольство, а також консульство.

На сьогоднішній день практично в усіх адміністративних центрах Німеччини склалися українські діаспорні групи, але найбільша з них розміщується в на території Баварії, а саме в Мюнхені, де, за оцінками вчених, вона нараховує близько 6400 чоловік, з яких лише 1400 осіб мають українське походження, а решта являються мігрантами з України часів незалежності [7].

В місті працює три церкви – Греко-Католицька та православні – Автокефальна та Київсько-Патріархату [5, с. 21]. Також діє 31 організація українців, що дбають про культурне, релігійне та освітнє життя. Найактивнішою з них є Товариство «Україна». Також діє організація «Союз Українських Студентів в Німеччині». Його члени основним своїм завданням вважають допомогу в адаптації іншим студентам, багато з яких навчаються в Українському Вільному Університеті [5, с. 22].

Не можна не відзначити видатних діячів української міграції в Німеччині, таких як письменники І. Багрянний, Ю. Клен, історики Н. Полонська-Василенко, Д. Чижевський, фізики О. Смакул, Б. Раєвський, співак М. Менцинський та ін. [8].

Через політику ворогуючих держав під час Другої світової війни Українська РСР зазнала важких втрат, насамперед серед молоді. Це вплинуло на загальний рівень населення, що в свою чергу згубно відобразилося і на тодішній демографічній ситуації та продовжує впливати на сьогодні.

Українська діаспора в Німеччині посідає дуже важливе місце не тільки як демографічна одиниця. Вона укріплює взаємозв'язки між двома країнами, залагоджує спільними зусиллями проблеми, що можуть виникають в різних аспектах спільної взаємодії, а також надає підтримку співвітчизникам, що тільки недавно потрапили на їх територію.

Джерела та література:

1. Бублик В. Українська еміграція в Німеччині: минуле і сучасне / В. Бублик // Слово і час. – К., 1991. – № 5. – С. 51 – 54.
2. Заставний Ф. Еміграція з України / Ф. Заставний // Географія України. – Львів, 1994. – С. 194 – 199.
3. Заставний Ф. Розселення українців в зарубіжних країнах. Інші країни. / Ф. Заставний // Географія України. – Львів, 1994. – 253 с.
4. Абліцов В. Українська діаспора: вчора і сьогодні [Електронний ресурс] / В. Абліцов // Матеріали Українського культурологічного центру Донецька. – Донецьк, 2008. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11132. – Дата звернення: 21. 12. 2013.

5. Пацула Й., Сорохан О. Заручники Другої світової [Електронний ресурс] // Реабілітовані історією. Рівненська область. – 2006. Режим доступу до статті: <http://www.infoukes.com/ukremb/history/UPA/2/ost001.html>. – Дата звернення: 03. 01. 2014.
6. Костеліна Л. Українська еміграція в Німеччині – колись і тепер / Л. Костеліна // Українське слово. – Чикаго, 2012. – № 4. – С. 18 – 23.
7. Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни. [Електронний ресурс]: автореферат, дис. ... к.і.н.: «Всесвітня істрія» / Л. В. Стрільчук. – Чернівці, 1999. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/content/29338.html>. – Дата звернення: 01. 01. 2014.
8. Українські примусові робітники в Німеччині [Електронний ресурс] / Матеріали музею тоталітарних режимів «Територія терору». Львів, 2013. – Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/third-reich/ost-arbeiters/>. – Дата звернення: 22.12.2013.
9. Файчак І. Українська діаспора [Електронний ресурс] / І. Файчак // Матеріали проекту «Духовність і культурна спадщина України». – К., 2009. – Режим доступу до статті: <http://ridna-ukraina.com.ua/diaspora/>. – Дата звернення: 01. 01. 2014.

Олеся Крижик

ОСОБЛИВОСТІ КОРОВАЙНОГО ОБРЯДУ

(на прикладі с. Переходичі Рокитнівського району Рівненської області)

У статті охарактеризовані особливості коровайного обряду, здійснюваного під час весільного процесу у с. Переходичі Рокитнівського району Рівненської області.

Ключові слова: весілля, коровайний обряд, коровай, коровайниці, «шишки».

«Людина тричі смішною буває – коли народжується, жениться і вмирає» – твердить народна мудрість. Ці три періоди людського буття висвітлені у працях багатьох українських етнографів і фольклористів. Утім, чільне місце належить все ж весільній обрядовості й, передусім, коровайному обряду. Дана тематика вже потрапляла у поле зору дослідників. Йдеться, приміром, про М. Сумцова [5], В. Кравченка, С. Дворяковського [4] та інших. У їхніх працях презентовані унікальні добірки регіонального фольклорного матеріалу з усієї України, на основі чого зроблені ґрунтовні узагальнення.

На теренах Рівненщини, у Рокитнівському районі, чи не в кожному селі збереглися релікти весільної обрядової та пісенної творчості. З-поміж населених пунктів вирізняється самобутніми традиціями с. Переходичі. Особливості весільного обряду, здійснюваного у селі, ще не вивчалися науковцями, що вказує на дослідницьку актуальність й новизну. Проблематика, безумовно, багатогранна, але ми ставимо собі за мету охарактеризувати специфіку коровайного обряду у с. Переходичі Рокитнівського району Рівненської області на сучасному етапі. У процесі розробки теми ми скористалися усними оповідями місцевих жителів, зокрема, Крижик Любові Михайлівни, Денищич Ганни Федорівни, Торчило Ніни Семенівни та Кузьмич Катерини Семенівни. Окрім цього, залучили матеріали, зібрані Іриною Гребеневич та Інною Крижик, студентками кафедри музичного фольклору РДГУ, які під час подорожей по селах Рокитнівського району фіксували фольклорно-пісенну спадщину.

Коровай – це святий хліб, який в українській традиції символізує добробут і благоденство, плодючість і продовження роду [5]. Його випікання, що знаменувало побажання щастя як для молодят, так і для всієї родини, відбувалося лише в хаті молодого. При цьому потрібно було дотримуватися певних правил, аби молодят у сімейному житті супроводжували добробут і благополуччя. До випікання короваю мати молодого не допускалася, вона лише в п'ятницю ввечері запрошувала сусідів, які проводили своєрідну підготовку до процесу випікання. Свідченням цього є слова із пісні:

Ой я Сашина маті,
По суседонькам ходіть,
По суседонькам ходіть,
Да й суседочок просіть.
Ві суседонькі моє,
Да й ходете до мене.
Дай до мого дитяті
Коровай розчиняті [1].

Випікання короваю було обов'язковим при першому шлюбі, вдовам і вдівцям його не готували. У суботу зранку мати молодого запрошувала заміжніх жінок, яких називали коровайницями. Ними могли бути жінки, щасливі у першому шлюбі, які мали діточок і веселу вдачу. Не брали незаміжніх, удів і розлучених. Коровайниць було не парне число (7-9 осіб). Дуже часто короварницями ставали близькі родичі, які мали досвід у цій справі і були у хороших стосунках із матір'ю молодого.

Коровайниці обов'язково приносили борошно, яйця, цукор, хміль, горілку; вдягалися у святковий одяг. За старшу коровайницю брали дотепну, веселу жінку, з гарним голосом, щоби знала багато пісень з коровайного циклу. Найчастіше цю роль виконувала хрещена мати, або ж хтось із старших родичів (тітка матері чи батька молодого). Перед тим, як замішувати коровай, коровайниці молилися, а старша просила благословення у батьків: «Батькі! Благословєть коровай розчиняті! Батьки казали: Хай Бог благословіть!». І так повторювали тричі. Так само благословляли, коли коровай місили, саджали у піч, виймали і прикрашали.

Розчиняючи коровай, співали «Ой я Сашина маті». Після того, як тісто добре підходило, старша коровайниця викладала його на стіл, розподіляючи частинами між рештою коровайниць. Кожна з них місила свою частину тіста самостійно. Прикметно, що траплялися випадки, коли вчиняла і місила коровай парна кількість жінок, свідченням чого є слова із пісні: Чотири місило, чотири качало, чотири сажає, чотири виймає [3].

Після того, як кожна коровайниця вимісила свою частину тіста, готували форму для випікання короваю. Найчастіше це була велика миска, внутрішню поверхню якої змащували жиром і викладали спідне тісто – підошву. На неї клали навхрест яйця (символ продовження роду та множинності), копійки (символ багатства), мак (оберіг від нечистої сили), сипали хміль та інші начиння, вибір їх залежав від самих коровайниць. При цьому наспівуючи: «Сам Бог дінце месіть, а Пречиста светіть».

Підготувавши підошву, викладати решту тіста, супроводжуючи це піснею:

Да ніхто ж не знає,
Що в нашому короваї.
А в нашому короваї (2 р.)
Із семи полів пшениця (2 р.),

Із семі криніц водіца (2 р.)
Сам господь коровай месить, ой (2 р.),
Пречистая светить,
Ангели воду носят,
Да все Бога просят.
Дай Боже щастя й долю
Нашому молодому [3].

Коровай ставили у тепле місце, найчастіше біля печі, чи на піч, щоб він підійшов і набрав потрібної форми. Верх короваю прикрашали виробами, зробленими з прісного тіста. Викладали вироби або до того як коровай має підійти, або ж після. Перед тим, як коровай саджали у піч, змащували яєчним жовтком, щоб набув жовтішого кольору.

Обов'язковим атрибутом короваю були «шишки», які згодом затикали у спечений коровай. «Шишок» повинно було бути три: одна на три роги, а дві на два. Вирізали їх із груші. «Шишки» обмотували прісним тістом і змащували яєчними жовтками. Запікали їх у печі, після випікання короваю.

Поблагословивши випікати коровай, коровайниці, взявши дерев'яну лопату, сажали його у піч. Після того одна з коровайниць мусила тричі стукнути лопатою у стіну й промовити: «Печись, коровай, на три сини і дві дочки!». Хлібною лопатою вони хрестоподібно торкалися стін, промовляючи: «На щастє, на здоров'є, на гроши, на діти хороши».

Посадивши коровай у піч, коровайниці мили руки у діжі, після чого несли воду на вулицю і виливали під вишню, або під яблуню, співаючи:

Ой я рученькі міла,
Дай под вишеньку ліла,
Щоб вішеньки булі красенько,
А детонькі масненькі [1].

Батьки молодого готували стіл для частування коровайниць. До частування коровайниць запрошував староста – досвідчений і відповідальний чоловік, який весь час допомагав коровайницям й оберігав хліб протягом усього весілля.

Коровай випікався упродовж трьох годин. Весь цей час коровайниці по черзі стерегли його, щоб ніхто не розколував піч і не вкрав. Якщо вже котрась не догледіла, то доводилося давати викуп, а який, вирішував той, хто це зміг зробити. Готуючись до виймання святого хліба, коровайниці співали:

А де ж тая весільная маті,
Обіцяла горелочки дати.
А одної з ягодками,
А другої з вишеньками,
А третьої з каліною
За своєю дитиною [3].
або ж: А де тиє ковалє живуть, ой (2 р.),
Що сокєри кують.

Треба їх прохаті, ой (2 р.),
Щоби печ розколупаті,
Коровая вймать [1; 3].

Вийнявши коровай з печі, за зовнішнім виглядом намагалися визначити майбутнє подружнє життя наречених. Щасливим вважалося, коли коровай вдавався, тобто не опадав у середину, зберігав пишну форму. Якщо ж коровай западав, тріскався, то це віщувало біду, неприємність.

Спечений коровай виносили на подвір'я, ставили на стілець і навкруги нього починали танцювати. Запрошені музики грали, а коровайниці, пританцьовуючи, співали приспівки. Обтанцювавши коровай, починали його прикрашати, але, обов'язково, після батьківського благословення. Миску з короваєм обмотували навхрест хусткою, у коровай вставляли «шишки», оздоблювали сосновими гілками, паперовими квітами та обв'язували стрічками. Першою була стрічка, якою хрещена мати обв'язувала нареченого, коли він ішов до армії, після чого можна було в'язати інші. Все це супроводжувалося співами:

Ой в нашого молодого
Во дворе йолка стоєть,
Ой ходемо обламемо
Коровай нарадам [3].
або ж: Короваю наш раю,
Я тебе наражай
Сінєнькімі цапочками,
Шовковімі підвічкам.
Да поєдем в дорогу
По хорошую доль [1].

Прикрашений коровай ставили на найпочесніше місце у хаті – на покуті. Батьки дякували коровайницям за роботу та запрошували їх на весілля. Безпосередньо на весіллі коровай ділили дружки так, щоби вистачило на усіх гостей. При цьому коровайниці наспівували:

Ти, дружечку, красний,
В тебе ножичок ясний,
Подобає тобі статі
Коровай краяті,
Да й на людей роздаті [3].

Таким чином, і в наш час у с. Переходичі Рокитнівського району Рівненської області коровайний обряд посідає чільне місце у весільній обрядовості. Досі приділяють належну увагу вибору коровайниць, старости; ретельно дотримуються обрядових дій у процесі виготовлення короваю. Люди не припиняють вірити, що усе це є запорукою тривалого й щасливого сімейного життя молодого подружжя.

Джерела та література:

1. Гребеневич Ганна Андріївна 1931 р. н., Лісовець Раїса Іванівна 1950 р. н. та Крижик Любов Михайлівна 1962 р. н., жительки с. Переходичі, Рокитнівського р-ну Рівненської обл.
2. Етнооповідь «Про давні традиції села Переходичі» від Василевича Івана Федоровича 1941 р. н.

3. Крижик Любов Михайлівна 1962 р. н., Торчило Ніна Семенівна, Кузьмич Катерина Семенівна 1960 р. н., с. Переходичі.

4. Кравченко В., Дворяковський С. Весільні обряди Рівненщини. Фольклорно-етнографічні записи XIX – поч. XX ст. / В. Кравченко, С. Дворяковський. – Рівне, 2010. – 140 с.

5. Сумцов Н. Хлеб в обрядах и песнях / Н. Сумцов. – Х. [б.в.], 1985. – 122 с.

Анастасія Салій

ПЕТРИКІВСЬКИЙ РОЗПИС

У статті розглянуто основні риси притаманні петриківському розпису. Досліджено діяльність визначних майстрів, таких як Пата Тетяна Якимівна, Тимченко Марфа, Скицюк Іван та інші.

Ключові слова: петриківський розпис, народний живопис, декоративність.

Актуальність теми визначається тим, що протягом останніх років значно зріс інтерес до культурної спадщини українського народу, до творчості вітчизняних митців. Тому в наші дні набуває важливого значення вивчення художньої практики, творчості художників. Сучасні майстри, що працюють у жанрі народного живопису, збагачують його новою тематикою, новими орнаментальними мотивами. Сучасний петриківський розпис розвивається у сфері традиційно-побутового, самодіяльного мистецтва і творчості художників-професіоналів. Розпис застосовується в екстер'єрі та інтер'єрі громадських будівель у фарфоровій, текстильній, та поліграфічній промисловості.

Деякі особливості петриківського розпису вже ставали предметом уваги науковців. Так, 1993 року було видано навчальний посібник, створений авторським колективом: Є. А. Антоновичем, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевичем. У ньому розглядаються питання теорії та історії декоративно-прикладного мистецтва України. Аналізуються його основні види (ткацтво, килимарство, вишивка, художнє деревообробництво, кераміка тощо) як своєрідний світ національної краси і духовності. Це перше видання такого плану, що ґрунтується на нових засадах висвітлення питань художньо-духовної культури українського народу [1]. Посібник Кириченко М. А. присвячено також присвячено українському народному декоративному розпису. Автор розповідає про найвищі досягнення майстрів українського народного декоративного розпису, наводить численні ілюстрації, вказує на особливості техніки, якою виконані ті чи інші праці [5].

Метою статті є дослідження петриківського розпису в історичному аспекті, його технічних і художніх особливостей. В ході розкриття теми реалізуються такі завдання: з'ясувати різновиди розпису; проаналізувати внесок майстрів у розвиток української культури.

На думку дослідників, петриківський розпис бере свій початок від тих традицій орнаментики, яка широко використовувалася у побуті українців ще за дохристиянських часів. У самій своїй суті знакове письмо протилежне бездумній копіюванню з чужого, прикрашательству, продукуванню типу декоративних тарілок. Воно створене пращурами на засадах етичних, естетичних і пізнавальних, і тому цілком збігається з функціональним призначенням побутових чи сакральних речей.

У палітрі митців розпису криється глибока символіка, в якій закодована колористична природа

сонячного саява. Свої особливості має символіка мотивів Петриківки. Наприклад, квітка – вершина краси природи, її апогей, символ краси рідного краю; калина й мальва – символ дівочої краси; дуб – символ сонця; зозуля – символ таємниці вічного руху часу; півень – пробудження, відродження. В цьому мистецтві відображується своєрідність фольклорного поетичного бачення природи, глибина епічного народного мислення. Вдивіться у барвистий малюнок петриківського орнаменту – й на вас буквально пахне ароматом трав, ягід і квітів привільних дніпровських степів.

На початку ХХ ст., у зв'язку з появою паперу на селі та широким попитом на хатні настінні розписи, почалось виготовлення петриківськими майстрами і паперових прикрас-малювок (рушники, килими, деталі архітектурного декору – стрічки і квіти для комина тощо), якими оздоблювали інтер'єр житлового приміщення.

Основними видами орнаментальних композицій стінного розпису були вазони, букети, гілочки, окремі квіти та смуги фриза – бігунчики. Вони застосовували або поодиночі, або поєднувалися у складну композицію, підпорядковану архітектурній структурі печі. Настінний розпис використовувався за допомогою дуже простих засобів і матеріалів. Основними забарвлюючими матеріалами були крейда, сажа, кольорові глини та саморобні рослинні фарби, які виготовлялися виварюванням трав, листя пасльону, ягід та квітів. Наприклад, зелену фарбу видобували з листя пасльону та пірію, синю – квітів проліска, жовту – з пелюсток соняшника та лушпиння цибулі, жовтогарячу – з кори молодих яблуневих пагонів, фіолетову різних відтінків – з ягід бузини та шовковиці, червону – з соку вишні, коричневу – з ягід жостеру. Вживали також природний барвник – вохру. Розріджувачами та закріплювачами фарб у давнину були яєчний жовток, молоко, природний вишневий клей, пізніше стали вживати цукор.

За інструмент у майстрів петриківського декоративного розпису правили саморобні пензлики з котячої шерсті та палички з болотної рослини оситину, деякі деталі (наприклад, ягоди) малювалися просто пальцем. Оскільки настінний розпис часто відновлювався, то не було потреби застосовувати консервуючі засоби, що запобігають загниванню білкових речовин. Але коли розписували дерев'яні речі домашнього вжитку, то в розведену на яєчному жовтку фарбу додавали трохи оцту або для розпису застосовували олійні фарби [2].

Час безжальний і до імен славнозвісних народних майстринь, і до творінь їх рук. Одним з перших серйозних дослідників та збирачів творів петриківських «малювальниць» був катеринославський історик і етнограф Д. Яворницький. Яворницький Дмитро Іванович (1855–1940) – український історик, археолог, фольклорист, етнограф. Довгий час керував Катеринославським історико-археологічним музеєм, серед численних колекцій якого була й колекція творів петриківського розпису. Він одним із перших став серйозним дослідником і збирачем творів петриківських «малювальниць».

До старшого покоління петриківських майстрів належать Тетяна Пата, Ірина Пилипенко, її ровесниця Надія Білокінь, Надія Тимошенко, Поліна Глущенко та Ганна Ісаєва.

Пата Тетяна Якимівна (1884–1976) – видатний майстер петриківського розпису, засновниця Петриківської школи декоративного малювання. Самобутній художник з яскравою творчою манерою. Однією з перших одержала звання заслуженого майстра народної творчості УРСР.

Т. Пата – одна з найстаріших петриківських майстринь декоративного розпису. Її техніка надзвичайно різноманітна. Художниця поєднує широкий соковитий мазок з легкими, переривчастими мазками, вишкрябує трісочкою тоненькі прожилки в середині листочка, пензлем з котячої шерсті виписує його красчки, рогазінкою вибирає пелюстки квітів, пальцем вимальовує прозорі округлі

ягоди. Особливо плідною й інтенсивною була творчість Тетяни Пати в 30-і роки, її численні букети ніколи не повторюють ні попередньої композиційної схеми, ні художніх орнаментальних мотивів [3].

У 40-50-х роках минулого століття серед улюблених орнаментальних композицій художниці з'являються нові мотиви: тепер вона охоче зображує птахів – як фантастичних («Панно з птахами»), так і реальних («Зозуля на калині»). Твори Т. Пати позначені надзвичайною життєрадісністю, так би мовити, мажорним сприйняттям кольору, її розписи ніби наскрізь пройняті гарячим сонячним промінням. Сильні контрастні сполучення кольорів – червоного різних відтінків, синього і жовто-зеленого – не порушують загальної цілісності та одноплановості площинного, декоративного трактування букета. Тут ніщо не губиться, все урівноважене і ритмічно погоджене, хоч в композиції відсутня суха дзеркальна симетрія. Надзвичайно винахідлива Пата у передачі матеріальності листочків, пелюсток та квітів. З тонкою спостережливістю любовно відтворює вона найхарактерніші риси кожної гілочки, кожної лугової травинки, зберігаючи одночасно принцип узагальненості й типізації. Все зображуване трактується майстринею однопланово, площинно, окремі елементи композиції – ягідки та листя – не закривають одне одного, а ритмічно розташовуються на папері у найвигіднішому для показу своєї форми положенні. Тому й однакові мотиви композиції у Пати не здаються одноманітними, сухими та нудними. «Вони, – як каже сама Тетяна Якимівна, – і всі однакові, і всі різні» [3].

Важливу роль відіграла відкрита в 1936 році в Петриківці школа декоративного малювання, що почала готувати художників-виконавців та інструкторів для роботи в різних галузях художньої промисловості. Композицію орнаменту викладала в школі Т. Пата, а згодом і її дочка Векла Кучеренко. Школа існувала з 1936 по 1941 рік і зробила чотири випуски. Перший був з дворічним навчанням, а три останні – з трирічним. З Петриківської школи декоративного мистецтва вийшло ціле покоління учнів Т. Пати, в тому числі й відомі майстри: Марфа Тимченко, Галина Прудникова, Векла Кучеренко, Іван Завгородній, Віра Клименко-Жукова, Ніна Шулик, Василь Соколенко і Зоя Кудіш. Під впливом цієї школи формувалася творчість сестер Віри й Галини Павленко-Черниченко.

Згадані вище учні Т. Пати належать до середнього покоління петриківських майстрів. Кажучи про їх творчість, треба зауважити, що вони плідно працюють у книжковій графіці. Обкладинки і суперобкладинки, заставки для альбомів, книжок і комплектів листівок оформлювали В. Клименко-Жукова, сестри В. Павленко й Г. Павленко-Черниченко та В. Соколенке. В галузі політичного плаката успішно працювали П. Глушенко, М. Тимченко, З. Кудіш, В. Соколенке та Ф. Панко. Видавництво «Мистецтво» неодноразово випускало в світ друковані панно та комплекти листівок з петриківським орнаментом. Новим внеском у скарбницю українського декоративного мистецтва, безперечно, є досягнення петриківських майстрів у галузі підлакового розпису. Першими в цій справі були Марфа Тимченко та Іван Скицюк, які почали розписувати дерев'яні скриньки й тарілі із зображенням квітів і птахів. У 1958 році в Петриківці при артілі вишивальниць «Вільна селянка» (нині фабрика художніх виробів «Дружба») відкрився цех підлакового розпису [5].

Молоді митці Віра Тезик, Ніна Турчин, Людмила Штаній, Володимир Глушенко, Анатолій Чорнуський, Федір Клешня, Ніна Шулик, Надія Кошляченко, Марія Кухарчук, Марія Бельмас, Тамара Кудіш, Марія Кравець та Ніна Кириченко наслідують кращі риси петриківського орнаменту, беруть участь в обласних та республіканських художніх виставках. Спільними рисами їхньої творчості є різноманітність сюжетів і орнаментальних мотивів. Молоді майстри пишуть казкові та декоративні панно, букети з традиційних квітів у новій інтерпретації, тематичні панно, присвячені ювілейним датам та ін.

Отже, петриківський декоративний розпис розвивався у вигляді стінопису житлових приміщень та декору речей господарського і хатнього вжитку. Із покоління в покоління передавалися традиції розпису, образотворчі мотиви якого виявилися і в народних картинах. Творчість майстрів є одним з унікальних проявів української художньої культури, культури стародавньої, яка сягає корінням у глибини історії, створюваної протягом століть працею і талантом наших предків та сучасників, культури суто національної, не скаламученої сторонніми домішками та впливами, що втілила в собі духовне багатство й творчу щедрість українського народу.

Джерела та література:

1. Антонович Є. А. Декоративно-прикладне мистецтво: навч. посібник для студентів пед. інститутів / Є. А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич. – Львів: Світ, 1992. – 272 с. : іл.
2. Глухенька Н. Петриківські розписи / Н. Глухенька. – К : Мистецтво, 1973. – 115 с. : іл.
3. Глухенька Н. Татьяна Пата / Н. Глухенька. – К : Мистецтво, 1973. – 256 с. : іл.
4. Данченко О. С. Народні майстри / О. С. Данченко. – К. : Радянська школа, 1982. – С. 35 – 49. : іл.
5. Кириченко М. А. Український народний декоративний розпис / М. А. Кириченко. – К. : Знання – Прес, 2006. – 228 с. : іл.

Тетяна Луговик

ЄВГЕНІЯ СПАСЬКА: СТОРІНКАМИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ І ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті висвітлено віхи життєвого і творчого шляху видатної дослідниці Євгенії Спаської, схарактеризовано її творчу діяльність на Чернігівщині.

Ключові слова: шитво, кераміка, посуд, Збірна субота, гаптування.

Євгенія Юріївна Спаська (01.01.1892 – 12.09.1980) – відома дослідниця українського народного мистецтва. Впродовж 1920-х рр. вона активно здійснювала польові етнографічні дослідження гончарних осередків, переважно на Чернігівщині. Все побачене і почуте вона ретельно фіксувала в щоденниках. У результаті опрацювання цих матеріалів з'явився цикл робіт, присвячених чернігівському гончарству. Це – велика серія етюдів-нарисів з циклу «Чернігівське гончарство». Частина їх побачила світ у різних періодичних виданнях. Актуальність ці праці не втратили до сьогодні. Проте, незважаючи на такий вагомий внесок в розвиток як вітчизняного, так і зарубіжного народного побуту, мистецтва, творча спадщина Євгенії Юріївни вимагає глибшого вивчення та переосмислення. В свій час дослідженням творчої спадщини та життєвого шляху займалися вітчизняні історики, народознавці, етнографи. Але їх було небагато. Уривчасті, почасти описові відомості про життєвий і творчий шлях, фрагментарні згадки чи посилання на праці Спаської знаходимо майже в кожній етнографічній праці. Оскільки за часів радянської влади студії з українського народознавства були заборонені, то й імена дослідників народного мистецтва, їх творча спадщина були забуті до часів здобуття незалежності. Одним з перших до цієї справи долучився український історик Сергій Бі-

локінь. У 1996 р. він опублікував дві статті – «Мистецтвознавча діяльність Є. Ю. Спаської» [2] та «Є. Спаська – дослідниця народного мистецтва». Вслід вийшла праця народознавця Євгенії Шудрі «Всім серцем на Десні... (Зі спадщини дослідниці народного мистецтва Євгенії Спаської)» та забу-та дослідниками праця самої Євгенії Спаської «Обрус з гетьманського столу». Цінність останньої праці закладається в тому, що опис гетьманського обрусу, зроблений Спаською, є єдиним і останнім, адже сама пам'ятка невдовзі зникла. Ці розвідки поклали початки студій не лише праць вченої, а й зацікавленість її особистістю загалом. Також до цієї справи долучилися співробітники Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішні, а саме – Олесь Пошивайло. Ним було підго-товлено до друку серію праць вченої, яка свого часу була забута сучасниками. З 1994 до 1997 р. на сторінках Національного Культурологічного Щорічника «Українське гончарство» були надруковані 4 праці народознавця. «Пузирьовський посуд», «Глечик з хрестиком», «Кахльові печі в садибі По-корщина», а також «Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників р.р. 1921-1926; головним чи-ном про ганчарство чернігівське» становлять собою цикл фундаментальних праць дослідниці. Руко-писи цих щоденників нині зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею [3]. Ці унікальні документи містять не лише цінні відомості про стан та розвиток народних промислів та місцеві традиції на Чернігівщині, але й передають загальну атмосферу 1920-х рр. До того ж, завдячуючи не-абиякому літературному хистові дослідниці, щоденникові записи читаються легко, як окремі нари-си, проливаючи світло на багатий духовний світ авторки. Проте, не дивлячись на всі ці здобутки, на сьогоднішній день немає єдиної, узагальнюючої праці про Євгенію Спаську та її науковий доробок. Тому метою статті є структурувати та узагальнити внесок дослідниці у вітчизняне народознавство та вивчення Чернігівщини, зокрема.

Народилася Євгенія Спаська 20 грудня 1891 р. в місті Ніжині, в родині місцевого протоієрея Юрія Спаського. Юрій (по церковному йменню – Георгій) Спаський, настоятель Ніжинського Ми-колаївського собору, користувався повагою городян. Людина високої культури, отець Георгій вихо-вував своїх дітей у кращих традиціях старої інтелігенції, прищеплював їм високу духовність, щирю любов до минулого та культури рідного народу. Неабиякі педагогічні здібності священика були ви-знані і громадськістю Ніжина: у 1895 р. його запросили на посаду заступника до Ніжинського історико-філологічного інституту князя Олександра Безбородька.

Постать батька назавжди залишалась для дітей яскравим прикладом сумлінного виконання своїх обов'язків та громадянської мужності. Великого розголосу набув у Ніжині сміливий вчинок протоієрея Георгія під час одного з найдраматичніших періодів громадянської війни. Влітку 1919 року до Ніжина вдерлися деморалізовані загони денікінської армії. В місті спалахнув жорстокий єврейський погром, під час якого загинуло близько 200 людей. У той час, коли на вулицях чинилися жахливі насильства, отець Георгій проявив справжнє християнське милосердя і сховав у своєму бу-динку 30 єврейських родин. Коли ж розлючений п'яний натовп намагався увірватися до будинку, в дверях став старенький священик. Отець Георгій тихо, але впевнено промовив, що вбивці увійдуть в дім тільки через його труп. І трапилося диво: погромники відступили...

У 1910 р. Євгенія Спаська успішно закінчила міську жіночу гімназію імені Пелагеї Кушаке-вич, а згодом вступила на Вищі жіночі курси імені Гер'є у Москві, щоб отримати професію вчителя історії. З початком Першої світової війни, у вересні 1914 р., вона вступає до Ніжинської приватної фельдшерсько-акушерської школи імені Петра Бушtedта і після шестимісячного навчання стає спо-чатку сестрою-жалібницею, а згодом штатною медичною сестрою в Земському шпиталі для пора-

нених вояків. 1915 р. Спаська їде на Південно-Західний фронт, до Галичини та Буковини, працює хірургічною сестрою у прифронтовому шпиталі. Знайомлячись зі становищем селянства на теренах Галичини під час грізних подій, Спаська пізнала, за словами Миколи Біляшівського, «одну із сторін цього життя, частини душі народної – красу» [2, с. 62]. Результатом копіткої праці Євгенії Юріївни стала видана у 1919 р. в Києві українською мовою монографія «Народне мистецтво Галичини і Буковини».

Після повернення до Східної України Євгенія Спаська бере активну участь в роботі Інспекції по відновленню художніх промислів в Україні, зокрема — в Ніжині, стає слухачкою Київського Археологічного Інституту по відділенню етнографії, займається дослідницькою діяльністю під керівництвом видатного мистецтвознавця, професора Данила Щербаківського. Саме цей талановитий етнограф, народознавець стає для юної дослідниці взірцем для наслідування. Справжня наукова робота Спаської розпочинається з 1923 р. Саме в цей час, будучи ще студенткою, вона дослідила кахляну піч XVIII ст. роботи російських майстрів, що знаходилась у віданні Музею мистецтв ВУАН. Незважаючи на складні й нелегкі часи, вона багато подорожує різними регіонами України, залучивши до народознавчих студій молодшого брата Івана, у майбутньому — відомого історика й мистецтвознавця, вченого-нумізмата, багатолітнього працівника ленінградського Ермітажу. Водночас Євгенія Юріївна відвідує Київський комітет Всеросійського Земського союзу, стає його активним членом. Як член Всеросійського Земського союзу по наданню допомоги населенню Галичини та Буковини, що постраждало від військових дій, дослідниця активно починає вивчати традиційні народні художні промисли, а після бурхливих революційних подій бере участь в їх відродженні: організує у селах артіль по виготовленню вишиванок, виробів ткацтва, різьблення по дереву тощо. Але несподівана хвороба – черевний тиф – змушують її виїхати на лікування до Криму. Тут вона працює в Санітарно-курортному управлінні при Червоному Хресті Ялти і Феодосії. Працюючи ще в роки Першої Світової війни сестрою милосердя в Криму, Спаська познайомилася зі збиральницею кримськотатарської вишивки і орнаменту Олександрою Петровою. Передчасна смерть Петрової не дала змогу опублікувати їй ґрунтовну працю. Її велика та унікальна за своїм складом колекція малюнків, вишитих орнаментів у розмірі 1100 одиниць через Костянтина Богасєвського та Миколу Волошина перейшли до рук Євгенії Юріївни. Згодом її цінна колекція потрапляє до Московського історичного музею. Коли Спаська принесла показати ці речі своєму вчителеві Данилу Щербаківському, він наповніг на їх публікації. Як пізніше згадувала дослідниця, їй «не вистачило ні сил, ні терпіння всю зиму вечорами сидіти на підлозі і розбирати ці малюнки» [3, с. 346]. Але вона довела почату справу до кінця.

Підлікувавшись, Спаська повертається до рідного Ніжина. Але й тут підступна хвороба її знайшла: дослідниця ледь не померла від нападу сипняка з закупоркою глибоких судин. В подальшому це ускладнення переслідуватиме її все життя. З 1923 р. Євгенія Спаська стає киянкою, трудиться в секретаріаті редакції газети «Пролетарська правда», стає уповноваженим представником московського видавництва «Новая деревня». Після утворення у 1925 р. в Києві Сільськогосподарського (етнографічного) музею, дослідниця стає науковим співробітником кустарного відділу цього музею, спеціалізується на вивченні гончарства, народної вишивки, золотарства. Євгенія Юріївна веде збиральницьку роботу, упорядковує альбоми малюнків та фотографій з історії вишивки, гончарства та виробництва кахлів, крелевецького ткацтва, традиційного житла тощо. Наша землячка — справжній піонер у вивченні історії ніжинського золотарства. Коли вона проводила свої дослідження в 1920-х

рр. і вела народознавчі щоденники, у Ніжині ще жили й працювали останні з місцевих золотарів. Так, наприклад Тобто Спаська могла на власні очі спостерігати за їх роботою. Влітку 1925 р. дослідниця їде до Криму підлікуватися, де знайомиться з Поліною Чепуріною, спілкується з відомими етнографами і народознавцями, фахівцями з татарського мистецтва. І вже в 1926 р. публікуються 2-ї її статті, присвячені кримськотатарському орнаменту. Вони були опубліковані в місцевих виданнях і становлять справжню бібліографічну цінність. «Старокримські узори» та «Татарська вишивка Старо-Кримського району» провели паралель і здійснили ґрунтовний аналіз наявних зразків вишивки. Авторка, перша з дослідниць кримськотатарського шитва, спромоглась класифікувати їх за мотивами, часом виготовлення, видами оздоблення і композиційною будовою візерунків. Цікавим з цього циклу є порівняння кримськотатарської та української вишивок, зокрема, у технології швів та використання шитва. Спаська проводить певні паралелі між золотою кримськотатарською вишивкою та українським гаптуванням. Вишиванка була порівняна нею з турецьким візерунковим вишиванням. В Криму вона працює на підприємстві «Текстильхудожекспорт» на посаді начальника відділу виробництва.

З початком 1930-х рр. у суспільному житті Радянської України відбуваються негативні процеси. Згорання «українізації», антиукраїнська істерія та звинувачення національної інтелігенції в «буржуазному націоналізмі» призводять до ліквідації дослідницьких установ та музеїв народознавчого характеру. Чимало провідних науковців зазнали репресій. Зазнала поневірянь і Євгенія Спаська. Після арешту дослідниця опинилась на засланні в далекому Казахстані... Жорстокі переслідування підірвали здоров'я, але не зломали дух вченої-народознавця. Отримавши реабілітацію після смерті «батька всіх народів» Сталіна, Спаська стає науковим співробітником Алма-Атинського педінституту імені Абая та відновлює свою дослідницьку роботу. У 1956 р. вона друкує в «Наукових записках» інституту ґрунтовне дослідження «Медные котлы ранних кочевников Казахстана». Спаська дослідила 47 котлів, знайдених на території Казахстану, зокрема 32 з них - поблизу м. Алма-Ати (Ілійська долина). Етнограф зуміла їх датувати та паспортизувати. В цей перелік ввійшли медні котли, знайдені археологами до 1956 р. Протягом 1960-1970-х рр. дослідниця продовжує плідні студії не лише з українського народознавства, але й вивчає побут і промисли кочових народів Казахстану та Киргизії, упорядковує особисті щоденники та архіви. В цей час Євгенія Юріївна не перестає активно листуватися з Ніжинським краєзнавчим музеєм. Саме Ніжинському краєзнавчому музею ім. Василя Батюка вона надсилає свої щоденники, які вела під час подорожей Чернігівщиною у 1921–1926 рр. 10 січня 1981 р. у Ніжин прийшла гірка звістка про те, що в Алма-Аті на дев'яностому році життя відійшла у вічність наша землячка, видатний вчений-народознавець та мистецтвознавець Євгенія Спаська. Так погасла зірка видатної і воістину великої патріотки та знавця народного мистецтва. Не дивлячись на прожиту добру частину життя на чужині, Євгенія Спаська не забувала про рідні місця, завжди жила Україною. «Все ж таки як була, так і залишилася всім серцем там, у Вас, у Києві, на Чернігівщині, на Десні...» [3, с. 373].

Досліджуючи казахські старожитності, вона не цуралася сусідніх культур і народів. Але серцем, думками Спаська завжди жила Україною, про що свідчить вагома частина її праць. Вона встигла зберегти свої напрацювання, передавши свої рукописи до Інституту народної творчості та етнографії імені Максима Рильського, зробивши таким чином вагомий внесок в розвиток українського народознавства та етнографічної науки.

Чернігівщина в доробку видатного етнографа посідає чільне місце. Дослідниця, подорожуючи на початку 1920-х років територією України робить замальовки, розмовляє з народними майстрами,

намагається зрозуміти місцеві звичаї і традиції. Найважливіша тема цього часу – це великий цикл праць-замальовок «Чернігівське гончарство». Тоді ж виходять друком такі її відомі праці, як «Кахлі Чернігівщини XVIII-XIX ст.», «Гончарські кахлі Чернігівщини», «Шльонський гончарський круг», «Орнамент Бубнівського посуду (Поділля)», «Пузирьковський посуд на Чернігівщині», «Кахльові печі в садбі Покорщина», «Глечик з хрестиком», «Нарис з історії кахльових заводів Чернігівщини XIX ст.», «Нарис з історії заводу Миклашевського в селі Волокитині». Дослідженню Чернігівщини присвячена праця «Кролевець (опорний пункт художнього ткацтва на Україні)», «Скатерть гетьмана Івана Скоропадського». Велику цінність для сучасних дослідників мають її рукописні праці «До історії ніжинського золотарства», «Про ніжинського майстра-годинникаря Городецького» тощо. Цікавим є розвідки етнографа про глухівську землячку – дослідницю Пелагею Литвинову за її родинними документами і рукописами.

Особливу цікавість з цього циклу становлять вірування, пов'язані з глиняним посудом. Під час експедиції на Чернігівщину, яку організував Кустарним відділ Київського сільськогосподарського музею влітку 1926 р. Спаська в селі Шатрище Новгород – Сіверського повіту придбала у місцевого гончаря Дениса Щербака чорнолощений горщик з хрестиком. Саме це поклало початок її подальшим науковим пошукам. Спаська спробувала дослідити поширений на Лівобережжі звичай писати на посуді для зберігання молока хрестики та розглянути це в широкому контексті народної календарної обрядовості. Хрест був простий, гостроконечний і наносився фарбуючою мінеральною речовиною на щойно сформований на крузі глечик. Зазвичай чорнолощений посуд мітили хрестиком за допомогою гончарного ножики. Інколи, за нотатками спаської, це робили з допомогою «колісця». «Це – дерев'яна ручка (12 см. завдовж.), що на кінці поширюється і кінчається двома рогаками, а між ними на шпінюку дерев'яний барабан (2 діам.) з геометричним мережаним візерунком» [3, с. 364]. Про хрест на горщику гончар розповів не одразу й не дуже охоче, та з умовою, щоб не робили з цього сміху. З'ясувалось, що мітить він глечики лише ті, які виготовляє раз на рік в Збірну (Федорову) суботу, тобто в суботу на першому тижні Великого посту. Коли вдарять перші церковні дзвони, гончар сідає формувати глечики і робить їх стільки, скільки встигне зробити до кінця Божої служби, помічаючи всі хрестами. За такі глечики гончар брав подвійну плату. З ними господині обережніше обходилися, частіше їх мили. Збірна субота, язичницький збір, християнські символи і вірування незрозумілим чином поєднуються не лише в один день, а й в спільній символіці. Звертаючись до праць Литвиної, Маркевича, Чубинського, Макаренка Євгенія Юріївна намагалася розкрити походження символіки хреста та цікавий зв'язок поганських та християнських звичаїв та забобонів. Такі глечики виготовляли і в інших місцевостях Чернігівщини, але збірними їх не називали. Їх робили, щоб було багато молока і відьми корову не псували. Даний звичай зберігався досить довго. Гончар з с. Верба Коропського району розповідав, що бачив, як один гончар, перед тим, як зрізати глечик, черкнув по ньому хрестик. Так робили і оleshнянські гончарі. І таких цікавих нотаток в Спаської дуже багато.

Як свідчать фонди архівних сховищ, де нині зберігається наукова спадщина Євгенії Спаської, чимало її досліджень чекає на публікацію. Серед них «Скатерть гетьмана Івана Скоропадського (1646–1722)». Ще взимку, наприкінці 1964 року, дослідниця завершила цю розвідку й надіслала її до Києва своїм приятелькам Марії В'яземитиній та Марії Новіцькій. Розповідь про гетьманські обриси цікава тим, що на них вишиті ініціали та звання власника, що дає змогу датувати вироби, визначити, бодай приблизно, коли і де їх виготовлено. Авторка розуміла, що її праця вкрай необхідна

музейним працівникам, яким вона може допомогти у паспортизації безлічі музейних експонатів. Тому вона надсилає кілька примірників і до Чернігова. Робота дослідниці мала успіх: Відділ тканин Московського історичного музею звертається з проханням перекласти цю роботу російською мовою, бо вона допоможе датувати деякі українські експонати з їх колекції. Ця розвідка, на думку дослідниці, завелика, й Євгенія Спаська була певна, що її навіть не захочуть друкувати. Їй радили дещо переробити, але вона писала: «...ані сили, ані охоти...До того ж я вважаю, що в такому вигляді вона найпотрібніша музейним працівникам, тим, хто хоче вивчати і вивчає українську вишивку, бо допомогла б їм краще паспортизувати речі у своїх колекціях» (3 листа від 19 грудня 1964 року) [7, с. 278]. Готуючи цю роботу до видання, Спаська врешті дещо скорочує, відредагувала, вилучила русизми, впорядкували викладений особливо дріб'язкові посикання, які сягали майже половини тексту. Цінність дослідження полягає в тому, що обриси Скоропадського вивчалися протягом 1926-62 рр., а одна з найкращих пам'яток зовсім зникла - тільки й лишилась в описах цієї «фактографічної» довідки Євгенії Спаської.

Євгенія Юріївна Спаська – непересічна постать в українській етнографії. В українознавстві її часто називають ластівкою, адже її праці поклали початок багатьом подальшим дослідженням. На долю цієї тендітної жінки випали страшні випробування: Перша світова війна, репресії, цькування радянської влади і довгі роки поневірянь на чужині. Доля випробувала Євгенію Спаську на міць все життя. Незламність характеру, любов до неньки України, всього рідного, небайдужого серцю справжнього патріота були саме тим стержнем, який не дав їй зламатися. І її зірка запалала. І горить до сьогодні, адже її науковий доробок переоцінити навіть нам, сучасникам, важко.

Джерела та література:

1. Борисенко В. На тернистій ниві української етнології: Катерина Грушевська, Ніна Загида, Лідія Шульгіна, Євгенія Спаська / В. Борисенко // Українки в історії / За ред. В. К. Борисенко. – К. : Либідь, 2004. – С. 76–83.
2. Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є. Ю. Спаської / С. Білокінь // Народна творчість та етнографія. – 1996 - № 6. – с. 64 – 67.
3. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині: Уривки зі щоденників, р.р. 1921-1926; головним чином про гончарство чернігівське // Ніжинський історико-краєзнавчий музей, ф. 8, оп.1, од. зб.7.
4. Спаська Є. Гончарні кахлі Чернігівщини XVIII – XIX ст. / Є. Спаська – К., Вид-во Київського крайового сільськогосп. Музею та П. П. П. виставки, 1928 р – 24 с.
5. Спаська Є. Кахлі Чернігівщини (XIII–XIX ст.) / Є. Спаська – К. : Вид-во київського крайового сільськогосп. музею, 1927. – 33 с.
6. Спаська Є. Ю. Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Міклашевського (1839 - 1861). – Матеріали з етнографії та мистецтвознавства, Вип. V. – К. : Вид-во П. П. П. виставки, 1959. – 157 с.
7. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Є. Спаська // Наука і культура України. – К., 1990. – С. 272–286.
8. Шудря Є. Всім серцем на Десні...(зі спадщини дослідниці народного мистецтва Євгенії Спаської) / Є. Шудря // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5-6. – С. 73–75.

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА В ЧЕХІЇ У XX СТ.

Стаття присвячена українським мігрантам в Чехії, зокрема детально аналізуються шляхи формування української діаспори в Чехословаччині у I пол. XX ст., а також розкриваються особливості суспільно-економічного та культурно-освітнього становища українців в Чехії протягом минулого століття.

Ключові слова: Чехословаччина, Чеська республіка, міграції, діаспора, українці.

Згідно даних Державної служби статистики кожного року з України виїжджає від 10 – до 20 тис. чол., більшість з яких залишається на постійне місце проживання в інших країнах [11]. Масова українська еміграція почалася в останній чверті XIX ст. і не припиняється до нашого часу. Для визначення причин цих процесів необхідно проаналізувати історію української еміграції, а також визначити основні соціально-економічні та політичні причини, які призводять до міграцій.

В історіографії українську еміграцію прийнято умовно поділяти на чотири хвилі: перша – з 70-х рр. XIX ст. – до Першої Світової війни, друга – за часів Української революції 1917-1919 рр., третя – після Другої світової війни, четверта – починаючи з середини 90-х рр. XX ст. і до нашого часу [6, с. 29]. Для кожної хвилі характерні причини і особливості міграцій, але спільними для усіх хвиль є причини, пов'язані з соціально-економічними негараздами в Україні.

У контексті запропонованої до вивчення проблеми актуальним наразі виглядає питання еміграції українців до Чеської Республіки, оскільки кількість етнічних українців у цій країні є однією з найбільших у Європі, і вона постійно збільшується. Тільки за останні десять років кількість українців у Чехії збільшилася майже на 100 тис. осіб – останній перепис населення проведений у Чехії у 2011 р. засвідчив, що кількість етнічних українців у державі становить 116139 тис. осіб [9, с. 232]. Цьому сприяє багато факторів, серед яких визначне місце займає історія українсько-чеських відносин та політика чеського уряду щодо українських мігрантів. В цілому за останнє століття в країні сформувалася потужна українська діаспора, діє цілий ряд культурних, освітніх та громадських установ, які допомагають нашим громадянам краще адаптуватися до життя в іншій країні.

Питання історії українців в Чехії привертало увагу багатьох дослідників. Перші роботи, зокрема належать дослідникам-емігрантам – Наріжному С. П., Марунчаку М. Г., Дорошенку Д. І., Барану С. І. Серед сучасних досліджень вирізняються праці Трошинського В. П., Ульяновського В. І., Ульяновської С. В., Кліша А. Б. та ін. Праці вищезгаданих науковців, в більшості своїй, відображають власне культурницькі і громадські ініціативи діаспори, проте не орієнтовані на відображення процесів, які призвели до утворення української діаспори на чеських землях, а також факторів, завдяки яким вона стала найбільш потужним осередком українства у Європі. Саме цим питанням присвячене запропоноване дослідження.

Перші українські переселенці з'являлися на чеських землях з кінця XIX ст. Проте фактично це були поодинокі міграції – переїздили переважно студенти, які прагнули здобути освіту у Карловому університеті та інших навчальних закладах, а також представники освітньої та літературної інтелігенції.

Масові міграції почалися за часів другої хвилі, коли після поразки українських національних

сил в революції 1917–1919 рр. на територію Східної Європи починають проникати вояки армій українських військових формувань – армій УНР, ЗУНР, Директорії України та ін. Так, станом на 15 листопада 1920 р. Чехословацькою республікою було інтерновано 6234 військовослужбовці Української Галицької армії [7, с. 6]. Вояки були роззброєні та розміщені у військових таборах Німецький Яблонець, Ліберець, Йозефов, за принципом екстериторіальності із власною адміністрацією та судочинством [1, 573 с.]. За іншими даними загальна кількість вояків УГА в Чехословаччині могла становити 10-15 тис. осіб [7, с. 6].

Крім військовослужбовців, поразка української революції спричинила еміграцію і цивільних осіб, які були причетні до українського державного будівництва. Станом на 1922 р. чисельність українців у Чехословаччині становила близько 20 тис. осіб [7, с. 7]. Для порівняння, станом на кінець 1920-х рр. у Німеччині та Югославії проживало близько 15 тис. українців, у Франції – до 10 тис., Болгарії – до 7 тис., Румунії – 3 тис. [7, с. 7]. Серед мігрантів переважали представники політичної еліти Української Центральної ради, Української Держави гетьмана Скоропадського, Директорії України, а також творча інтелігенція, яка була противником встановлення радянської влади на Україні. Зі спогадів історика Д. Дорошенка про своє перебування у Празі: «Кругом багато наших людей: половина колишнього українського Києва!» [8, с. 480].

Таким чином у 20-х рр. ХХ ст. Чехословаччина стає найбільшим осередком українства у Європі і зберігає цей статус протягом всього міжвоєнного періоду. Головним чином цьому сприяла лояльна політика чехословацького уряду, та особиста позиція президента республіки – Т.Г. Масарика. У 1922 р. саме за ініціативи Масарика на урядовому рівні було розроблено та втілено в життя план «Російської допоміжної акції», яка мала на меті підтримати представників наукової і культурної еміграції з колишньої Російської імперії шляхом забезпечення їх соціально-економічних і культурних прав [8, с. 478].

Впродовж 1920-х рр. в державі було засновано ряд українських освітніх, наукових, культурних та громадських установ. Створювалися і громадські організації, які займалися працевлаштуванням українців, зокрема, діяла спеціальна комісія, за посередництвом якої українські інженери могли отримувати освіту в Чехословаччині і працевлаштовувалися в Польщі, та Республікансько-демократичний клуб, який сприяв працевлаштуванню своїй членів [3, с. 36]. В країні відкривалися виробничі кооперативи, майстерні та їдальні для українських мігрантів. Також, завдяки Томашу Масарику українські емігрантські організації були прийняті під опіку багатьох міністерств, які надавали їм матеріальну підтримку та забезпечували розвиток культурно-просвітницьких ініціатив, зокрема і розвитку вищої освіти для українців [5, с. 5]. Окрім цього, серед заслуг президента Масарика необхідно вказати розвиток україністики у Карловому університеті, а також запрошення працювати в цьому навчальному закладі відомих українських науковців – Д. Дорошенка та О. Колесса [4, с. 116].

У зазначений період в Празі було засновано велику кількість наукових, освітніх і культурних установ та громадських організацій: Українське історико-філологічне товариство (1923 р.), Український академічний комітет (1924 р.), Український інститут громадознавства (1924 р.), Український громадський видавничий фонд (1923 р.), Спілка українських лікарів (1922 р.), Українське правниче товариство (1923 р.), Українське педагогічне товариство (1923 р.), Чесько-український комітет допомоги українській молоді та ін. У 1925 р. створено Музей української визвольної боротьби. Багато установ друкували свої наукові видання [2, с. 576]. У 1921 р. до Праги

перемістився Український вільний університет, ректором якого став український історик, професор О. Колесса, було створено Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, а також українську гімназію. У 1922 р. засновано Українську господарську академію в Подебрадах [4, с. 116].

В цілому у міжвоєнні роки понад 2000 українців отримали дипломи вищих шкіл у Чехословаччині [2, с. 576]. Ці установи отримували фінансові дотації від чехословацького уряду, а Український чехословацький комітет допомоги українським та білоруським студентам преміював студентство стипендіями. Багато студентів після закінчення навчання емігрували у Західну Європу або в країни Північної Америки, інші поверталися у Галичину, проте Чехословаччина залишалася найбільшим осередком української еміграції аж до 1945 р.

Фактично, Прага і Подебради стають єдиними у світі осередками української освіти. Тільки урядом Чехословаччини визнавалося право випускників українських та російських гімназій на продовження навчання у вузах та державного утримання [8, с. 479]. Завдяки вищевказаним ініціативам Прага стає освітнім, культурним та громадським центром української еміграції в Європі.

Крім Праги і Подебрад найбільше українців проживало у Брно та Ліберці [2, с. 577]. Але українці також були розсіяні по всій країні, багато лікарів, вчителів, інженерів отримали право працювати у Підкарпатській Русі, яка входила до складу республіки на правах автономії [8, с. 479]. Проте ці звершення почали занепадати у 1930-х рр. Через економічну кризу уряд республіки змушений був суттєво скоротити, а згодом і припинити дотації на емігрантські установи. Окрім цього, ще однією причиною стало зближення урядів Чехословаччини та Радянського Союзу, тому підтримка емігрантів поступово відходила на другий план [8, с. 481].

Ці фактори призвели до того, що багато установ української діаспори самоліквідувалися, інші перебували на межі існування. Із навчальних закладів залишилися лише Український вільний університет та Українська господарська академія, яка була реорганізована в Український технічно-господарський інститут як школа заочного навчання, суттєво зменшується і видавничий рух [2, с. 576]. Багато українців почали виїжджати за кордон, тому станом на 1934 р. в республіці проживало вже 16 тис. українців [7, с. 7].

Окупація Чехословаччини німецькими військами погіршила ситуацію. Майже всі українські установи і організації було закрито, окупаційна влада дозволила працювати лише нечисленним науковим установам, які проіснували до кінця Другої Світової війни.

Після закінчення військових дій до Чехословаччини повертаються військовослужбовці І Чехословацького корпусу, в якому служили, зокрема і етнічні українці, переважно вихідці із Закарпаття та Волині. Курс республіки на вступ до країн Соціалістичного табору та доволі тісні відносини із СРСР унеможливлювали розвиток українських установ та організацій, тому культурні і громадські звершення української діаспори в цей час були мізерними.

Докорінно ситуація змінюється у 90-х рр. минулого століття, під час четвертої хвилі української еміграції. Економічна криза, безробіття, низький рівень життя змушував наших співвітчизників мігрувати до країн Європи та Америки. При чому Чеська республіка знову стала пріоритетною серед українців. Серед факторів, які сприяли цьому, необхідно назвати лояльну політику чеського уряду, що була спричинена соціально-економічною ситуацією в країні. Чеські громадяни стали незадоволені рівнем їх соціально-економічного життя, і тому багато людей виїхало на роботу до сусідньої Німеччини. Натомість вільні робочі місця зайняли мігранти, переважно з республік колишнього Радянського Союзу, а також переселенці із Південно-Східної Азії.

Переселення здійснювалося через спеціальні організації, що займалися освітніми програмами та наданням послуг з працевлаштування спеціалістів. При цьому мігранти отримували можливість проживати та працевлаштовуватися в країні на законних підставах. Згідно перепису населення, який був проведений у Чехії у 1991 р. в державі проживало 15,3 тис. етнічних українців [6, с. 210]. Дані перепису 2001 р. засвідчили наявність 22112 етнічних українців [10, с. 56].

Сьогодні українська діаспора у Чехії має потужні освітні та культурні осередки. В країні діють відновлений педагогічний університет імені М. Драгоманова (як відділ філія київського університету), Українська гімназія в Празі, а також велика кількість громадських організацій – «Українська ініціатива в Чеській Республіці», «Об'єднання українців та прихильників України в Чеській Республіці», «Об'єднання українок в Чеській Республіці», «Форум українців в Чеській Республіці» та багато інших [12]. Крім цього в країні виходять друком багато україномовних видань «Пороги», «Український журнал», «Українська газета». Велику фінансову підтримку вищезгадані організації отримують від чеського уряду.

Таким чином, в Чехії у ХХ ст. сформувалися потужні осередки української діаспори, які впродовж минулого століття створили потужні освітні, культурні та наукові установи, звичаї і традиції яких є актуальними і в наші часи. Багато установ діє і в наш час. Вони відновлюються силами українських громад, а також створюються нові осередки українства метою яких є збереження національної мови, культури, а також соціально-правовий захист українських мігрантів. Завдяки цим заходам, а також лояльній політиці чеського уряду щодо мігрантів, кількість українців у республіці постійно збільшується, і наразі українська діаспора в Чехії є однією з найбільших у Європі.

Джерела та література:

1. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами / С. Баран // Енциклопедія українського українознавства. Загальна частина. – Репринтне видання 1949 р. – К., 1995. – Т. 2. – С. 571-577.
2. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949-52. – 1230 с.
3. Єпик Л.І. Політична діяльність К. Мацієвича у міжвоєнний період / Л. І. Єпик // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. / Ред. кол.: К.К. Васильєв, В.М. Власенко, А.В. Гончаренко та ін.; за заг. ред. С.І. Дегтярьова. – Суми: СумДУ, 2011. - Ч.2. - С. 36-39
4. Моторний В. Олександр Колесса й українсько-чеські взаємини міжвоєнного двадцятиліття / В. Моторний // Проблеми слов'янознавства, 2002. – Вип. 52. – С. 110-117.
5. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К.: вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
6. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
7. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.
8. Ульяновська С. Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами / С. Ульяновська, В. Ульяновський // Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 477-497.

9. Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje, 55(3), 2013
10. Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 200 – obyvatelstvo Česká republika, 21 března 2003
11. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. – Дата звернення: 14.11.13.
12. Українська ініціатива в Чеській республіці. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrajinci.cz/>. – Дата звернення: 14.11.13.

Валерія Федченко

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ СЕЛА ТУПИЧІВ ГОРОДНЯНСЬКОГО РАЙОНУ В СПОГАДАХ СТАРОЖИЛІВ

В статті висвітлено давні звичаї, схарактеризовано послідовність виконання обрядів та традиції святкування весілля з уст місцевих жителів села Тупичів Городнянського району Чернігівської області.

Ключові слова: весільна обрядовість, сватання, виття «вільця», «засиділася в дівках», «пиріг різати», розплітання коси, «покривання», «кури».

Актуальність даного дослідження обумовлюється зростанням інтересу людства до своїх духовних джерел і традиційної спадщини. На сьогодні все більше уваги приділяється вивченню, збереженню та розвитку народних свят, обрядів, фольклору. Вони мають зайняти не останнє місце у формуванні цивілізаційної культури. В нашому випадку мова, насамперед, йде про взаємозв'язок регіональних і національних культур. Культурні традиції на різних етнічних територіях, в тих або інших регіонах, мають свої особливості і різняться між собою самим дійством.

Сучасна культура поєднала суспільство, що засноване на духовних та матеріальних цінностях, творчому розвитку особистості, поширенні наукового знання і передових технологій, взаємозбагаченні національних культур, відношенні до життя і навколишнього середовища. У цій площині важливе місце належить духовним традиціям. Однією з провідних форм їх функціонування можна назвати весільну обрядовість. Це один із найстійкіших і найскладніших компонентів традиційно-побутової, духовної культури, яскравий показник етнічної ідентичності. У ній простежуються як пережитки архаїчних уявлень, так і специфіка соціальних та сімейно-шлюбних відносин, що формувалися в різні історичні епохи.

Весілля – стародавній звичай, що сягає своїм корінням в далеке минуле і являє собою певну подію з елементами театральності. Усе це пронизане символічним змістом, що додає весіллю свій неповторний колорит і специфічний сценарій, у якому беруть участь усі посвячені в дійство особи. Символічними є не тільки структура, але і деталі, які супроводжують весь цикл весільної обрядовості. Коло посвячених охоплює всіх присутніх людей, які тим або іншим чином залучені до участі в цьому процесі.

Під час проходження етнографічної практики в селі Тупичів, Городнянського району, мною було досліджено особливості святкування весілля, які притаманні лише цій місцевості. Кожна дія має свій стиль, час і свою значущість для святкування, якими вона і відрізняється від інших частин

весілля. Сценарій самого свята розпочинається зі сватання. За свідченнями багатьох респондентів села, сватання проводили у вівторок, четвер або вихідні. Вибравши день для проведення сватання – дату тримали в таємниці, так само, як і маршрут, за яким свати будуть їхати до батьків нареченої. Головними учасниками цього обряду були свати і свахи. Сватів вибирали з родичів, друзів нареченого або зверталися за допомогою до свах. Свах запрошували у випадку, коли виникала потреба знайти відповідну наречену, зібрати інформацію про її сім'ю, придане, характер, зовнішність тощо. Часто саме від свах парубок і дівчина дізнавалися про існування один одного, за бажанням могли зустрітися таємно, а могли побачитися лише на весіллі.

Желдак Ганна Йовівна (1922 року народження, уродженка с. Невкля. На даний момент проживає в с.Тупичів) пригадує весільні коломийки, присвячені сватанню: «Прийжджали мене сватать на серой кобиле, обернулися назад – жениха забили», «Сваха сваху ждала, свату квасу наробила, сватів напоїла», «Пусти свата в хату, нас тут не багато, сем раз да по семеро, свату хату перевернемо», «Мене сватали свати з такими договорами, щоб ботиночки були з високими підборами» [1]. Далі дія, за її словами, відбувалася за таким сценарієм: переступивши поріг, одержавши дозвіл увійти в будинок, свати кланяються в знак вітання і подяки за прийом господарям будинку. Потім запитують, чи туди вони прийшли, де живе красна кунія, прекрасна дівиця і тому подібне. Всі переговори велися стоячи, щоб не виглядало, що дівчина «засиділася в дівках». Переговори могли з першого разу закінчитися нічим й це не означало, що батьки проти шлюбу – просто у той час вважалося непристойним спішно віддавати свою дочку, давати згоду з першого сватання. Сватів могли засилати і другий, і третій раз, хоча рішення було зрозуміле відразу. Якщо ж батькам не подобався претендент, то просили прийти іншим разом, посилаючись на молодість дівчини або на «недостатньо багате придане». У грубій формі вказувати на двері сватам інколи примушували виняткові обставини, особисті мотиви. Тоді свати, залишаючи будинок, закривали двері спиною. При сприятливому повороті справи на друге сватання нерідко їздили самі батьки молодого.

Заяць Марія Миколаївна (1938 року народження, уродженка с. Невкля. На даний момент житель с. Тупичева) про святкування весілля у Тупичеві розповідала так: на сватання ходили «пиріг різати» – це означало, що дівчина вже засватана [2]. На цій зустрічі обговорювалися день весілля, майбутні витрати, придане нареченої, її обов'язки в новій сім'ї і тому подібне. Прийшовши до згоди, батьки призначали оглядини нареченої і день для відвідин будинку жениха, огляду його господарства. Закінчували зустріч гулянням і веселими піснями. Традиційно склалося, що молодий відповідав за обручки, музику і транспорт на весілля. Молодій же приділялася роль «зшити весільне плаття». Плаття, обов'язково повинне бути білосніжно білим, що символізує біле, тобто щасливе життя для пари, яка йде під вінець. Тиждень перед весіллям молоді одягалися у «весільні строї» та обходили усіх, кого б вони хотіли бачити на своєму весіллі. Це проходило окремо один від одного. Молоду супроводжували дружки, а молодого – дружки, надійна підтримка і свита наречених. Дівчина обов'язково повинна була завітати з запрошенням і до оселі майбутнього чоловіка, де для неї влаштовували особливо гостинний прийом. Підготовка до випікання весільного короваю або калача – один з найпоширеніших дохристиянських весільних обрядів. В його випіканні, за свідченням Стеблянко Ольги Фомінічної (1930 року народження, уродженки с. Тупичева) брала участь жінка, яка щасливо прожила в шлюбі зі своїм чоловіком. Вважалося, що вона передасть частинку сімейного щастя молодят. Поринувши у спогади минулих літ, Ольга Фомінічна навіть пригадала ім'я жіночки – Самохвалової Галі, що для більшості жителів у Тупичеві випікала коровай [3]. Корінна

жителька с. Тупичева Гутар Ніна Григорівна (1941 року народження) пригадує, що під час випікання короваю, приходила хрещена мати молодії і співала веселі пісні, передаючи таким чином своїй хрещеній доньці найкращі побажання. У селі є застереження стосовно жінок, які стали вдовами чи то нещасливо прожили в шлюбі. Коли наречену саджали на воза чи в машину, то біля неї ні в якому разі не садили жінку – вдову, бо вважали що її негативна енергетика може передатися нареченій і її також може спіткати горе у подружньому житті. За свідченнями Желдак Ганни Йовівни, існував невеличкий заговор: коли саджали наречену на воза, то родичі рвали горох і промовляли «девять к деветью, а десята невеста, кони не троньте с места» [1].

Дівич-вечір влаштовували напередодні весілля. Такі молодіжні вечори проходили окремо в оселях молодії та молодого. У домі молодії збиралися дівчата, співали пісні журливі, проводжали наречену в доросле подружнє життя, вили «вільця». Гутар Ніна Григорівна розповідала, що в цей вечір батько і матка вистругували 7 або 12 гілок і вили їх. Прибирали різнокольоровими стрічками, папером, квітами (якщо був сезон) та тістом з короваю. Потім цей оберіг виставляли на весільний стіл, а по закінченню гуляння «вільця» роздавалися родичам, у яких були незаміжні дочки, і вони могли стати складовою частиною тих «вілець», що будуть на весіллі у цих дівчат. Вважалося, що дівчата, які отримають «вільце», швидко вийдуть заміж.

В день весілля молодий зі своїми сватами їхав по наречену. За словами респондентки Сенюк Ніни Іванівни (1934 року народження) шлях від нареченого до нареченої «усипався» піснями, частівками. Вона навіть пригадує одну з них: «Ми ж таки за порошею, едем за хорошею» [5].

Зустріч молодого відбувалася біля оселі нареченої. У хаті нареченої її брати, сестри, близькі родичі перев'язують дружків рушниками, які приготувала нареченою, а вони намагалися проникнути до молодії потай. Процес перев'язування та викупу нареченої супроводжувався жартами, сміхом, штовханиною, гіперболізованою критикою. Потім, після частувань, подружжя відправлялося до місцевого РАГСу, де реєстрували свій шлюб. Желдак Ганна Йовівна згадала приказку, яку промовляли для подружжя після розпису: «Собрав Бог до кушці постолі і онучі» [1]. Сенюк Ніна Іванівна пригадала, що за її молодості у нареченої не було фати, а лише вінок зі стрічками, а весільні обручки на той час собі не всі могли дозволити [5]. Після реєстрації подружжя пара поверталася додому, де на них чекали батьки. Молоді тричі вклонялися батькам, а ті підносили їм хліб-сіль. Число «три» віддавна уособлювало «повноту», тобто виражало максимальну шану майбутній родині. (В Україні з давню повелося – якщо гостю на порозі підносять хліб – це означає, що він бажаний гість і до його візиту готувалися, а сіль завжди вважалася показником достатку і дуже цінним продуктом). Далі відбувалося саме гуляння за окремим сценарієм, наприкінці якого старша дружка розплітала нареченій косу, в знак прощання з дівочтвом. На голову дівчині свекруха пов'язувала білу хустку – це символічне приєднання молодії до жіночого гурту знаменувало її остаточне прощання з дівуванням. Під час усіх дійств, жінки співали жалісних пісень, нагнітаючи емоції. Після «покривання», неодружена молодь залишала весілля, а молоду виряджали до нової родини. Це найбільш драматичний момент весілля, коли молода прощається зі своєю матір'ю, рідними, хатою. На воза виносили посаг молодії, який дорогою демонстрував не стільки достаток молодії та її рідних, скільки її працелюбність.

Весільний «поїзд» рушав до подвір'я молодого, де їх зустрічала свекруха. Свекруха благословляла невістку і запрошувала до хати. Желдак Ганна Йовівна розказувала, що коли молода входила до хати нареченого й свекрів, то промовляла: «Чия хата, чия піч, а моя тут така річ» [1]. Наступного дня, за свідченням жительки села Тупичева Гутар Ніни Григорівни, до молодії приходять

її подруги і приносять гостинці. Вони розпитують у неї, як її прийняли свекри і чи не ображають. Третій день весілля – «кури» або «цигани». В оселі молодого збирається вся рідня. Вони наряджаються в циганів, лікаря, діда та бабу. З гармошкою і піснями, танцями, жартами ватага обходить усіх, хто гуляв на весіллі. Дорогою зупиняють кожного перехожого, частують його, ворожать. Збирають курей, яйця, горілку, сало, ковбасу. (Молоді з «циганами» не ходять). Все приноситься в дім до молодого, де вариться юшка, смажиться яєчня, все ставиться на стіл і гуляння продовжується. Через тиждень молода йде додому до своїх батьків, розповідає як їй живеться у новій родині.

Весілля найчастіше святкували за наставляннями батьків, які підказували своїм дітям прямо в процесі свята що і як повинно відбуватися. Традиційне українське весілля має порівняно з іншими видами духовної культури чи не найбільше варіантів, причому відмінності в обрядових діях існують не лише в різних районах, а й у межах однієї місцевості. Природно, що розвиток різноманітних норм, варіантів весілля обумовлений неоднаковими історичними, соціально-економічними, географічними умовами різних районів України, міжетнічними контактами і взаємозбагаченням культур сусідніх народів. В реальній практиці в даному селі сформувалися регіональні типи весілля з рядом локальних підтипів. Загальна композиція досліджуваних локальних варіантів будується за єдиною схемою: сватання, дівич-вечір, посад молодих, вирядження молодої до свекрухи, обряди в домі молодого.

Районні відмінності села простежуються в комплексі звичаїв, народних вірувань, уявлень про забезпечення щасливого шлюбу молодят у формі весільних атрибутів, обрядовості хліба, у весільній термінології. Так склалося, що в кожній родині старожили намагаються передати традиції, звичаї, які є притаманними лише їхньому поколінню. Дослідивши це питання, можна дійти висновку, що навіть в одному селі весільна обрядовість має свою специфіку. І це стосується не тільки уявлень чи звичаїв, а й випікання весільного хліба. Одна родина для випічки короваю запрошує кумів, сусідів, а в інших родині випікають самі батьки молодят, віщуючи щасливу долю своїм дітям. Рецептúra і магічні властивості короваю залежать від того, хто займається випіканням обрядового хліба.

Окремого розгляду заслуговують пісні, що несуть як повчальний, так і символічний характер. Для прикладу пропоную пісню, яку заспівала мені Желдак Ганна Йовівна. Ця пісня є свідченням того, що батьки часто впливали на вибір молодих і як наслідок – молодята страждали через відсутність почуттів, розлучення з коханими тощо. Такі пісні дуже емоційні, сумні та, як зазначила Ганна Йовівна, сльозливі.

«Ой, віддавала мене мати тай за недоростка,
а я ж того недоростка зроду не любила.
І чотири неділі з ним не говорила,
на 5-й неділі промовила слово.
Запрягай же ти недоросток, коня вороного,
дай поїдем гостювати дай до мого роду
Їдем ми полем, їдем другім, а на третім полі стали ми з'їжджати,
стала я свого недоростка із возу спихати.
Злізь, злізь недоросток із возу додолу,
я поїду гостювати сама к моєму роду.
Прив'язала недоростка до сосни плечима,
до сосни плечима, на Дунай очима.

Ой їж же ж ти недоросток у лісі сухую травку,
а пий ти ж недоросток з Дуная воду.
Я поїду гостювати сама к моєму роду.
Небагато гостювала всього три неділі,
на четвертій неділі, я додому їду,
Та й до свого недоростка обідать заїду.
Посадила недоростка я на воза, та й їдем додому,
вийшла мати свого сина зустрічати.
Да й питає: «Ой, як тобі мій синочок, як же гостювалось?»
А він і каже: «Не питай моя мамко в мене гостювання,
а шукай же ж мені мамко на смерть одівання» [1].

Отже, на основі зібраних матеріалів, можна зробити висновок, що особливе місце в с. Тупичеві займають звичаї та обряди. Адже з споконвіків місцеве населення намагалось донести, й нічого не втративши, передати своїм дітям знання, щоб не перервався зв'язок поколінь, щоб зберегти генетичну пам'ять свого народу.

Нині багато традиційних звичаїв корінного населення поступово відходять у минуле, однак в сучасній обрядовості зберігаються окремі їх елементи, які використовують при святкуванні весілля.

Джерела та література:

1. Розповідь – спогад Желдак Ганни Йовівна, 1922 року народження, уроженка с. Невкля Городнянського району.
2. Розповідь – спогад Заяць Марії Миколаївни, 1938 року народження, уродженки с. Невкля Городнянського району.
3. Розповідь – спогад Стеблянко Ольги Фомінічни 1930 року народження, уродженки с.Тупичів Городнянського району.
4. Розповідь – спогад Гутар Ніни Григорівни 1941 року народження, уроженки с.Тупичів Городнянського району.
5. Розповідь – спогад Сенюк Ніни Іванівни 1934 року народження, корінної жительки с.Тупичів Городнянського району.

Тетяна Шеремет

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПРИГОДНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто передумови розвитку екстремального туризму в Україні і схарактеризовано найпопулярніші види цього напрямку, а саме: водний та спелеологічний туризм.

Ключові слова: екстремальний туризм, Федерація спортивного туризму України, водний туризм, спелеотуризм.

У останні десятиліття пригодницький туризм (*adventure tourism*) набуває популярності серед любителів активного відпочинку у всьому світі. Пригодницький туризм – різновид туризму, пов'язаний з фізичним навантаженням та організацією нестандартних турів у екзотичні й екологічно чисті природні резервації та включає незвичайні подорожі, нетрадиційні транспортні засоби. За визначенням дослідників, подорож може вважатись пригодницькою, якщо вона має 1)

непевний результат, 2) елемент небезпеки та ризику, 3) виклик, 4) очікування відзнаки, 5) новизну, 6) стимулювання організму та хвилювання, 7) есканізм, 8) дослідження та відкриття, 9) контрастні емоції [2, с. 9].

Про популярність пригодницького туризму свідчить той факт, що у річному звіті Всесвітньої туристичної біржі за 2012-2013 рр. (ITB Berlin The World's Leading Travel Trade Show) йому присвячено окремий розділ [1].

В Україні пригодницький туризм розвивається як невід'ємна складова туристичної галузі і спрямований на зміцнення здоров'я, розвиток фізичних, морально-вольових та інтелектуальних здібностей людини. Розвиток нових напрямів активного туризму, проведення комбінованих за видами туризму подорожей (автомобільного, велосипедного, вітрильного, водного, гірського, мотоциклетного, пішохідного, спелеологічного тощо) з використанням наявних природно-рекреаційних, історико-культурних та кадрових ресурсів країни створює умови для залучення до активних занять туризмом населення України.

Популярність пригодницького туризму актуалізує дослідницькі завдання, зокрема, аналіз передумов розвитку цього напрямку туризму в Україні.

Як і будь-який напрямок туризму, пригодницький туризм потребує ресурсів. До них ми можемо віднести природні та організаційні.

Організаційною передумовою розвитку екстремального туризму є створення Федерації спортивного туризму України, яка була створена у вересні 2000 р. на Установчому з'їзді у Вінниці. Завданням якої було визначено всебічне сприяння підвищенню статусу активного туризму, а також вітчизняної туристичної галузі. Діяльність Федерації мала служити всебічному гармонійному розвитку особи, зміцненню здоров'я населення, формуванню здорового способу життя, культурному і духовному розвитку громадян України. Було розроблено та затверджено «Програму діяльності Федерації активного туризму України на 2001-2005 рр.». «Програма» стала стрижнем усієї діяльності Федерації. Федерація відкриває для себе безмежне поле діяльності у розбудові місцевих осередків, створенні клубної мережі, секцій активного туризму в колективах фізичної культури і, відповідно, їх інформаційному, методичному, нормативно-правовому забезпеченні.

Нині в осередках Федерації найбільше комісій з пішохідного туризму – 22, далі йдуть комісії з гірського та водного туризму – по 19, велосипедного – 15, спелеологічного – 14, лижного – 12, вітрильного – 4. Крім того, за перші два роки діяльності Федерації значно зросла кількість всеукраїнських та регіональних змагань зі спортивного туризму.

Федерація спортивного туризму України є спадкоємцем радянського туризму з його розгалуженою організаційною мережею та спеціалістами високого рівня. Її існування та активна діяльність є важливою передумовою для розвитку пригодницького туризму в Україні, бо у складі ФСТУ перебувають найкращі спеціалісти з різних видів туризму. В умовах ринкової економіки вони є організаторами та провідниками у пригодницьких турах. У пошуках кваліфікованих провідників туристичні агентства і компанії звертаються до Федерації, адже вона є осередком, який акумулює досвідчених туристів. А для організації пригодницьких подорожей досвід провідника, його фахові навички є запорукою безпеки туристів.

До природних передумов розвитку пригодницького туризму в Україні можна віднести: наявність рельєфу, складного для подолання, печер, розгалуженість річкової мережі, гір тощо.

В Україні розвивається водний туризм (як вид екстремального туризму). Найбільш популярні

річки це: Десна, Південний Буг, Сіверський Донець, Псел та інші. Для більш активного і небезпечного відпочинку туристи часто обирають гірські річки. Це обумовлено тим, що річка, яка протікає в горах, приваблює туристів крутими берегами, кам'янистим руслом, частими порогами, водоспадами та швидкістю течії.

На південному заході України, у межах Хмельницької, Вінницької, Кіровоградської та Миколаївської областей, протікає Південний Буг. Загальна довжина річки – 803 кілометри. У верхів'ї річка тече заболоченою долиною, а нижче, перетинаючи кристалічні породи, її долина звужується, береги стають крутішими, скелястими. У руслі зустрічаються пороги [4, с.12].

Дністер починається на висоті майже 1000 метрів над рівнем моря. Русло Дністра глибоко врізається в рожеві девонські вапняки й пісковики, утворюючи каньйоноподібну долину. Вирушаючи в подорож до Дністра, слід пам'ятати, що характерною особливістю цієї річки є часті паводки й різкі підйоми води, що призводить до виникнення зсувів та селевих потоків на її берегах [4, с.14].

В Україні розвивається спелеологічний туризм. За кількістю відкритих печер різного типу і величини Україна є одним із світових лідерів. Протягом декількох останніх десятиліть вони доволі активно вивчалися, а місцеве населення знало про їх наявність століттями і тисячоліттями.

В Україні нині є чотири основні райони здійснення спелеопоходів: Поділля, Буковина, Причорномор'я та Гірський Крим. Перспективними районами можуть стати Карпати і Волинь. Поділля, Буковина і Причорномор'я характеризуються переважанням печер горизонтального типу, які належать до різних категорій складності щодо подолання туристичних маршрутів. Особливо печери Поділля – гіпсові, призначені для добре підготовлених туристів. Більшість печер Криму – карстові, вертикальні та комбіновані. Таке розмаїття і поєднання грають на руку розвитку спелеотуризму міжнародного значення.

Найпопулярнішими є Кримські гори, в яких зосереджена велика група карстових печер, де поряд з горизонтальними похилами поширені також вертикальні карстові порожнини типу колодязів та шахт, невеликі навіси та гроти. У верхньоярських відкладах Головного пасма Кримських гір відомо більш ніж 800 печер. Значна їх частина розташована на плато Чатир-Даг, що в перекладі з тюркських мов означає Намет-гора. Найвищою точкою Чатир-Дагу є Еклізі-Бурун (1527 метрів над рівнем моря). За висотою це п'ята вершина Криму [4, с. 14].

Не менш дивовижними є печери Ай-Петрі. У верхів'ї річки Узунджі розташована однойменна печера, довжина якої 1500 метрів, а висота до 20 метрів. Печера складається з численних вузьких тріщинних і широких ходів різноманітної конфігурації з нішами. На різних рівнях вони з'єднані сифонними каналами. По дну печери протікає невеликий водний потік; під час паводка рівень води піднімається на висоту 1,5 – 2,5 м. У повітрі печери виявлено вміст вуглекислого газу (1,4%), метану (0,6%) і важких вуглеводнів. Серед карстових порожнин зустрічаються дуже глибокі (шахта «Каскадна» має глибину 400 м). У печерах Ай-Петрі знайдені рештки печерного лева, печерного ведмеда, рисі, сайги. Багато Кримських печер оголошені пам'ятками природи. У них відкриті туристські маршрути [4, с. 14 - 15].

Дивовижними куточками природи Криму також є карстові печери, які зустрічаються на території яйл: Айпетринської, Бабугай, Демерджі, Долгоруківської, Чатир-Даг. На Долгоруківській яйлі розташоване урвище Кизил-Коба. Воно розташоване у верхній течії р. Салгир, найдовшої із кримських річок. По урвищу протікає бурхлива гірська річка Су-Учхан («падаюча вода»). Місце, де розташовані печери, дивовижне тим, що навколишні скелі мають червонувате забарвлення

завдяки наявності в них окисів заліза. Звідси назва Кизил-Кая, що в перекладі означає «червона скеля» [4, с. 15].

Своєрідною прикрасою Тернопільщини стали відомі карстові печери. На берегах Дністра і Збруча, Нічлави, Серету й Циганки знаходяться великі порожнини – лабіринти в гіпсах: «Оптимістична», «Озерна», «Млинки», «Вертеба» та інші. Кожна печера – заповідний об'єкт, що охороняється державою, захоплюючий екскурсійний маршрут для масового туризму.

«Оптимістична» – горизонтальна карстова печера в борщівському районі Тернопільської області поблизу села Карлівки. Вона утворилася у системі тектонічних тріщин у 20 – 25-метровій товщі гіпсових відкладів. Це найдовша у світі гіпсова печера-лабіринт. Протяжність її – 165 тис. метрів, а площа 215000 м², об'єм – 500 тис. м³. Складається з 8 районів, з'єднаних кількома ходами, місцями має двоповерхову будову. У печері трапляються невеликі озерця. Територія поблизу входу періодично затоплюється. Нагромаджені обвальні, обсипні та уламкові відклади, численні гіпсові кристали. Температура повітря від 8°C поблизу входу до 10°C у центрі лабіринту. Печеру відкрили в 1966 році львівські спелеологи. З 1971 року вона є геологічною пам'яткою природи [4, с. 15].

Печера «Вертеба» – підземний музей трипільської культури. Загальна довжина печери – близько 8 км. Особливі риси: густа сітка ходів; тут знайдено багато керамічних фігурок жінок, а в одному із відділів під плитовим завалом натрапили на загадкове чоловіче поховання із 25 скелетів, тому печера отримала назву «Наддністрянські Помпеї». У «Вертебі» є цікавий і своєрідний лабіринт «Камінна Соломка», де поверхня стелі вкрита густими заростями трубо видних кальцитових сталактитів, довжина яких 10 – 12 см. Печера свого часу була прилистком як для трипільських племен, свідченням чого є зразки кераміки, так і для сучасних поколінь вигнанців, є свідчення і про те, що тут перебувала єврейська община, працював пропагандистський центр УПА. «Вертеба» на сьогодні є відділенням Борщівського краєзнавчого музею [4, с. 15].

На нашу думку, пригодницький туризм в Україні має гарні передумови для розвитку. З часів Радянського Союзу в Україні залишились висококваліфіковані туристи. Ними освоєна велика кількість туристичних маршрутів, які можуть використовуватись для організації пригодницьких подорожей, збережена мережа підготовки молодого покоління туристів.

Природні умови України дозволяють організовувати пригодницькі тури не високого рівня складності (до III к.с.), що є більш ніж достатнім для комерційних пригодницьких турів. Для любителів активного відпочинку більш підійдуть річки з крутими берегами, частими порогами та швидкісною течією, а печери Поділля підійдуть добре підготовленим туристам.

Джерела та література:

1. ITB WORLD TRAVEL TRENDS REPORT December 2012 - P.21 http://www.itb-kongress.de/en/AboutIT-BBerlinConvention/ITBLibrary/#section_ITB_World_Travel_Trends_Report_2012/2013
2. Swarbrook J. Adventure tourism: the new frontier. – Oxford; Boston, MA: Butterworth-Heinemann, 2003. – P. 9.
3. Андреева Ю. Екстремальний та пригодницький туризм / Ю. Андреева, О. Лукіна // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2010. – № 4 (січень). – С. 3 – 10.
4. Спелеологічний туризм // Краєзнавство, географія, туризм. – 2003. – № 21 – 23 (червень). – С. 14 – 15.
5. Черемисин П. А. Виды современного туризма / П. А. Черемисин // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2004. – № 25 – 28 (липень). – С. 54 – 58.

РОЗДІЛ 6. ПРАВОЗНАВСТВО

Марія Заводенко

МАЙНОВІ ТА НЕМАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ БАТЬКІВ І ДІТЕЙ

У статті розглянуто загальні підстави для виникнення прав і обов'язків батьків і дітей, розглядаються майнові та немайнові правовідносини батьків та дітей.

Ключові слова: спорідненість, особисті майнові і немайнові права та обов'язки, рівність прав та обов'язків батьків.

Народження фізичної особи з правової точки зору є юридичним фактом, з яким норми права пов'язують виникнення різноманітних правовідносин. Так, відповідно до ч. 2 ст. 25 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України [1] у момент народження фізичної особи виникає її цивільна правоздатність. Народження дитини приводить до виникнення спорідненого зв'язку між нею та матір'ю і батьком. Спорідненням визнається зв'язок між особами, які походять одна від одної, або від спільного предка. Споріднення, – як зазначають В. І. Данілін та С. І. Реутов, – є підставою виникнення більшої частини сімейно-правових відносин [2].

Стосунки між батьками та дітьми можуть мати духовний, моральний, особистий чи майновий характер. Права та обов'язки, що виникають у батьків і дітей, є взаємними. Підставою для виникнення взаємних прав та обов'язків батьків і дітей є кровне споріднення, походження дітей від даних батьків. Однак само по собі біологічне походження спричиняє встановлення лише моральних обов'язків батьків і дітей. Духовні і моральні відносини між батьками та дітьми можуть існувати незалежно від того, народження дитина у шлюбі чи поза шлюбом, записані батьки у Книзі реєстрації народжень чи ні. Сам факт народження дитини породжує виникнення біологічного і морального зв'язку між нею та її батьком і матір'ю. Юридичне значення факт походження набуває лише з моменту його державної реєстрації в органах реєстрації актів цивільного стану (РАЦС). Саме тоді діти визнаються дітьми своїх батьків не тільки біологічно, а й юридично (в праві). З цього моменту виникає юридичний зв'язок між батьками і дітьми.

Батьки і діти мають взаємні особисті майнові і немайнові права та обов'язки. Згідно зі ст. 121 Сімейного кодексу (далі – СК) України [3] права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану.

Реєстрація народження дитини провадиться з одночасним визначенням її походження та присвоєння прізвища, власного імені та по батькові. Реєстрація народження та визначення походження дитини здійснюється в порядку, встановленому Правилами реєстрації актів цивільного стану в Україні [4].

Окрему групу сімейних правовідносин становлять майнові правовідносини батьків і дітей. У сімейно-правовій літературі вони поділяються на дві групи: 1) правовідносини з приводу майна та 2) правовідносини щодо утримання [5].

Правовідносини з приводу майна. Такі правовідносини поділяються на три види залежно від джерела набуття майна: а) майна, набутого батьками і призначеного для потреб усієї сім'ї; б) майна, набутого за рахунок спільної праці чи спільних коштів батьків і дітей; в) майна, що набувається самими дітьми на різних правових підставах.

Кожна сім'я має певний обсяг майна, яке призначене для задоволення побутових та інших потреб її членів. Сімейне законодавство послідовно закріплює принцип роздільності майна батьків і дітей. Згідно з ч. 1 ст. 173 СК батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. Відповідно до ч. 2 ст. 173 СК при вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків, якщо інше не встановлене судом. Виняток з цього правила стосується речей, які придбані батьками чи одним із них для забезпечення розвитку, навчання і виховання дитини (одяг, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо). СК прямо закріплює право власності дитини на таке майно (ст. 147).

Батьки вирішують спільно питання про управління майном дитини. Порядок вчинення батьками правочинів щодо майна дитини визначається законодавством (ст. 177 СК). Закон надає батькам право використовувати доходи від майна, що належить малолітній дитині, на виховання та утримання інших дітей. Повнолітня дитина розпоряджається доходом від свого майна відповідно до цивільного законодавства (ст. 178 СК).

Батьки управляють майном своєї дитини до досягнення нею повноліття та набуття повної цивільної дієздатності (ст. 34, 35 ЦК). Після припинення управління батьки зобов'язані повернути майно, яким вони управляли, а також доходи від нього (ч. 7 ст. 177 СК).

Правовідносини батьків та дітей щодо утримання – це правовідносини, в яких одна сторона зобов'язана надати іншій утримання на підставах і в порядку, що встановлений законом, а друга сторона вправі вимагати виконання такого обов'язку. Закон передбачає два порядки надання батьками утримання дитині: добровільний та примусовий. У науковій літературі добровільне виконання батьками обов'язків щодо утримання поділяють на договірне і фактичне [6]. У сім'ї, що нормально функціонує, обов'язки з утримання виконуються батьками добровільно. В СК України значно розширено засоби забезпечення інтересів дитини і надано можливість батькам самим визначити питання, пов'язані з виконанням ними зобов'язань щодо утримання шляхом укладання різних договорів (про розмір коштів, що витрачаються на харчування, одяг, навчання, проведення дозвілля та ін.).

СК України містить спеціальну гл. 13 «Особисті майнові та немайнові права і обов'язки батьків і дітей», яка збрала норми, що регулюють особисті відносини батьків і дітей та сприяють формуванню дитини як особистості. Закріплені в СК особисті немайнові відносини мають свою специфіку. По-перше, ці права позбавлені економічного змісту. По-друге, основна частина цих прав виникає, як я зазначала, з моменту народження людини, тобто вони є її природними правами.

Права малолітніх і неповнолітніх дітей закріплюються Конституцією України, Конвенцією ООН про права дитини [7], Сімейним кодексом України, Законом України «Про охорону дитинства» [8] та іншими нормативно-правовими актами, що регулюють відносини у цій сфері.

Стаття 141 СК України встановлює рівність прав та обов'язків батьків стосовно дитини. Мати і батько не мають ніяких переваг щодо здійснення виховання. При вирішенні розбіжностей з приводу виховання дітей вони вступають як рівні суб'єкти права.

Сімейне законодавство визначає цілу низку особистих немайнових прав, які належать дитині: право жити та виховуватися у сім'ї, право на ім'я, по батькові та прізвище, право висловлювати свою думку, право на свободу переміщення та вибору місця проживання, право на спілкування з батьками та іншими родичами, право на свій захист.

Одним з найважливіших природних прав людини є право на сім'ю. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства (ч. 1 ст. 3 СК). Особливе значення сім'я має для розвитку дитини, у зв'язку з чим держава забезпечує пріоритет сімейного виховання.

Право на ім'я – це непорушне і невідчужуване особисте немайнове право, а також природне право. Право на власне ім'я надає особі юридично забезпечену можливість мати певне ім'я, вимагати від оточення, щоб його називали власним ім'ям [9]. Прізвище дитини визначається за прізвищем її батьків. На відміну від власного імені прізвище, по батькові не визначається довільно. По батькові дитини визначається у порядку, встановленому ст. 147 СК. За загальним правилом, по батькові дитини визнається за іменем її батька. Дитина має право на належне батьківське виховання. Законодавство закріплює обов'язок батьків щодо виховання та розвитку дитини (ст. 150-152 СК, ст. 12 Закону «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р.). Батьки мають право та зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини.

Таким чином, регулювання майнових і немайнових відносин, цілком чітко і докладно зазначене в Сімейному Кодексі, у законах та інших нормативно-правових актах, відіграє провідну роль у розвитку як самої держави, так і безпосередньо кожної людини як особистості, формує у свідомості кожного громадянина перш за все сімейні, правові та культурні цінності, що підвищує рівень розвитку нашого суспільства.

Джерела та література:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356. – (Зі змін. та допов.).
2. Данилин В. И. Юридические факты в советском семейном праве / В. И. Данилин, С. И. Реутов. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1989. – С. 114–115.
3. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135. – (Зі змін. та допов.).
4. Правила реєстрації актів цивільного стану в Україні: Затверджено наказом Міністерства юстиції України в редакції від 22 листопада 2007 р. № 1154/5 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 90. – Ст. 3320.
5. Сімейне право України : підруч. / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2009 р. – 288 с.
6. Гражданское право: учебник ; под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М. : Проспект, 1999. – Т. 3. – С. 491.
7. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р.: Ратифікована Постановою Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 13. – Ст. 145.
8. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30 – Ст. 142.
9. Цивільне право України / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер. – 1999. – С. 264.

ПРОТИПРАВНЕ ВИКОРИСТАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ ДЛЯ ЗАНЯТТЯ ЖЕБРАЦТВОМ

У статті зроблено юридичний аналіз складу злочину «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом». Проаналізовані кваліфікаційні ознаки даного складу злочину.

Ключові слова: жебрацтво, малолітня дитина, злочин.

Законом від 15 січня 2009 р. Кримінальний кодекс України (далі – КК) [1] доповнено новою статтею 150–1, яка передбачила відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

У цій статті йдеться про особливий спосіб експлуатації дитини певного віку з метою отримання прибутку. Отже склад злочину, передбаченого ст. 150–1 КК, є спеціальним по відношенню до складу злочину, передбаченого ст. 150 КК. Саме по собі жебрацтво є негативним, але не забороненим законом, а тому правомірним видом діяльності. Протиправними і суспільно небезпечними діями визнаються лише втягнення дитини у заняття жебрацтвом (ст. 304 КК), використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150–1 КК), а також – за певних обставин – примушування людини до заняття жебрацтвом (ст. 149 КК). Використання тварин для заняття жебрацтвом може бути кримінально караним (за ст. 299 КК) лише у випадках, коли воно поєднане зі знущенням над тваринами, що належать до хребетних, вчиненим із застосуванням жорстоких методів (наприклад, позбавлення тварини їжі, води, продовження тримання хворої тварини на сильному морозі).

Основний безпосередній об'єкт злочину – воля, честь і гідність дитини. Його додатковим факультативним об'єктом можуть бути фізичне і психічне здоров'я дитини. Останнє означає, що у разі, коли дії винного завдали шкоди (певного ступеню) здоров'ю дитини, такі дії можуть охоплюватись відповідною частиною статті 150–1 КК і додатковою кваліфікації за статтями розділу II Особливої частини КК не потребують.

Обов'язковою ознакою складу злочину є потерпілий. Ним може бути тільки малолітня дитина, тобто дитина, яка не досягла 14-річного віку. При цьому кваліфікаційною ознакою (ч. 2 ст. 150–1 КК) є вчинення злочину щодо чужої малолітньої дитини.

Предмет злочину, тобто у даному випадку те, з приводу чого вчинюється злочин, становлять гроші, речі, інші матеріальні цінності.

Під грошима у ст. 150–1 варто розуміти грошові знаки у вигляді національної валюти України та іноземної валюти (грошові знаки, що перебувають в обігу і є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави).

З об'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 150–1 КК, полягає у суспільно небезпечних діях – використанні малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Диспозиція ч. 1 ст. 150–1 КК є описовою і безпосередньо з неї випливає, що під заняттям жебрацтвом розуміються систематичне випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб. При цьому випрошувати матеріальні цінності у сторонніх осіб може як дитина, так і доросла особа, яка використовує дитину (найчастіше – у випадках, коли дитина ще не вміє розмовляти). Власне випрошування може відбуватися усно, письмово або конклюдентними діями (акт поведінки, який сам собою свідчить про наміри чи бажання особи).

Поняття „систематичне” означає вчинення зазначених дій багаторазово (три і більше епізоди усного висловлення прохання подати милостиню або письмове чи конклюдентними діями висловлення такого ж прохання трьома і більше сторонніми особами).

У цьому зв’язку зазначимо, що злочин, передбачений ст. 150–1 КК, є прикладом продовжуваного злочину – злочину, що складається із двох чи більше тотожних діянь, які є реалізацією єдиного злочинного наміру винної особи щодо використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Власне такими діями можуть бути: тримання на руках немовляти чи іншої маленької дитини, контролювання зовні дій дитини, яка самостійно випрошує матеріальні цінності у сторонніх осіб тощо.

Під сторонніми особами у ч. 1 ст. 150–1 КК треба розуміти усіх інших осіб, крім батьків та осіб, які замінюють батьків, а у частинах 2 і 3 ст. 150–1 КК – будь-яких осіб, крім тих, що є суб’єктами цього злочину.

Суб’єкт злочину спеціальний. У ч. 1 ст. 150–1 КК – це батьки або особи, які їх замінюють, а у ч. 2 ст. 150–1 КК – будь-які інші особи, крім батьків та осіб, які замінюють батьків.

Відповідно до Сімейного кодексу України [2] та Закону України „Про охорону дитинства” [3] батьками та особами, які замінюють батьків, можуть бути визнані лише ті особи, які мають право і на яких покладається обов’язок виховувати дитину, піклуватися про її здоров’я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці.

Суб’єктом злочину може бути лише повнолітня осудна особа.

Кваліфікованими видами злочину (ч. 2 ст. 150–1 КК) є використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, вчинене: 1) стосовно чужої дитини; 2) із застосуванням насильства чи з погрозою його застосування; 3) повторно; 4) особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених ст. 150, 303 або 304 КК; 5) за попередньою змовою групою осіб.

Чужою дитина за змістом закону є для особи, яка здійснює використання дитини для зайняття жебрацтвом. Такою особою не можуть бути рідні, прийомні батьки і батьки-вихователі дитини, а також особи, які замінюють їй батьків.

Під насильством у ч. 2 ст. 150–1 КК слід розуміти фізичне насильство у формі завдання удару, побоїв, мордування, катування, заподіяння легкого тілесного ушкодження тощо. На відміну від насильства, передбаченого ч. 3 ст. 150–1 КК, насильство, так само як і погроза, про які йдеться у ч. 2 ст. 150–1 КК, можуть бути застосовані не лише до дитини, а й до інших осіб (зокрема до батьків дитини чи інших осіб, які намагаються протидіяти використанню дитини для заняття жебрацтвом). Якщо винна особа застосувала катування з метою примусити, наприклад, дитину до заняття жебрацтвом, то вчинене треба кваліфікувати тільки за ч. 1 або 2 ст. 127 КК, а якщо катування застосовувалось і під час використання дитини для заняття жебрацтвом, то додатково за ч. 2 ст. 150–1 КК. Якщо під час використання дитини для заняття жебрацтвом потерпілій особі (не дитині), яка, наприклад, протидіяла такому використанню дитини, були завдані середньої тяжкості, тяжкі тілесні ушкодження або смерть, вчинене слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 150–1 і за відповідною статтею розділу II Особливої частини КК. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, поєднане з погрозою вбивством, повністю охоплюються ч. 2 ст. 150–1. Проте таке саме діяння, поєднане з погрозою знищення чужого майна загально небезпечним способом, кваліфікується за відповідною частиною ст. 150–1 і за ст. 195 КК.

Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, вчинене за відсутності незаконної угоди щодо неї, а так само без її переміщення, переховування, передачі, одержання, кваліфікується лише за ст. 150–1 КК. Вербування чи одержання малолітньої дитини і подальше використання її самим вербувальником (одержувачем) для заняття жебрацтвом з метою отримання прибутку слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 3 ст. 149 і частинами 2 або 3 ст. 150–1 КК. Так само кваліфікуються купівля малолітньої дитини або здійснення іншої угоди щодо неї, а також вербування, переміщення, переховування, передача і одержання такої дитини однією особою з подальшим використанням її для заняття жебрацтвом іншою особою.

Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150–1 КК) слід відмежовувати від втягнення дитини у заняття жебрацтвом, передбаченого ч. 1 ст. 304 КК, передусім за тією ознакою, що потерпілою від другого з цих злочинів може бути тільки дитина віком від 14 до 18 років.

Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150–1 КК) слід відмежовувати від втягнення дитини у заняття жебрацтвом, передбаченого ч. 2 ст. 304 КК, за такими ознаками: 1) таке втягнення не означає використання дитини самим втягувачем; 2) для втягування не є характерною мета отримання прибутку; 3) не можна кваліфікувати як втягнення у заняття жебрацтвом дитину-немовля або іншу дитину, яка не усвідомлює факту втягнення, а також випадки залучення малолітнього до жебрацтва шляхом обману.

Відповідно до Сімейного кодексу України [2] (п. 5 ч. 1 ст. 164) повнолітні мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування. З позовом до суду про позбавлення батьківських прав у цьому випадку мають право звернутися один з батьків, опікун, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, орган опіки, прокурор, а також сама дитина – після того, як вона досягла 14-річного віку (ст. 165 СК України).

Джерела та література:

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
3. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

Роман Халімон

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА

У статті визначено значення цивільно-процесуального представництва в сучасних умовах. Автор порівнює інститути представництва в цивільному процесі та в цивільному праві, робить спробу вирішити проблемне питання: цивільно-процесуальне представництво – це різновид представництва чи самостійний інститут.

Ключові слова: цивільне право, цивільний процес, цивільно-процесуальне представництво.

Відповідно до ст. 59 Конституції України кожен має право на правову допомогу. Зазначена конституційна норма направлена на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією України, де встановлені відповідні правові гарантії. Право на правову допомогу – це гарантована Основним Законом можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги.

Варто зазначити, що вивченням інституту представництва у цивільному процесуальному праві, включаючи і міжнародний цивільний процес, у різні часи займалися багато вчених. Однак найбільш фундаментально ці питання досліджували М. Й. Штефан, С. Я. Фурса, І. А. Павлуник, В. М. Шерстюк, Е. А. Гусев, С. Г. Кузьменко, Світлична Г. О., Добровольський А. В., Л. Супрун, Л. І. Шаповал, М. І. Балюк [3] та інші.

У сучасних умовах значення судового представництва суттєво підвищилося у зв'язку з переходом до змагального типу цивільного процесу і зняттям із суду обов'язку з доказування. В умовах дії принципів диспозитивності і рівності сторін для доведення обґрунтованості своїх вимог і заперечень їм все частіше доводиться звертатися до кваліфікованих юристів.

Інше правове значення представництва зумовлене тим, що існують категорії осіб, які не здатні особисто брати участь у цивільному процесі, оскільки вони не володіють цивільною процесуальною дієздатністю. До цих осіб можна віднести малолітніх і, у деяких правовідносинах, неповнолітніх осіб, недієздатних і обмежено дієздатних осіб, юридичних осіб, які також потребують представництва своїх інтересів у цивільному процесі тощо [6, с. 196].

На сучасному етапі інститут цивільно-процесуального представництва відіграє вагомий роль. У зв'язку з тим, що у цивільному процесі тягар доказування лягає на саму сторону, яка залучає представника, що має необхідні знання, оскільки особі без юридичної освіти, навиків важко діяти в суді самостійно.

Деякі вчені розглядають цивільно-процесуальне представництво як один із різновидів представництва [2, с. 6].

Метою даної статті є порівняння інституту представництва у цивільному процесі та інституту представництва у цивільному праві, встановлення спільних і відмінних ознак та вирішення проблемного питання: цивільно-процесуальне представництво – це все ж один з різновидів представництва чи самостійний інститут.

Варто зазначити, що нормативного визначення представництва немає. Незважаючи на те, що процесуальне представництво є інститутом цивільно-процесуального права, ст. 38 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) дає лише визначення правового терміну.

Поняття «представництво» можна розглядати у 3 значеннях: як цивільний процесуальний інститут; як правовідносини за участю представника; як діяльність представника.

На мою думку, представництво у цивільно-процесуальному праві варто розглядати як процесуальну діяльність, а не правовідношення. Тому цивільно-процесуальне представництво – це процесуальна діяльність особи (представника), яка в межах наданих їй повноважень, вчиняє від імені та в інтересах іншої особи певні процесуальні дії, спрямовані на захист прав, свобод та охоронюваних законом інтересів, та/або реалізації її процесуальних прав чи обов'язків.

Незважаючи на таку сталу правову дефініцію судового представництва, в судовій практиці продовжують допускатися помилки.

Так, у вересні 2006 р. позивач звернувся в суд в інтересах свого довірителя з позовом до

Чернігівської митниці, Державної податкової інспекції у м. Чернігові, Державної виконавчої служби Новозаводського району м. Чернігова, Міністерства фінансів та Державного казначейства про відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої незаконним притягненням до адміністративної відповідальності. Відкриваючи провадження у справі Новозаводський районний суд м. Чернігова вважав, що позивач має право звертатися до суду з позовом в інтересах довірителя. Однак такий висновок є неправильним, і Верховний Суд України 4 липня 2007 р. у своїй окремій ухвалі на адресу суддів першої та апеляційної інстанції зазначив наступне: відповідно до ст. 3 ЦПК кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Згідно з ч. 1 ст. 38 ЦПК сторона може брати участь у цивільній справі особисто або через свого представника. Проте на підставі ч. 2 ст. 237 ЦК не є представником особа, яка хоч і діє в чужих інтересах, але від власного імені. Судом встановлено, що в суд звернулася не довіритель на захист свого порушеного права, а в її інтересах на підставі довіреності її представник (позивач). Відкриваючи провадження у справі, суд на зазначене уваги не звернув, помилково вважаючи, що представник має право звернутися до суду в інтересах особи, яку він представляє, хоча звернутися до суду за захистом свого порушеного права повинна сама ця особа або особисто, або через свого представника. Не звернув на це уваги й апеляційний суд [1, с. 108-109].

Вчені, які розглядали цивільно-правове представництво як один із різновидів представництва, в основу своєї точки зору ставлять наявність спільних ознак між представництвом у цивільному праві і процесі [2, с. 6].

Однак з цим погодитись важко. Незважаючи на наявність певних спільних рис між представництвом, здійснюваним у цивільному праві, і представництвом у цивільному процесі, між ними все ж існують суттєві відмінності, які дають підстави для розмежування інституту представництва в цивільному процесі від інституту представництва в цивільному праві і визнання їх самостійними.

Зокрема, однією з відмінностей між цими інститутами є їх різна цільова спрямованість, на що звертали увагу такі вчені як Шерстюк В. М., Чечот Д. М. [4]. Метою (ціллю) представництва в цивільному праві, відповідно до ст. 237 ЦК України, є вчинення представником від імені особи, яку він представляє, правочинів, у той час, коли основною метою процесуального представництва є захист прав особи, яку представляють, та/або реалізація її процесуальних прав (обов'язків) тощо.

Шерстюк В. М. розрізняє ці два інститути за критерієм засобу досягнення їх цілей, оскільки представник у цивільному процесі для досягнення своїх цілей може використовувати лише засоби, визначені законом (подання позову, подання доказів, пояснень тощо), а в цивільному праві ці засоби визначає для представника довіритель або, в окремих випадках, і сам представник за його розсудом [4, с. 98].

Неоднакові і підстави виникнення цих двох інститутів. На відміну від матеріально-правового, процесуальне представництво виникає з різногалузевого юридичного складу, який включає в себе як матеріально-правові факти (наявність певних відносин між представником і особою, яку він представляє), так і процесуальні (пересвідчення повноважень, допуск судом представника до участі у справі та інше).

Так, якщо в цивільному праві основним документом, який підтверджує повноваження, є довіреність, то в цивільному процесі повноваження представника можуть підтверджуватися в залежності від видів представництва: 1) усною заявою в судовому засіданні; 2) довіреністю фізичної особи; 3) довіреністю юридичної особи або документами, що посвідчують службове становище та

повноваження її керівника; 4) свідоцтвом про народження дитини або рішенням про призначення опікуном, піклувальником чи охоронцем спадкового майна (ч. 1 ст. 42 ЦПК); 5) повноваження адвоката як представника можуть також посвідчуватись ордером, який виданий відповідним адвокатським об'єднанням, або договором (ч. 4 ст. 42 ЦПК).

По різному в цивільному праві і процесі визначається обсяг повноважень представників. Як зазначалося окремими авторами (Тертишніков В. І., Шерстюк В. М.), у цивільному праві обсяг повноважень представника визначає сам довіритель у виданій йому довіреності, а повноваження представника в цивільному процесі визначені законом [4, с. 101]. У цивільному праві при видачі представнику довіреності мають бути безпосередньо зазначені ті дії, які має право здійснювати представник від імені довірителя, у той час коли в цивільному процесі у довіреності, якою надаються представнику загальні повноваження, немає необхідності наводити перелік процесуальних дій, які може здійснювати представник в межах загальних повноважень на участь в процесі, які надані йому процесуальним законодавством.

Як зазначає ряд вчених, зокрема Штефан М. Й., Дрижчаная Е. Г., Гусев Е. А. [5, с. 56], інститут представництва в цивільному праві відрізняється від інституту представництва в цивільному процесі також різним характером суспільних відносин, що існують між їх суб'єктами: представник у цивільному праві при вчиненні правочинів чи інших юридичних дій по відношенню до третіх осіб вступає у відносини з юридично рівними суб'єктами, тоді коли у цивільному судочинстві процесуальний представник вступає у взаємовідносини із судом, який є державним органом, наділеним державно-владними повноваженнями, і відносини, що виникають при цьому, мають владний характер: влади і підпорядкування.

Також інститут представництва має встановлені законом межі. Процесуальне законодавство, по-перше, обмежує коло суб'єктів представництва, оскільки не всі учасники цивільного судочинства можуть мати представника у справі, та не будь-яка особа може бути представником у цивільній справі, і, по-друге, обмежує коло справ, при розгляді яких можливе процесуальне представництво.

Тому варто зауважити, що інститут представництва все ж можна застосовувати у різних галузях права, як матеріального так і процесуального, але, на мою думку, все ж цивільно-процесуальне представництво є самостійним інститутом, а не різновидом загальноцивільного.

Отже, представництво – це самостійний інститут, у якому висловлено громадське значення людини – служити інтересам інших людей.

Джерела та література:

1. Балюк М. І. Практика застосування Цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Серія «Судова практика» / М. І. Балюк, Д. Д. Луспенник. – Х.: Харків юридичний, 2008. – 209 с.
2. Ивакин В. Н. Представительство в советском гражданском процессе. Вопросы теории и практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В. Н. Ивакин. – Всесоюзный юридический заочный институт. – М., 1981. – 34 с.
3. Чванкін С. А. Добровільне представництво у цивільному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 „Цивільне право та процес; сімейне право; міжнародне приватне право” / С. А. Чванкін. – Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2005. – 22 с.
4. Шерстюк В. М. Представительство в суде // Советский гражданский процесс / В. М. Шерстюк. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 156 с.

5. Штефан М. Й. Представительство граждан в суде: Учебное пособие / М. Й. Штефан, Е. Г. Дрижчаная, Е. А. Гусев. – К. :Льбидь, 1991. – 239 с.

6. Фурса С. Я. Цивільний процес України : академічний курс : підручник / С. Я. Фурса. – К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2009. – 308 с.

Оксана Ходорич

ТЕНДЕНЦИИ РЕФОРМИРОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

В настоящей статье акцентируется внимание на необходимости реформирования уголовного законодательства в области экономических преступлений.

На основании проведенного исследования сформулирован ряд выводов и предложений по совершенствованию уголовного законодательства касающегося экономических преступлений.

Ключевые слова: экономическая деятельность, предпринимательство, реформирование, преступления, уголовный закон, рейдерство, ответственность.

Экономическая деятельность – это деятельность по производству, обмену и распределению материальных благ, в качестве основной своей цели имеющая извлечение прибыли (дохода).

В последнее время в российской прессе публикуются статьи о появлении новых видов преступных деяний, которые не вписываются в стандартные рамки Уголовного кодекса Российской Федерации. Иначе говоря, есть противоправное деяние, но нет соответствующей статьи в УК РФ для его квалификации. Речь идет о противоправных деяниях в сфере высоких технологий (фрикерство, хакерство и радиопиратство) [6].

Ни для кого не секрет, что уголовное законодательство нашей страны о преступлениях в сфере экономической деятельности устарело и требует серьезного реформирования.

Установлено, что в последние годы в обществе развернулась широкая дискуссия на тему о преступлениях в сфере экономической деятельности.

В ежегодном послании Федеральному Собранию Российской Федерации Президент Российской Федерации В.В. Путин в качестве приоритетного направления дальнейшего развития страны определил новый экономический курс, основу которого составит постепенный переход от сырьевого к инновационному характеру производства.

Действующий в настоящее время российский уголовный кодекс был принят в 1996 году, то есть 18 лет назад, в условиях иной экономической политики. В то время многие институты экономики еще не существовали или только зарождались. Соответственно посягающие на них преступления во время принятия нового уголовного закона предусмотрены не были [4; 6].

Эти закономерности в полной мере отразились на российском уголовном законе, который в настоящее время, с одной стороны, характеризуется излишней криминализацией деяний, а с другой, не предусматривает всего спектра новых общественно опасных деяний в сфере экономики. Таким образом, в настоящий период назрела острая необходимость в реформировании уголовного законодательства о преступлениях в сфере экономики. Для того чтобы определить основные направления такой реформы, следует понимать особенности механизма влияния экономики на право. В целом в этом процессе можно

выделить три уровня. В 1996 году, когда был принят Уголовный кодекс Российской Федерации, российская экономика переживала переходный период, в ходе которого зарождались новые рыночные отношения, появлялся класс частных собственников средств производства, формировались первичные частные капиталы.

Современная же рыночная экономика характеризуется относительной развитостью, о чем свидетельствуют отдельные макроэкономические показатели, а также появление таких секторов, как фондовый рынок и корпоративное управление. Вместе с тем этот путь был пройден за относительно непродолжительный период времени 15 – 20 лет, в то время как история развития рыночных отношений в других странах насчитывает не одно столетие.

С учетом изложенного, можно определить следующие основные направления реформы уголовного законодательства в части криминализации и декриминализации деяний.

1. Криминализация общественно опасных деяний, посягающих на новые институты отрасли и подотрасли экономики, возникшие на современном этапе ее развития, в частности в таких областях, как фондовый рынок (защита инвесторов и потенциальных инвесторов, оборот инсайдерской информации), корпоративное управление, антимонопольная политика, частная внешнеэкономическая деятельность с использованием компаний, зарегистрированных в регионах с низким уровнем «прозрачности» (оффшорах).

В настоящее время определенные шаги в этом направлении уже сделаны. В марте 2002 года Уголовный кодекс Российской Федерации был дополнен статьей 185.1, в октябре 2009 г. статьями 185.2 – 185.4, предусматривающими ответственность за преступления в сфере фондового рынка. Советом Федерации одобрен Федеральный закон «О противодействии неправомерному использованию инсайдерской информации и манипулированию рынком и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации», предусматривающий в числе иных поправок, дополнение Уголовного кодекса Российской Федерации статьей 185.6, устанавливающей ответственность за неправомерное использование инсайдерской информации [5].

После официального опубликования 5 июля 2010 г. вступил в силу внесенный Президентом Российской Федерации Федеральный закон Российской Федерации от 01.07.2010 № 147-ФЗ «О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и в статью 151 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации» [6].

Этим законом криминализированы действия, составляющие так называемые «серые» схемы рейдерства, суть которого в целом сводится к приобретению относительно небольшого количества голосующих акций или определенного размера доли в уставном капитале общества с ограниченной ответственностью и последующему злоупотреблению правами акционера или участника общества с целью избрания или назначения подконтрольных лиц в органы управления и контроля общества и(или) инициирования принятия отдельных незаконных решений этих органов.

До принятия закона за совершение этих действий в основном наступала гражданская и административная ответственность.

Внесенные в уголовный закон дополнения также криминализировали умышленное искажение данных реестра владельцев именных ценных бумаг, системы депозитарного учета, а также единых государственных реестров.

В настоящее время назрела необходимость в обеспечении дополнительной защиты прав и законных интересов инвесторов и потенциальных инвесторов.

Для вывода прибыли, как правило, используются подконтрольные через учредительство или

управление посреднические компании, с которыми заключаются договоры поставки сырья по заведомо завышенным ценам или приобретается готовая продукция по заниженным ценам. В результате этого, часть средств, которая могла быть получена компанией в качестве прибыли, поступает к таким посредникам.

Также возможно создание в холдинге такой системы корпоративного управления, при которой основная часть прибыли концентрируется в головной компании, а долги – в некоторых дочерних компаниях. В результате этого также нарушаются права и интересы акционеров (участников) контролируемых компаний холдинга. В целях обеспечения прав и интересов таких инвесторов компании, как правило, объединяются (переходят на «единую акцию»). Однако, как показывает практика, не во всех случаях устанавливаемый коэффициент конвертации (обмена акций контролируемых компаний на акции головной компании) является обоснованным и справедливым.

Решение указанных проблем видится не только в совершенствовании законодательства о хозяйственных обществах и товариществах, но и в криминализации отдельных деяний, например таких, как заведомо недостоверная оценка имущества организации, а также умышленное нарушение правил одобрения крупной сделки и сделки, в которой имеется заинтересованность указанными выше способами.

2. Не менее важным направлением реформы уголовного законодательства наряду с криминализацией новых деяний должна стать декриминализация деяний, которые с учетом особенностей современного этапа и состояния (фазы) экономики перестали представлять общественную опасность.

Определенные шаги в этом направлении уже сделаны. Так, в предыдущие годы были приняты поправки, в результате которых увеличены крупный и особо крупный размеры неуплаченных сумм налогов, образующие состав налогового преступления, смягчена мера уголовной ответственности за эти преступления, декриминализированы такие деяния, как лжепредпринимательство, незаконная предпринимательская деятельность в форме нарушения лицензионных требований и условий, в состав ст. 174.1 УК РФ введен дополнительный криминообразующий признак, почти втрое повышены размеры преступного дохода или ущерба от преступления.

Представляется, что в условиях относительной стабильности экономической системы, принятых Президентом и Правительством Российской Федерации мер, в том числе направленных на поддержание банковского сектора, платежеспособности предприятий, представления о защите прав граждан на оплату труда могут быть пересмотрены в сторону приоритета гражданско – правовых способов.

Проведение реформы законодательства о преступлениях в сфере экономики в соответствии с определенными выше направлениями позволит создать эффективную, а главное, адекватную новой экономической политике государства систему экономической безопасности в области противодействия преступлениям в сфере экономики.

Реализация конституционного права на свободное использование своих способностей и имущества для предпринимательской и иной не запрещенной законом экономической деятельности без государственного содействия весьма затруднено. Одним из приоритетных направлений такого содействия является создание в стране безопасных условий экономической деятельности путем: во-первых, собственно уголовно-правовой охраны её сферы и, во-вторых, перманентного совершенствования мер такой охраны. Преступные нарушения конституционного права на свободное осуществление предпринимательской деятельности редко подвергаются глубокому научному изучению. В то время как даже предварительный анализ УК РФ позволяет утверждать, что нормы

уголовного права, охраняющие законно реализуемое право на ее осуществление, еще далеки от своего совершенства, а эффективность их практического использования оставляет желать большего.

Источники и литература:

1. Уголовный кодекс Российской Федерации. – 18-е изд. – М. : «Ось – 89», 2006. – 192 с. (Кодекс).
2. Абалкин Л. Качественные изменения структуры финансового рынка и бегства капитала из России / Л. Абалкин // Вопросы экономики. 2000. № 2.
3. Аслаханов А. А. Преступность в сфере экономики (криминологические и уголовно-правовые проблемы). Московский юридический институт МВД России / А. А. Аслаханов. – М., 1997. – 40 с.
4. Завидов Б. Д. Преступления в сфере экономики / Завидов Б. Д., Гусев О. Б. и др. – М.: Экзамен, 2009. – 353 с.
5. Расследование преступлений в сфере экономики. Руководство для следователей. – М., 2011.

Альона Шестак

ФІЗИЧНЕ ТА ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО ЯК ОЗНАКА ОКРЕМИХ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ

У статті проаналізовано співвідношення понять фізичного і психічного насильства. Зроблено висновок, що відмежувати ці поняття за психічними засобами та способами впливу неможливо.

Ключові слова: фізичне насильство, психічне насильство, предмет і спосіб насильницького впливу, суспільно небезпечні наслідки насильства.

Насильство – це загальна психологічна, філософська, соціологічна та морально-правова категорія, сутність якої – необмежене довільне панування.

У масовій свідомості утвердилась думка, що насильство щодо особи – це лише фізичний вплив на неї (вбивство, побій, тілесні ушкодження). Насправді це багатогранне криміногенне явище, яке має різні види і форми прояву: жорстоке поводження, зневажання обов'язками щодо дитини, сексуальне насильство, формування почуття провини, примус до проституції, ізоляція, знущання, приниження тощо.

Правомірність виділення в окремий вид насильницької злочинності обґрунтовується перш за все схожістю об'єктивної сторони цих злочинів, що полягає у застосуванні різних форм насильства, схожістю детермінант цих злочинів, характеристики злочинців та заходів по їх запобіганню.

Психічне насильство в кримінально-правовій літературі розглядається як найбільш поширений та найнебезпечніший різновид зовнішнього впливу на особу, але щодо тлумачення самої суті цієї форми насильства не існує єдиного підходу. Питання про фізичне та психічне насильство досліджувались у роботах Л.Д. Гаухмана, В.Ф. Иванова, Л.В. Сердюка та інших вчених.

Так, Л.В. Сердюк отожднює психічне насильство з погрозою, і тому змістом такого насильства є мета злочинця залякати потерпілого, тобто вплив страхом [4, с. 63]. Л.Д. Гаухман пояснює суть психічного насильства як погрозу спричинення лише фізичної шкоди особі [2, с. 10]. Інші автори крім погрози вкладають у зміст психічного насильства ще й примушування та спонукування.

Найбільш вдалим є поняття психічного насильства, розкрите у роботі Л.В. Сердюка як умис-

ний, суспільно небезпечний, протизаконний, зі сторони інших осіб, вплив на психіку людини чи групи людей, що здійснюється проти та поза її волею, інформаційним або неінформаційним шляхом і спроможний подавити свободу її волевиявлення або заподіяти їй психічну або фізіологічну травму [4]. Дискусійним є лише питання щодо шляхів впливу, а саме спірним є твердження про можливість неінформаційного впливу на психіку людини (наприклад, шляхом введення в організм наркотичних засобів, електронної стимуляції мозку, тощо).

Зокрема, А.І. Бойцов критикуючи позицію Л.В. Сердюка, зазначає, що психічне насильство здійснюється лише інформаційним шляхом, оскільки введення в кору головного мозку, який є морфологічним субстратом пам'яті, відповідних хімічних речовин є фізичним насильством [1, с. 135].

Суперечливість думок свідчить про те, що відмежовувати психічне насильство від фізичного слід не лише за способом впливу на особу, оскільки в окремих випадках ці способи можуть бути однаковими. Так, наприклад, порушення фізіологічних функцій організму (параліч як результат стресу) може бути наслідком насильницького впливу на психіку, так само як і подавлення свободи волевиявлення та спричинення психічної травми (зв'язування особи, введення в організм наркотичних засобів) можливо заподіяти за допомогою фізичного впливу безпосередньо на тіло людини.

У випадках, коли психічне насильство застосовується до особи, яка ще не має достатнього життєвого досвіду і не спроможна адекватно сприймати дійсність та керувати своїми діями, суспільна небезпечність насильства в цілому не втрачається, так як має місце дещо інший вплив на психічний стан потерпілого, а саме психічному впливу в першу чергу піддаються емоційні, вольові якості особи, а не її свідомість.

Визначальну роль при вирішенні питання щодо насильницького чи не насильницького характеру дій злочинця відіграє саме суб'єктивне ставлення особи, що вчиняє злочин, до своїх дій, а не суб'єктивне сприйняття потерпілим цих дій як насильницьких, бо у випадку, коли потерпілим є неповнолітня особа, таке суб'єктивне сприйняття може бути відсутнім. Вказане положення доцільно було б застосовувати при з'ясуванні ознак суб'єктивної сторони тих складів злочинів, способом вчинення яких є психічне насильство.

Психічне насильство характеризується певними емоційними переживаннями. Джерелами емоцій, як і всіх інших психічних процесів, є предмети навколишнього середовища. При застосуванні психічного впливу щодо особи джерелом емоцій, крім погрози, є і обіцянки, вмовляння, пропозиції, і, зрозуміло, що наслідком в даних випадках буде не поява страху, а якісно інші відчуття: зацікавленість, інтерес до раніше невідомого, згода. Наприклад, розпутні дії сексуального характеру, вчинені батьком стосовно своєї дочки.

Таким чином, основним критерієм розмежування способів впливу на організм людини є спрямованість умислу винного: якщо особа при вчиненні насильницького злочину бажає заподіяти шкоду психіці потерпілого, то має місце психічне насильство, і, відповідно, у випадках коли дії винного спрямовані на порушення фізіологічних функцій організму чи його цілісності то, безумовно, таке насильство є фізичним.

Психічне насильство знаходить свій прояв у різноманітних формах впливу на психіку особи, може вчинятись різними способами. Серед вчених не існує єдиної точки зору щодо визначення способів психічного насильства.

Тлумачення психічного насильства лише як погрозу заподіяння фізичної шкоди, залишає за рамками правового захисту осіб від інших способів насильницького впливу на їх волю. В деяких країнах психічне насильство охоплює досить широке коло діянь.

Чинним кримінальним законодавством України рядом норм передбачено відповідальність за окремі форми психічного впливу. Зокрема, ст. 120 Кримінального кодексу (далі – КК) України – доведення до самогубства; ст. 301 КК України – примушування до участі у створенні творів, зображень порнографічного характеру, ст. 303 КК України – примушування чи втягнення до заняття проституцією, ст. 304 КК України – втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність; ст. 315 КК України – схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів [3]. Законодавець вживає різноманітну термінологію у диспозиціях названих статей КК України, хоча всі вказані поняття є різновидами психічного впливу на особу.

Між тим, фізичне насильство можна визначити як протиправний вплив на організм іншої людини шляхом нанесення ударів, побоїв, мордування тощо, який вчиняється проти її волі і спричинює їй фізичну і моральну шкоду. Погроза (психічне насильство) означає реальну погрозу заподіяти особі фізичну, моральну або майнову шкоду. Залежно від форми виразу воно може бути словесним, письмовим, у формі конклюдентних дій (жестів, демонстрації зброї, інших дій, спрямованих на примушування особи до вчинення злочину).

У свою чергу, психічне насильство охоплює дії, пов'язані з погрозами застосування фізичного насильства. Погроза повинна бути суспільно небезпечною та протиправною, дійсною (реально існуючою, а не удаваною) та наявною (такою, яка може бути негайно реалізована).

Фізичне та психічне насильство потрібно розглядати як два однорідні явища, а саме насильство – як їх сукупність. Також як і у випадку застосування психічного насильства злочинець, спричиняючи шкоду життю та здоров'ю людини, добивається для досягнення своїх злочинних цілей виконання або невиконання потерпілим проти його волі і бажання будь-яких дій.

З точки зору змін, що відбулись в об'єкті злочину, розмежувати психічне та фізичне насильство досить складно, іноді неможливо. Не завжди можна відокремити із загальної маси різноманітних способів впливу на особу саме той, який травмує лише психіку або завдає шкоду тілесній оболонці людини. Порушення фізіологічних функцій організму і навіть смерть людини можуть бути результатом впливу на психіку, так само як і психічна травма можлива за допомогою фізичного впливу.

Таким чином, відмежувати психічне насильство від фізичного за психічними засобами та способами впливу неможливо. Їх відмінність полягає в тому, що фізичне завдає тілесну травму або обмежує зовнішню свободу поведінки людини і може викликати органічні та функціональні зміни в її організмі, а психічне насильство впливає безпосередньо на психіку і здатне спричинити або психічну травму, або подавити чи обмежити свободу її волевиявлення.

Джерела та література:

1. Бойцов А. И. Понятие насильственного преступления / А. И. Бойцов // Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с насильственной преступностью: Межвузовский сборник научных трудов. – Ленинград, 1988. – С. 134–150.
2. Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступлений / Л. Д. Гаухман. – М. : Юрид. лит., 1974. – 234 с.
3. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
4. Сердюк Л. В. Проблема визначення поняття насильства у кримінальному праві ФРН, Швейцарії і Голландії / Л. В. Сердюк // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – № 4 (17). – С. 228–233.

ПРО АВТОРІВ

Адаменко І. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України Демченко Т. П.

Анищенко О. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Кондратьєв І. В.

Бакуменко Я. – студент 40 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – старший науковий співробітник кафедри історії та археології України Луценко Р. М.

Баришполець М. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України Острянюк А. М.

Богун К. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Ячменіхін К. М.

Боженко А. – студентка ІС-43 групи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, науковий керівник – д.і.н., професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Посохова Л. Ю.

Бриль А. – студентка 43 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Воронко О. Г.

Гоцацюк М. – студент 46 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри педагогіки та методики викладання історії та суспільних дисциплін Кулік І. О.

Дяченко А. – студентка 30 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доц. кафедри історії та археології України Петrenchенко І. Є.

Журавель В. – студентка 32 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доц. кафедри історії Центрально-Східної Європи Шара Л. М.

Заводенко М. – студентка 21 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.ю.н., професор кафедри правових дисциплін Віхров О. П.

Ковтун Ю. – студентка 40 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Стрілюк О. Б.

Кошева К. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Крижжик О. – студентка 30 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Шара Л. М.

Кузьменко К. – студентка 21 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.ю.н., професор кафедри правових дисциплін Віхров О. П.

Кухаренко Т. – студентка 30 групи Інституту історії, етнології та правознавства

імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Шара Л. М.

Лантух А. – студентка 23 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Герасимчук О. М.

Лашук Н. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Ячменіхін К. М.

Ларченко В. – студентка 53 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України Петrenchенко І. Є.

Лісненко С. – студентка ІС–51 групи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, науковий керівник – д.і.н., професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Посохова Л. Ю.

Луговик Т. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, наукові керівники – к.і.н., доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Еткіна І. І.; к.і.н., доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Дорохіна Т. Ф.

Милиця Ю. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Русанов Ю. А.

Міден Е. – студент 42 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., професор кафедри історії та археології України Коваленко О. Б.

Найдюк Т. – студентка 42 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Образкова Г. – студентка 52 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Гринь Д. К.

Отчиченко В. – студентка 53 групи заочного відділення Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Шара Л. А.

Пабат М. – студентка 50 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Еткіна І. І.

Пархоменко В. – студент 30 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Русанов Ю. А.

Плецельман В. – студентка 3 курсу групи І-111 факультета історії НІУ ВШЭ, научний керівник – д.і.н., професор кафедри соціальної історії факультета історії НІУ ВШЭ Бикташева А. Н.

Полочанська Т. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України Скороход В. М.

Помогайбо М. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України Рахно О. Я.

Ромашко К. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Рудич О. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Ячменіхін К. М.

Салій А. – студентка 40 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Адруг А. К.

Сенченко В. – студентка 31 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – к.п.н., доцент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Завада Т. О.

Тимирязев Д. – магістрант 1 курсу групи 02030911 Белгородського державного національного дослідницького університету, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії Белгородського державного національного дослідницького університету Дворецкий Е. В.

Тимошенко А. – студентка 11 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Ячменіхін К. М.

Хромов Я. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доц. кафедри історії та археології України Гаврилов В. М.

Чорна Л. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Ячменіхін К. М.

Шеремет Т. – студентка 50 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – старший викладач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Пилипенко В. М.

Шестак А. – студентка 53 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – д.ю.н., професор, завідувач кафедри правових дисциплін Віхров О. П.

Штупун М. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Ващенко А. В.

Федусь Д. – студентка 42 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Герасимчук О. М.

Федоренко Є. – студент 42 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри Історії Центрально-Східної Європи Воронко О. Г.

Федченко В. – студентка 33 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Дорохіна Т. Ф.

Халімон Р. – студент 21 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – д.ю.н., професор кафедри правових дисциплін Віхров О. П.

Ходорич О. – студентка 1 курсу Брянського філіала Російського університету кооперації, науковий керівник – к.ю.н., доцент кафедри теорії і історії держави і права Брянського філіала Російського університету кооперації Нехаєва У. И.

Эпштейн Э. – студент 2 курса группы И-121 факультета истории НИУ ВШЭ (Москва), научный руководитель – д.и.н., профессор кафедры социальной истории факультета истории НИУ ВШЭ Бикташева А. Н.

Ярова А. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України Гейда О. С.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Анищенко О.

Економічне співробітництво Республіки Корея та КНДР – промисловий комплекс Кесон 3

Богун К.

Влада та народ в концепції К. П. Победоносцева 6

Ковтун Ю.

Цзян Цін – «червона імператриця» Китаю 10

Кошева К.

Жіночий образ стилю модерн у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст 15

Лашук Н.

Проблема масонства в російській публіцистиці 50-80-х рр. XX ст 20

Найдьон Т.

Мері Уолстонкрафт – поборниця рівноправності жінок 24

Охрименко Г.

Перша світова війна і боротьба британських жінок за політичні права 27

Плецельман В.

Путешествие 1837 г. наследника престола Александра как способ обретения эмпирического знания об империи 31

Ромашко К.

Різдвяні свята у вікторіанському Лондоні 34

Рудич О.

Меценатська діяльність С. Д. Нечаєва та Ю. С. Нечаєва-Мальцова в радянській та пострадянській історіографії 39

Тимирязев Д. Северо-Западный край в публицистике И. С. Аксакова по польскому вопросу

в 1880-е гг 44

Тимошенко А.

«Священна дружина» – таємна монархічна організація Російської імперії 1881–1882 рр. 47

Чорна Л.

Протопоп Аввакум в російській світській історіографії середини XIX – початку XX ст 51

Штупун М.

Казенна палата у системі управління фінансами Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Чернігівської губернії) 54

Эпштейн Э. Практики имперского управления: Царство польское по материалам

III отделения (1832–1843 гг.) 59

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Адаменко І.

Місце Чорнобильської катастрофи у житті і творчості Ліни Костенко 63

Бакуменко Я.	
Саперна справа під час облоги Севастополя	66
Боженко А.	
Соціальна мобільність міських обивателів у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Харкова)	70
Дяченко А.	
Політика гетьманського та російського урядів щодо міст з магдебурзьким правом у XVII–XVIII ст.	72
Журавель В.	
Радіаційні катастрофи в СРСР у спогадах очевидців	79
Ларченко В.	
Ліквідація політичної автономії Гетьманщини	82
Лісненко С.	
Відкриття жіночих єпархіальних училищ в українських губерніях Російської імперії: наміри влади та місцеві ініціативи	93
Міден Е.	
Революційна діяльність Дмитра Лизогуба	96
Образкова Г.	
Витоки інституту необхідної оборони в договорах Русі з Візантією 911 р. та 945 р.	100
Отчиченко В.	
Людмила Старицька-Черняхівська: штрихи до біографії	102
Помогайбо М.	
Благодійницька діяльність Н. А. Терещенка	105
Хромов Я.	
Фінансовий стан населення УРСР у другій половині 40-х років XX ст.: історіографія проблеми	110
Ярова А.	
Семантика шийних та нагрудних підвісок X–XI ст. (за матеріалами Чернігівського Подесення)	119

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Баришполець М.	
Повсякденне життя мешканців Чернігова у роки нацистської окупації (1941–1943 рр.): історіографія проблеми	125
Кухаренко Т.	
З історії заснування м. Щорс	131
Луговик Т., Пабат М.	
Трагедія одного села: с. Піски Бахмацького району Чернігівської області у 1932–1933 роках . . .	135
Милиця Ю.	
О. Тищинський та Л. Глібов	139

Пархоменко В.	
Родина дворян Березовських.	142
Полочанська Т.	
Знахідки хрестів-енколпіїв XI–XIII ст. на території давньоруського Чернігова	144

РОЗДІЛ 4. ПЕДАГОГІКА

Гоцацюк М., Міден Е.	
Методика використання історичної карти у процесі навчання історії	150
Лантух А.	
Турбота про здоров'я дітей – важливе завдання сучасної школи	153
Сенченко В.	
Шкільний підручник як джерело виникнення конфліктів діяльності.	157
Федусь Д.	
Роль комп'ютерних технологій в процесі навчання та профілактики Інтернет-залежності у підлітків і юнацтва	160

РОЗДІЛ 5. ЕТНОЛОГІЯ

Бриль А.	
Формування української діаспори в Німеччині (1940-і рр. – початок XX ст.).	164
Крижик О.	
Особливості коровайного обряду (на прикладі с. Переходичі Рокитнівського району Рівненської області).	168
Салій А.	
Петриківський розпис	172
Луговик Т.	
Євгенія Спаська: сторінками життєвого шляху і творчої діяльності на Чернігівщині.	175
Федоренко Є.	
Українська діаспора в Чехії у XX ст	181
Федченко В.	
Весільна обрядовість села Тупичів Городнянського району в спогадах старожилів	185
Шеремет Т.	
Передумови розвитку пригородницького туризму в Україні.	189

РОЗДІЛ 6. ПРАВОЗНАВСТВО

Заводенко М.	
Майнові та немайнові правовідносини батьків і дітей	193
Кузьменко К.	

Протиправне використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом	196
<i>Халімон Р.</i>	
Поняття та значення цивільного процесуального представництва.	198
<i>Ходорич О.</i>	
Тенденции реформирования законодательства в области экономических преступлений	202
<i>Шестак А.</i>	
Фізичне та психічне насильство як ознака окремих видів злочинів.	205
ПРО АВТОРІВ	208

Наукове видання

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 4

*Автори статей та їх наукові керівники несуть повну відповідальність за підбір
і достовірність фактів, цитат, власних імен,
економіко-статистичних даних та інших відомостей.*

*Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії, етнології
та правознавства імені О. М. Лазаревського*

Технічний редактор **О.М. Єрмоленко**

Дизайн обкладинки **В.М. Лозовий**

Комп'ютерна верстка **В.М. Лозовий**

Підписано до друку 23.05.2014 р.

Формат 70х108/16. Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Ум. друк. арк. 24,0. Ум. фарбо-відб. 24,0. Обл.-вид. арк. 22,32.

Зам. № 0050. Наклад 100 прим.

Видавець Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
14005, м.Чернігів, вул. Мстиславська, 56/34

Тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.
14027, м.Чернігів, вул. Станіславського, 40

